

Світлана Алексієвич

У ВІЙНИ
НЕ ЖІНОЧЕ
ОБЛИЧЧЯ

Нобелівська премія • 2015

Нобелівська премія • 2015

Світлана Алексієвич

У ВІЙНИ НЕ ЖІНОЧЕ ОБЛИЧЧЯ

Харків

Vivat
PUBLISHING

2016

УДК 821.161.1
ББК 84(2Рос)
А48

Перекладено за виданням:
Алексиевич С. У войны не женское лицо / Светлана Алексиевич. —
М. : Время, 2013. — 352 с.

Переклад з російської *Володимира Рафеєнка*

Дизайнер обкладинки *Віталій Котенджи*

Алексієвич С.

A48 У війни не жіноче обличчя / Світлана Алексієвич ; пер. з рос.
В. Рафеєнка. — Х. : Віват, 2016. — 400 с.

ISBN 978-617-690-568-4 (укр.)

ISBN 978-5-9691-1130-1 (рос.)

Ця книжка про війну розпочинає художньо-документальний цикл «Голоси Утопії» російськомовної білоруської письменниці Світлани Алексієвич.

Книга-сповідь, документ людської пам'яті, запис історій жінок, яким війна дала в руки зброю для захисту рідної землі від фашизму. Це дослідження духовного світу жінок, що виживали в нелюдських умовах війни.

УДК 821.161.1
ББК 84(2Рос)

ISBN 978-617-690-568-4 (укр.)
ISBN 978-5-9691-1130-1 (рос.)

© Svetlana Alexievich, 2013
© ТОВ «Видавництво "Віват"», видан-
ня українською мовою, 2016

— Коли вперше за історію жінки опинилися в армії?

— Уже в IV столітті до нашої ери в Афінах і Спарті в грецьких військах воювали жінки. Пізніше вони брали участь у походах Александра Македонського.

Російський історик Микола Карамзін писав про наших предків: «Слов'янки ходили іноді на війну з батьками і чоловіками, не страхаючись смерті: так, під час облоги Константинополя 626 року греки знайшли з-поміж убитих слов'ян багато жіночих трупів. Мати, виховуючи дітей, готувала їх бути воїнами».

— А за нових часів?

— Уперше — в Англії в 1560–1650 роках почали формувати шпиталі, у яких служили жінки-солдати.

— Що сталося у XX столітті?

— Початок століття... Під час Першої світової війни в Англії жінок уже брали до Королівських військово-повітряних сил, були сформовані

Королівський допоміжний корпус і жіночий легіон автотранспорту чисельністю 100 тисяч осіб.

У Росії, Німеччині, Франції багато жінок теж почали служити у військових госпіталях і санітарних поїздах.

А під час Другої світової війни світ став свідком жіночого феномена. Жінки служили у всіх родах військ уже в багатьох країнах світу: в англійській армії – 225 тисяч, в американській – 450–500 тисяч, в німецькій – 500 тисяч...

У Радянській армії воювало близько мільйона жінок. Вони опанували всі військові спеціальності, з-поміж них і суто «чоловічі». Навіть виникла мовна проблема: слова «танкіст», «піхотинець», «автоматник» до того часу не мали жіночого роду, бо цієї роботи ще ніколи не виконувала жінка. Жіночі слова народилися там, на війні...

Із розмови з істориком

ЛЮДИНА БІЛЬША ЗА ВІЙНУ (ЗІ ЩОДЕННИКА-КНИЖКИ)

Миллионы убитых задешево
Протоптали тропу в темноте...¹

Осип Мандельштам

1978–1985 рр.

Пишу книжку про війну...

Я, яка не любила читати книжок про війну, хоч у моєму дитинстві та юності у всіх то було улюблене читання. У всіх моїх однолітків. І то не дивно — ми були дітьми Перемоги. Дітьми переможців. Передовсім, що я пам'ятаю про війну? Свою дитячу тугу серед незрозумілих і страхітливих слів. Про війну згадували завжди: у школі і вдома, на весіллях і хрестинах, на святах і поминках. Навіть у дитячих розмовах. Сусідський хлопчик одного разу спитав у мене: «А що люди роблять під землею? Як вони там живуть?» Нам теж хотілося розгадати таємницю війни.

¹ Так мільйони убитих задешево
Протоптали стежину в пітьмі...

Саме тоді й замислилася про смерть... І вже ніколи не переставала думати про неї, для мене вона стала головною таємницею життя.

Усе для нас починалося з того страшного і таємничого світу. У нашій родині український дідусь, мамин батько, загинув на фронті, похований десь в угорській землі, а білоруська бабуса, батькова мама, померла від тифу в партизанах, двоє її синів служили в армії і пропали безвісти в перші місяці війни, із трьох повернувся один. Мій батько. Одинадцятьох далеких родичів разом із дітьми німці спалили живцем – кого у власній хаті, кого в сільській церкві. Так у кожній родині. У всіх.

Сільські хлопчики довго ще грали в «німців» і «наших». Кричали німецькі слова: «Хенде хох!», «Цурюк», «Гітлер капут!».

Ми не знали світу без війни, світ війни був єдино знайомим нам світом, а люди війни – єдино знайомими нам людьми. Я й тепер не знаю іншого світу та інших людей. А чи були вони колись?

Село мого дитинства після війни було жіноче. Бо самі жінки. Чоловічих голосів не пригадую. Так у мене це й залишилося: про війну розповідають жінки. Плачуть. Співають, як плачуть.

У шкільній бібліотеці – половина книжок про війну. І в сільській, і в райцентрі, до якого батько часто їздив по книжки. Тепер я маю відповідь – чому. Хіба випадково? Ми завжди воювали або готувалися до війни. Згадували, як воювали. Ніколи не жили по-іншому, мабуть, і не вміємо.

Не уявляємо, як жити інакше, цього нам треба буде колись довго навчатися.

У школі нас учили любити смерть. Ми писали у творах, що бажаємо померти в ім'я... Мріяли...

А голоси на вулиці кричали про інше і вабили більше.

Я довго була книжною людиною, яку реальність лякала і привертала до себе. Через незнання життя з'явилася безстрашність. Тепер гадаю: якщо б я була більш реальною людиною, чи мала б змогу поринути в таку безодню? Чому так сталося — через незнання? Чи через відчуття шляху? Адже чуття шляху є...

Довго шукала... Які слова можуть передати, що я чую? Шукала жанр, який узгоджувався би з тим, як я бачу світ, як налаштовані мої очі, мої вуха.

Одного разу потрапила до рук книжка «Я з вогняного села» А. Адамовича, Я. Бриля, В. Колесника. Такого потрясіння зазнала лише єдиний раз, читаючи Достоевського. А тут — незвичайна форма: роман зібраний із голосів самого життя. З того, що я чула в дитинстві, з того, що нині звучить на вулиці, вдома, у кафе, у тролейбусі. Так! Коло замкнулося. Я знайшла те, що шукала. Передчувала.

Алесь Адамович став моїм учителем...

* * *

Протягом двох років не так зустрічалася і записувала, як думала. Читала. Про що буде моя книжка? Ну, ще одна книжка про війну... Навіщо? Проминули вже тисячі воєн — маленьких і великих, відомих і невідомих. А написано про них ще більше. Але... Писали чоловіки і про чоловіків — це стало відразу

зрозумілим. Усе, що нам відомо про війну, ми знаємо з «чоловічого голосу». Ми всі в полоні «чоловічого» уявлення і «чоловічого» відчуття війни. «Чоловічих» слів. А жінки мовчать. Ніхто ж, окрім мене, не розпитував мою бабусю. Мою маму. Мовчать навіть ті, хто був на фронті. Якщо раптом починають згадувати, то розповідають не «жіночу» війну, а «чоловічу». Підладжуються до канону. І тільки вдома або пустивши сльозу серед фронтових подруг вони починають говорити про їхню війну, мені незнайому. Не лише мені, усім нам. Під час своїх журналістських поїздок не раз ставала свідком, єдиною слухачкою зовсім нових текстів. І відчувала потрясіння, як у дитинстві. Крізь ці оповідання проглядав жахливий оскал таємничого... Коли жінки розповідають, у них немає або майже немає того, про що ми звикли читати й чути: як деякі люди героїчно вбивали інших і перемогли. Або програли. Яка існувала техніка і якими були генерали. Жіночі розповіді інші та про інше. У «жіночої» війни свої барви, свої запахи, своє світло і свій простір почуттів. Свої слова. Там немає героїв і неймовірних подвигів, там просто є люди, які виконують нелюдську людську роботу. І страждають там не лише вони (люди!), але й земля, і птахи, і дерева. Усі істоти, що живуть разом із нами на землі. Страждають вони без слів, що ще страшніше.

Але чому? — не раз запитувала я себе. — Чому, відстоявши і посівши своє місце в колись абсолютно чоловічому світі, жінки не обстояли свою історію? Свої слова і свої почуття? Самі собі не вірили. Від нас прихований цілий світ. Їхня війна залишилася невідомою...

Хочу написати історію цієї війни. Жіночу історію.

* * *

Після перших зустрічей...

Подив: військові професії цих жінок — санінструктор, снайпер, кулеметник, командир зенітної гармати, сапер, а тепер вони — бухгалтери, лаборантки, екскурсоводи, вчительки... Розбіжність ролей — там і тут. Згадують неначе не про себе, а про якихось дівчаток. Сьогодні самі собі дивуються. І перед моїми очима «олюднюється» історія, стає схожою на звичайне життя. Падає по-іншому світло.

Трапляються надзвичайні оповідачки, їхнє життя містить сторінки, які можуть сперечатися з найкращими сторінками класики. Людина так добре бачить себе згори — з небес, і низу — із землі. Перед нею весь шлях: угору і дорога донизу — від ангела до звіра. Спогади — це не жагучий або спокійний переказ реальності, що відійшла назавжди, це нове народжування минулого, коли час повертає назад. Передусім — творчість. Розповідаючи, люди створюють, «пишуть» своє життя. Трапляється, що і «дописують», і «перепишують». Тут треба бути напоготові. На варті. Авжеж, біль розплавляє, знищує будь-яку фальш. Занадто висока температура! Більш відверто, переконалася я, поведяться прості люди — медсестри, куховарки, пралі. Вони, так би мовити, із себе виймають слова, а не з газет і прочитаних книжок — не з чужого. А лише з особистих страждань і переживань. Почуття і мова освічених людей, хоч як це дивно, здебільшого підвладні обробянню часом. Його загальному шифруванню. Заражені вторинним знанням. Міфами. Часто доводиться довго йти, всілякими колами, щоб почути розповідь про «жіночу» війну, а не про «чоловічу»: як відступали,

наступали, на якій ділянці фронту... Потрібна не одна-єдина зустріч, а багато сеансів. Як доскіпливому портретистові.

Довго сиджу в незнайомій оселі чи квартирі, іноді весь день. П'ємо чай, приміряємо нещодавно куплені кофтинки, обговорюємо зачіски і кулінарні рецепти. Переглядаємо разом фотографії онуків. І ось тоді. За якийсь час — ніколи не відомо, за який і чому, — раптом настає та довгоочікувана мить, коли людина відступає від канону — гіпсового й залізобетонного, як наші пам'ятники, — і йде до себе. Усередину себе. Починає пригадувати не війну, а свою молодість. Шматок свого життя... Слід упіймати таку мить. Не прогавити! Але часом по довгому дню, сповненому слів, фактів, сліз, залишається в пам'яті лише єдина фраза (але яка!): «Я такою маленькою пішла на фронт, що за війну навіть підросла». Її й залишаю в записнику, хоча на магнітофоні намотані десятки метрів. Чотири-п'ять касет...

Що мені допомагає? Допомагає те, що ми звикли жити купно. Спільно. Соборні люди. Усе в нас при гурті: і щастя, і сльози. Уміємо страждати і розповідати про страждання. Страждання освячує наше важке і нескладне життя. Нам біль — як мистецтво. Маю визнати, жінки сміливо вирушають цим шляхом...

* * *

Як вони зустрічають мене?

Звуть «дівчинкою», «донечкою», «дитинкою», напевно, якби я була з їхнього покоління, вони поводитися б зі мною інакше. Спокійно і рівноправно. Без радості й подиву, які дарує

зустріч молодості й старості. Це дуже важливий момент, що тоді вони були молоді, а згадують тепер старими. Через життя згадують — через сорок років. Обачно відкривають переді мною свій світ, бережуть: «Одразу після війни вийшла заміж. Сховалася за чоловіком. За побутом, за дитячими пелюшками. Охоче сховалася. І мама вмовляла: "Мовчи! Мовчи!!! Не зізнавайся". Я виконала свій обов'язок перед Батьківщиною, але мені сумно, що я там була. Що я це знаю... А ти — зовсім дівчинка. Мені тебе шкода...» Часто бачу, як вони сидять і прислухаються до себе. До звучання своєї душі. Звіряють його зі словами. З плином часу людина розуміє, що ось минуло життя, а тепер треба змиритися і підготуватися до відходу. Небажано і прикро зникнути просто так. Ненароком. На ходу. І коли вона озирається назад, їй хочеться не лише розповісти про своє, але й дійти до таємниці життя. Відповісти собі на запитання: навіщо це з нею діялося? Вона дивиться на все трохи прощальним і сумним поглядом... Майже звідти... Нема чого ні обманювати, ні обманюватися. І вже зрозуміло, що в людині без думки про смерть нічого не розгледіти. Її таємниця існує поверх усього.

Війна надто інтимне переживання. І таке ж нескінченне, як і людське життя...

Одного разу жінка (льотчиця) відмовилася зі мною зустрітися. Пояснила телефоном: «Не можу... Не хочу згадувати. Протягом трьох років я була на війні... І протягом трьох років я не почувалася жінкою. Мій організм омертвів. Менструації не було, майже жодних жіночих бажань. А я була гарна... Коли мій майбутній чоловік освідчився... То вже в Берліні,

у рейхстазі... Він сказав: "Війна скінчилася. Ми залишилися живі. Нам пощастило. Виходь за мене заміж". Я хотіла заплакати. Закричати. Ударити його! Як заміж? Тепер? Серед усього цього — заміж? Серед чорної сажі й чорної цегли... Ти подивися на мене... Подивися — яка я! Ти спочатку зроби з мене жінку: даруй квіти, розважай, кажи гарні слова. Я так цього хочу! Так чекаю! Я мало його не вдарила... Хотіла вдарити... А в нього була обпалена, багрова одна щока, і я бачу: він усе зрозумів, у нього течуть сльози по цій щоці. По свіжих рубцях... І сама не вірю тому, що кажу: "Так, я вийду за тебе заміж".

Перепрошую... Не можу...»

Я її зрозуміла. Але то теж сторінка або півсторінки майбутньої книжки.

Тексти, тексти. Усюди — тексти. У міських квартирах і сільських хатах, на вулиці і в поїзді... Я слухаю... Дедалі перетворююся на єдине велике вухо, завжди повернене до іншої людини. «Читаю» голос.

* * *

Людина більша за війну...

Запам'ятовується саме те, де вона більша. Нею керує там щось таке, що сильніше за історію. Мені треба брати ширше — писати правду про життя і смерть узагалі, а не тільки правду про війну. Поставити запитання Достоевського: скільки людини в людині і як цю людину всередині захистити? Безсумнівно, що зло принадливе. Воно є більш вправним, ніж добро. Більш спокусливим. Чимдалі глибше занурююся в нескінченний світ війни, усе інше трохи затьмарюється,

стає більш буденним, ніж зазвичай. Грандіозний і хижий світ. Розумію тепер самотність людини, яка повернулася звідти. Як з іншої планети або з того світу. Вона знає те, чого інші не знають, і здобути ті знання можна лише там, побіля смерті. Коли вона намагається щось переказати на словах, у неї — відчуття катастрофи. Людина німіє. Вона хоче розповісти, інші хотіли б зрозуміти, але всі безсилі.

Вони завжди не в тому просторі, що слухач. Їх оточує незримий світ. Щонайменше троє беруть участь у розмові: людина, яка розповідає тепер, ця ж людина, якою вона була тоді, в момент події, — і я. Моя мета — насамперед добути правду тих років. Тих днів. Без фальшування почуттів. Одразу після війни людина розповіла би про одну війну, за десятки років, звісно, у неї щось змінюється, бо вона складає в спогади вже все своє життя. Усю себе. Як саме вона жила в ці роки, що читала, бачила, кого зустріла. Нарешті, щаслива вона чи нещаслива. Розмовляємо з нею наодинці, чи поруч іще хтось є. Родина? Друзі — які? Фронтові друзі — то одне, решта — інше. Документи — живі істоти, вони змінюються і коливаються разом із нами, з них без краю можна щось виймати. Щось нове і те, що треба нам саме зараз. Цієї хвилини. Що ми шукаємо? Найчастіше не подвиги і героїство, а маленьке і людське, нам найцікавіше і близьке. Ну, про що над усе хотілося б мені дізнатися, наприклад, із життя Давньої Греції... Історії Спарти... Я хотіла би прочитати, як і про що люди тоді розмовляли вдома. Як ішли на війну. Які слова казали останнього дня і останньої ночі перед розставанням своїм коханим. Як проводжали воїнів. Як чекали їх із війни... Не героїв і полководців, а звичайних юнаків...

Історія — крізь розповідь ніким не поміченого свідка і учасника. Так, мене це цікавить, це я хотіла б зробити літературою. Але оповідачі — не лише свідки, менш за все свідки, але актори і творці. Неможливо наблизитися до реальності впритул, лоб до лоба. Між реальністю і нами — наші почуття. Розумію, що маю справу з версіями, у кожного своя версія, а вже з них, із їхньої кількості і сплетіння, народжується образ часу й людей, що живуть у цей час. Але я б не хотіла, щоб про мою книжку сказали: її герої реальні, і не більше. Це, так би мовити, історія. Лише історія.

Пишу не про війну, а про людину на війні. Пишу не історію війни, а історію почуттів. Я — історик душі. З одного боку, досліджую конкретну людину, що живе в конкретний час і брала участь у конкретних подіях, а з іншого — мені треба розгледіти в неї всередині вічну людину. Дрижання вічності. Те, що є всередині людини завжди.

Мені кажуть: ну, спогади — це і не історія, і не література. Це просто життя, засмічене і не очищене рукою художника. Сирий матеріал говоріння, скрізь на дні його чимало. Усюди розкидане це цеглиння. Однак цеглини ще не храм?! Але для мене все інакше... Саме там, у теплому людському голосі, у живому відображенні минулого приховані первозданна радість і оголений непереборний трагізм життя. Його хаос і жага. Одиначність і незбагненність. Там вони ще ніяк не оброблені. Першотвори.

Я будую храми з наших почуттів... З наших бажань, розчарувань. Мрій. З того, що існувало, але може зникнути.

* * *

Ще раз про те саме... Мене цікавить не тільки та реальність, яка нас оточує, а й та, що всередині нас. Мені цікава не сама подія, а подія почуттів. Скажімо так — душа події. Для мене почуття — реальність.

А історія? Вона — на вулиці. У юрбі. Я вірю, що всередині кожного — шматочок історії. У того — півсторінки, у цього — дві-три. Ми спільно пишемо книжку часу. Кожний волає про свою правду. Кошмар відтінків. І треба все це розчути, і розчинитися в усьому цьому, і стати цим усім. І водночас не втратити себе. З'єднати мову вулиці й літератури. Складність іще й у тому, що про минуле ми говоримо сьогоднішніми словами. Як передати ними почуття тих днів?

* * *

Зранку телефонний дзвінок: «Ми з вами не знайомі... Але я приїхала з Криму, телефоную із залізничного вокзалу. Далеко це від вас? Хочу розповісти вам свою війну...»

Так?!

А ми намірилися з моєю дівчинкою поїхати до парку. Покататися на каруселі. Як пояснити шестирічній крихітці, що я роблю? Вона нещодавно в мене спитала: «Як це — війна?» Як відповісти... Я хочу пустити її в цей світ із ласкавим серцем і навчаю, що не можна знічев'я квітку зривати. Шкода сонечко розчавити, відірвати в бабки крильце. А як пояснити дитині війну? Пояснити смерть? Відповісти на запитання: навіщо там убивають? Убивають навіть маленьких, таких як вона. Ми, дорослі, наче змовилися. Розуміємо, про що йдеться. А ось — діти?

Після війни мені якось батьки це пояснили, а я своїй дитині вже не можу пояснити. Знайти слова. Війна нам подобається дедалі менше, нам дедалі важче знайти їй виправдання. Для нас це вже просто вбивство. У всякому разі, для мене це так.

Написати б таку книжку про війну, щоб від війни нудило, і навіть думка про неї була б огидною. Божевільною. Передовсім генералів нудило б...

Мої друзі-чоловіки (на відміну від подруг) приголомшені такою «жіночою» логікою. І я знову чую «чоловічий» аргумент: «Ти не була на війні». А може, це й добре: я не відчуваю ненависті, у мене нормальний зір. Невійськовий, нечоловічий.

В оптиці є поняття «світлосили» — це спроможність об'єктива гірше або краще зафіксувати ухоплене зображення. Так ось, жіноча пам'ять про війну найбільш «світлосильна» за напруженням почуттів, за болем. Я б навіть сказала, що «жіноча» війна страшніша, ніж «чоловіча». Чоловіки ховаються за історією, за фактами, війна їх полонить як дія і протистояння ідей, різних інтересів, а жінки захоплені почуттями. І ще — чоловіків змалу готують, що їм, можливо, доведеться стріляти. Жінок цього не вчать... Вони не збиралися виконувати цю роботу... І вони пам'ятають інше, і по-іншому пам'ятають. Здатні побачити те, що приховано від чоловіків. Ще раз повторю: їхня війна — із запахом, із кольором, із докладним світом існування: «Дали нам речові мішки, ми пошили з них собі спіднички», «У військкоматі в одні двері зайшла в сукні, а в інші вийшла в штанях і гімнастерці, косу відрізали, на голові залишилася тільки гривка...», «Німці розстріляли село й поїхали... Ми прийшли на те місце: утоптаний жовтий пісок, а зверху — лише один дитячий

черевичок...» Не раз мене попереджали (переважно чоловіки-письменники): «Жінки тобі понавидумують. Навигадують». Але я переконалася: таке не вигадати. У когось списати? Якщо це можна списати, то тільки з життя, тільки в нього така фантазія.

Хоч би про що жінки говорили, вони повсякчас висловлюють думку: війна — це насамперед убивство, а потім — важка праця. А потім — і просто звичайне життя: співали, закохувалися, накручували бігуді...

У центрі завжди те, як нестерпно і як не хочеться помирати. А ще нестерпніше і ще більше не хочеться вбивати, бо жінка дає життя. Дарує. Довго носить його в собі, винянчує. Я зрозуміла, що жінкам важче вбивати.

* * *

Чоловіки... Вони неохоче впускають жінок до свого світу, на свою територію.

На Мінському тракторному заводі шукала жінку, вона служила снайпером. Була найзнаменитішим снайпером. Про неї писали не раз у фронтових газетах. Номер домашнього телефону мені дали в Москві її подруги, але давній. Прізвище я теж занотувала дівоче. Пішла на завод, де, як мені було відомо, вона працює, у відділі кадрів, і почула від чоловіків (директора заводу і начальника відділу кадрів): «Хіба чоловіків замало? Навіщо вам ці жіночі історії? Жіночі фантазії...» Чоловіки боялися, що жінки про якусь не ту війну розкажуть.

Була в одній сім'ї... Воювали і чоловік, і дружина. Зустрілися на фронті й там-таки одружилися: «Весілля своє відсвяткували в окопі. Перед боєм. А білу сукню я собі пошила

з німецького парашута». Він — кулеметник, вона — зв'язкова. Чоловік одразу відправив жінку до кухні: «Ти нам що-небудь приготуй». Уже й чайник закипів, і бутерброди нарізані, вона присіла з нами поруч, чоловік зразу ж її підняв: «А де полуниця? Де наш дачний гостинець?» Після мого наполегливого прохання неохоче поступився своїм місцем зі словами: «Розповідай, як я тебе вчив. Без сліз і жіночих дрібниць: хотілося бути гарною, плакала, коли косу відрізали». Пізніше вона мені пошепки зізналася: «Усю ніч зі мною студював том "Історії Великої Вітчизняної війни". Боявся за мене. І зараз переживає, що не те згадаю. Не так, як треба».

Так було не раз і не в одному будинку.

Так, вони багато плачуть. Кричать. Як я піду, ковтають серцеві таблетки. Викликають «швидку». Але все одно просять: «Ти приходь. Неодмінно приходь. Ми так довго мовчали. Сорок років мовчали...»

Розумію, що плач і крик не можна обробляти, бо головним буде не плач і не крик, а оброблення. Замість життя залишиться література. Такий матеріал, температура цього матеріалу. Всякчас зашкалює. Людину найкраще можна розгледіти, вона розкривається на війні і ще, мабуть, у коханні. До самих глибин, до підшкірних шарів. Перед лицем смерті всі ідеї блякнуть, і розкривається незбагненна вічність, до якої ніхто не готовий. Ми поки живемо в історії, а не в космосі.

Кілька разів я отримувала текст, який відсилала на вчитку, з припискою: «Про дрібниці не треба... Пиши про нашу велику Перемогу...» А «дрібниці» — саме вони для мене

головні — тепло і зрозумілість життя: залишена гривка замість кіс, гарячі котли каші й супу, що нікому з'їсти — зі ста душ повернулося з бою семеро; або те, що не мали змоги ходити після війни на базар і дивитися на червоні м'ясні ряди... Навіть на червоний ситець... «Ох, моя ти мила, вже сорок років минуло, а в моєму будинку ти не знайдеш нічого червоного. Я ненавиджу після війни червоний колір!»

* * *

Прислухаюся до болю... Біль як доказ життя, що минуло. Інших доказів немає, іншим доказам я не вірю. Слова не раз оминали істину.

Думаю про страждання як найвищу форму інформації, що має прямий зв'язок із таємницею. Із таїнством життя. Уся російська література про це. Про страждання вона писала більше, ніж про кохання.

І мені про це розповідають більше...

* * *

Які вони — російські чи радянські? Ні, вони були радянськими — і росіяни, і білоруси, і українці, і таджики...

Усе ж таки існувала вона, радянська людина. Таких людей, я гадаю, ніколи у світі не буде, вони самі це вже розуміють. Навіть ми, їхні діти, інші. Хотіли б бути, як усі. Схожими не на своїх батьків, а на світ. А що вже казати про онуків...

Але я люблю їх. Захоплена ними. У них були Сталін і ГУЛАГ, але й Перемога. І вони це знають.

Отримала нещодавно листа:

«Моя донька мене дуже любить, я для неї — героїня, якщо вона прочитає вашу книжку, у неї з'явиться сильне розчарування. Бруд, воші, нескінченна кров — усе правда. Я не заперечую. Але хіба спогади про це здатні народити благородні почуття? Підготувати до подвигу...»

Не раз переконувалася:

...наша пам'ять — зовсім не ідеальний інструмент. Вона не тільки самовільна і вередлива, вона ще на ланцюгові часу, як собака.

...ми дивимося на минуле із сьогодення, ми не можемо дивитися нізвідки.

...а ще вони закохані в те, що з ними відбувалося, бо це не лише війна, але і їхня молодість. Перша любов.

* * *

Слухаю, коли вони говорять... Слухаю, коли вони мовчать... І слова, і мовчання — для мене текст.

— Це — не для друку, для тебе... Ті, хто були старші... Вони сиділи в поїзді задумливі... Сумні. Я пригадую, як один майор заговорив зі мною вночі, коли всі спали, про Сталіна. Він добре випив і посмілювався, він зізнався, що його батько вже десять років у таборі, без права листування. Живий він чи ні — невідомо. Цей майор вимовив страшні слова: «Я хочу обороняти Батьківщину, але я не хочу захищати цього зрадника революції — Сталіна». Я зроду не чула таких слів... Я злякалася. На щастя, він уранці зник. Напевно, вийшов...

— Скажу тобі по секрету... Я дружила з Оксаною, вона з України. Уперше від неї я почула про страшний голод

на Україні. Голодомор. Жаби або миші не можна було відшукати — все з'їли. У їхньому селі померла половина людей. Померли всі її менші брати і тато з мамою, а вона врятувалася тим, що вночі крала на колгоспній стайні кінський гній і їла. Ніхто не міг його їсти, а вона їла: «Теплий не лізе в рот, а холодний можна. Краще замерзлий, він сіном пахне». Я казала: «Оксано, товариш Сталін бореться. Він знищує шкідників, але їх багато». — Ні, — відказувала вона, — ти дурна. Мій тато був учитель історії, він мені казав: "Колись товариш Сталін відповідатиме за свої злочини..."»

Уночі я лежала і гадала: а раптом Оксана — ворог? Шпигунка? Що робити? За два дні в бою вона загинула. У неї не залишилося нікого з рідних, нікому надіслати похоронку...

Торкаються цієї теми обережно й зрідка. Вони досі паралізовані не лише сталінським гіпнозом і страхом, але й колишньою своєю вірою. Не можуть досі розлюбити те, що любили. Мужність на війні й мужність думки — це дві різні мужності. А я думала, що це те саме.

* * *

Рукопис тривалий час лежить на столі...

Уже протягом двох років мені відмовляють видавництва. Мовчать журнали. Вирок завжди той самий: занадто страшна війна. Багато жахіття. Натуралізму. Немає провідної і керівної ролі комуністичної партії. Словом, не та війна... Яка ж вона — та? З генералами і мудрим генералісимумом? Без крові і вошей? З героями і подвигами. А я пам'ятаю з дитинства: ідемо

з бабусею уздовж великого поля, вона розповідає: «Після війни на цьому полі довго нічого не родило. Німці відступали... І був тут бій, два дні билися... Убиті лежали один біля одного, як снопи. Як шпали на залізничній станції. Німці і наші. Після дощу в них у всіх обличчя були заплакані. Ми їх протягом місяця всім селом ховали...»

Як забути мені про те поле?

Я не просто записую. Я збираю, вистежую людський дух там, де страждання створює з маленької людини велику людину. Де людина виростає. І тоді вона для мене — вже не німий і не безслідний пролетаріат історії. Відкривається її душа. Так у чому ж мій конфлікт із владою? Я зрозуміла — великій ідеї потрібна маленька людина, вона не потребує великої. Для неї вона зайва і незручна. Трудомістка в оброблянні. А я її шукаю. Шукаю маленьку велику людину. Принижена, розтоптана, скривджена — пройшовши через сталінські табори і зради, вона все ж таки перемогла. Створила диво.

Але історію війни підмінили історією перемоги.

Вона сама про це розповідь...

Через сімнадцять років

2002–2004 рр.

Читаю свій давній щоденник...

Намагаюся згадати ту себе, якою я була, коли писала книжку. Тієї людини вже немає, і навіть немає країни, у якій ми тоді

жили. А саме ж її обороняли і в її ім'я вмирали в сорок першому—сорок п'ятому. За вікном уже все інакше: нове тисячоліття, нові війни, нові ідеї, нова зброя, й в абсолютно несподіваний спосіб змінилися російські (вірніше — російсько-радянські) люди.

Почалася горбачовська перебудова... Мою книжку відразу надрукували, вона вийшла дивовижним тиражем — два мільйони примірників. То був час, коли відбувалося багато приголомшливих речей, ми знову кудись стрімко рвонули. Знову — в майбутнє. Ми ще не знали (або забули), що революція — це зазвичай ілюзія, найпаче в нашій історії. Але це буде згодом, а тоді всі сп'яніли від повітря свободи. Я почала отримувати щодня десятки листів, мої папки розбухали. Люди захотіли говорити... Договорити... Вони ставали вільнішими і відвертішими. У мене не залишалося сумнівів, що я приречена нескінченно дописувати свої книжки. Не переписувати, а дописувати. Поставиш крапку, а вона відразу ж перетворюється на крапки...

* * *

Гадаю, що, напевно, сьогодні я ставила б інші запитання і почула б інші відповіді. І написала б іншу книжку, не зовсім іншу, але ж іншу. Документи (з якими я маю справу) — живі свідчення, вони не застигають, як охолола глина. Не ціпеніють. Вони рухаються вкупі з нами. Про що б я здебільшого розпитувала тепер? Що хотіла б додати? Мене б дуже цікавила... підшукую слово... біологічна людина, а не тільки людина часу та ідеї. Я спробувала б заглянути глибше

до людської природи, в темряву, до підсвідомості. До таємниці війни.

Написала б, як прийшла до колишньої партизанки... Огрядна, але ще вродлива жінка — і вона мені розповідала, як їхня група (вона старша і двоє підлітків) вийшла в розвідку і несподівано захопила в полон чотирьох німців. Довго з ними кружляли лісом. Натрапили на засідку. Ясно, що з полоненими вони вже не прорвуться, не пройдуть, і вона вирішила — розстріляти. Підлітки вбити не зможуть: протягом кількох днів вони ходять лісом разом, а якщо ти так довго з людиною, навіть чужою, все одно до неї звикаєш, вона ближчає — уже знаєш, як вона їсть, як вона спить, які в неї очі, руки. Ні, підлітки не зможуть. Це вона відразу зрозуміла. Отже, вбити має вона. І ось вона згадувала, як їх убивала. Довелося обманювати і тих, і тих. З першим німцем пішла нібито по воду і вистрілила ззаду. У потилицю. Другого по хмиз повела... Мене вразило, як спокійно вона про це розповідала.

Ті, хто був на війні, згадують, що цивільна людина перетворюється на військового за три дні. Чому достатньо лише трьох днів? Чи це теж міф? Швидше за все. Людина там — більш незнайома і незбагненна.

У всіх листах я читала: «Я вам не все розповіла тоді, бо інший був час. Ми звикли багато про що мовчати...», «Не все вам довірила. Нещодавно про це не можна було говорити. Але соромно», «Знаю вирок лікарів: у мене страшний діагноз... Хочу розповісти всю правду...»

А нещодавно надійшов такий лист: «Нам, старим, важко жити... Але не через маленькі й принизливі пенсії ми

страждаємо. Найбільше ранить те, що нас вигнали з великого минулого до нестерпно маленького справжнього. Уже ніхто нас не кличе виступати до шкіл, музеїв, уже ми не потрібні. У газетах, якщо почитаєш, фашисти стають благороднішими, а червоні солдати страшнішими».

Час — це теж батьківщина... Але я, як і раніше, їх люблю. Не люблю їхній час, а їх люблю.

* * *

Усе може стати літературою...

Найбільше мене зацікавив у моїх архівах блокнот, де я записувала ті епізоди, які викреслила цензура. А також — мої розмови з цензором. Там же я знайшла сторінки, які викинула сама. Моя самоцензура, моя власна заборона. І моє пояснення — чому я це викинула. Багато з того і з іншого вже відновлено в книжці, але кілька сторінок хочу дати окремо — це вже документ. Мій шлях.

Із того, що викинула цензура

«Я вночі тепер, бува, прокинуся... Неначе хтось ну... плаче поруч... Я — на війні...

Ми відступаємо... За Смоленськом якась жінка виносить мені свою сукню, я встигаю перевдягнутися. Іду одна... серед чоловіків. То я ходила в штанях, а то йду в літній сукні. У мене раптом почалися ці діла... Жіночі... Раніше почалися, напевно, через хвилювання. З переживань, з образи. Де ти

тут що знайдеш? Соромно! Як я соромилася! Під кущами, в канавах, у лісі на пенях спали. Стільки нас було, що місця в лісі на всіх бракувало. Йшли ми розгублені, обдурені, нікому вже не вірили... Де наша авіація, де наші танки? Те, що літає, повзає, гримає, — усе німецьке.

Ось такою я потрапила в полон. Останнього дня перед полоном перебило ще обидві ноги... Лежала і під себе мочилася... Не знаю, де взяла сили виповзти вночі в ліс. Випадково підібрали партизани...

Мені шкода тих, хто цю книжку прочитає і хто її не прочитає...

«Я була на нічному чергуванні... Зайшла до палати тяжкопоранених. Лежить капітан... Лікарі попередили мене перед чергуванням, що вночі він помре. Не дотягне до ранку... Питаю його: "Ну, що? Як тобі допомогти?" Ніколи не забуду... Він раптом усміхнувся, така світла усмішка на змученому обличчі: "Розстебни халат... Покажи мені свої груди... Я давно не бачив дружину..." Я розгубилася, я ж іще навіть не цілувалася ні з ким. Щось я там йому відповіла. Втекла і повернулася за годину.

Він лежав мертвий. І та усмішка в нього на обличчі...»

«Під Керчю... Уночі під обстрілом ішли ми на баржі. Загорілася носова частина... Вогонь поліз палубою. Вибухнули боеприпаси... Великий вибух! Вибух такої сили, що баржа накренилася на правий бік і почала тонути. А берег уже недалеко, ми розуміємо, що він десь поряд, і солдати кинулися у воду. З берега застукали кулемети. Галас, стогони, матюки... Я добре плавала, я хотіла бодай би одного врятувати. Бодай єдиного пораненого... Це ж вода, а не земля — поранена людина загине відразу.

Піде на дно... Чую — хтось поруч то вирине нагору, то знову під воду піде. Нагору — під воду. Я улучила мить, схопила його... Щось холодне, слизьке... Я вирішила, що це поранений, а одяг з нього зірвало вибухом. Тому що я сама гола... У білизні залишилася... Темрява. Хоч в око стрель. Навколо: "Е-ех! Ай-я-я!" І мат... Дісталася якось із ним до берега... У небі саме цієї миті спалахнула ракета, і я побачила, що притягнула на собі велику поранену рибу. Риба велика, на зріст як людина. Білуга... Вона помирає... Я впала біля неї і заломила таке матюччя триповерхове. Заплакала з образи... І з того, що всі страждають...»

«Виходили з оточення... Куди не поткнися — скрізь німці. Вирішуємо: вранці почнемо прориватися з боєм. Усе одно загинемо, так нехай загинемо гідно. У бою. У нас були три дівчини. Вони приходили вночі до кожного, хто міг... Не всі, звісно, були спроможні. Нерви, ви розумієте. Така справа... Кожен готувався померти...

Урятувалися вранці одиниці... Мало... Ну, душ сім, а було п'ятдесят, як не більше. Посікли німці кулеметами... Згадую тих дівчат із вдячністю. Жодної вранці не знайшов з-поміж живих... Ніколи більше не зустрів...»

Із розмови із цензором:

— Хто піде після таких книжок воювати? Ви принижуйте жінку примітивним натуралізмом. Жінку-героїню. Розвінчуєте. Перетворюєте її на звичайну жінку. Самку. А вони у нас — святі.

— Наш героїзм стерильний, він не хоче зважати ні на фізіологію, ні на біологію. До нього немає віри. А випробовувався не лише дух, а й тіло. Матеріальна оболонка.

— Звідки у вас ці думки? Чужі думки. Не радянські. Ви смієтеся з тих, хто в братських могилах. Ремарка начиталися... У нас ремаркізм не пройде. Радянська жінка — не тварина...

* * *

«Хтось нас виказав... Німці дізналися, де стоянка партизанського загону. Оточили ліс і підходи до нього зусібіч. Ховалися ми в дикій гушавині, нас рятували болота, туди карателі не заходили. Трясовина. І техніку, і людей вона затягувала намертво. Цілими днями, тижнями ми стояли по шию у воді. З нами була радистка, вона нещодавно народила. Дитина голодна. Просить груди. Але мама сама голодна, молока немає, і дитина плаче. Карателі поруч. Із собаками. Якщо собаки почують, то всі загинемо. Уся група — душ із тридцять. Вам зрозуміло?

Командир вирішує...

Ніхто не наважується передати матері наказ, але вона сама здогадується. Опускає згорток із дитиною у воду і довго там тримає... Дитина вже не кричить... Ні звуку... А ми не можемо звести очей. Ні на матір, ні одне на одного...»

«Ми брали полонених, приводили до загону... Їх не розстрілювали — надто легка смерть для них, — ми заколювали їх, наче свиней, шомполами, різали на шматочки. Я ходила

на це дивитися... Чекала! Довго чекала того моменту, коли від болю почнуть лопатися їхні очі... Зіниці...

Що ви про це знаєте?! Вони мою маму із сестричками спалили на вогнищі посеред села...»

«Я не запам'ятала під час війни ні котів, ні собак, пригадую щурів. Великі... З жовто-синіми очима... Їх була сила-силенна. Коли я видужала після поранення, з госпіталю мене відрядили назад до моєї частини. Частина стояла в окопах під Сталінградом. Командир наказав: "Відведіть її до дівочої землянки". Я увійшла до землянки і щонайперше здивувалася, що там немає жодних речей. Порожні ліжка з хвойних гілок, та й годі. Мене не попередили... Я залишила в землянці свій рюкзак і вийшла; коли повернулася за півгодини, рюкзак свій не знайшла. Жодних слідів речей, ні гребінця, ні олівця. Виявилося, що все миттю зжерли щури...

А вранці мені показали обгризені руки тяжкопоранених...

У жодній найстрашнішій стрічці я не бачила, як щури йдуть перед артобстрілом із міста. Це не в Сталінграді... Це вже було під В'язьмою... Уранці містом йшли стада щурів, вони йшли в поля. Вони чули смерть. Їх були тисячі... Чорні, сірі... Люди жахалися з цього зловісного видовища і тулилися до будинків. І саме тоді, коли щури зникли з наших очей, почався обстріл. Налетіли літаки. Замість будинків і льохів залишився кам'яний пісок...»

«Під Сталінградом було стільки вбитих, що коні їх уже не боялися. Зазвичай харапудяться. Кінь зроду не наступить

на мертву людину. Своїх убитих ми зібрали, а німці лежали всюди. Замерзлі... Крижані... Я — шофер, возила ящики з артилерійськими набоями, я чула, як під колесами лускали їхні черепи... Кістки... І я була щаслива...»

Із розмови з цензором:

— Так, нам тяжко далася Перемога, але ви повинні шукати героїчні приклади. Їх сотні. А ви демонструєте бруд війни. Спідню білизну. У вас наша Перемога страшна... Чого ви домагаєтеся?

— Правди.

— А ви вважаєте, що правда — те, що в житті. Те, що на вулиці. Під ногами. Для вас вона така низька. Земна. Ні, правда — те, про що ми мріємо. Якими ми хочемо бути!

* * *

«Наступаємо... Перші німецькі селища... Ми — молоді. Сильні. Чотири роки без жінок. У льохах — вино. Закуска. Ловили німецьких дівчат і... Десять чоловіків ґвалтували одну... Жінок було замало, населення тікало від Радянської армії, брали юних. Дівчаток... Дванадцять-тринадцять років... Якщо вона плакала, били, щось заштовхували до рота. Їй боляче, а нам смішно. Я тепер не розумію, як я міг... Хлопчик з інтелігентної родини... Але це був я...

Єдине, чого ми боялися, щоб наші дівчата про це не дізналися. Наші медсестри. Їх стидалися...»

«Потрапили в оточення... Блукали лісами, болотами. Їли листя, їли кору дерев. Якесь коріння. Нас було п'ятеро, один зовсім хлопчисько. Щойно призвали. Уночі мені сусід шепоче: "Хлопчисько напівживий, все одно помре. Ти розумієш..." — "Ти про що?" — "Мені один зек розповідав... Вони, коли з табору бігли, спеціально брали з собою молодого... Людське м'ясо їстівне... Так рятувалися..."»

Ударити сили не стало. Назавтра ми зустріли партизан...»

«Партизани вдень приїхали на конях до села. Вивели з дому старосту і його сина. Сікли їх по голові залізними прутами, поки вони не впали. І на землі добивали. Я сиділа коло вікна. Усе бачила... Серед партизанів був мій старший брат... Коли він увійшов до нашого будинку і хотів мене обійняти: "Сестричко!!!" — я закричала: "Не підходь! Не підходь! Ти — вбивця!!!" А відтак оніміла. Місяць не розмовляла.

Брат загинув... А що сталося б, якби він був живий? І повернувся б додому...»

«Уранці карателі підпалили наше село... Урятувалися лише ті люди, які втекли до лісу. Утекли без нічого, з порожніми руками, навіть хліба з собою не взяли. Ні яєць, ні сала. Уночі тітка Настя, наша сусідка, била свою дівчинку, бо та весь час плакала. З тіткою Настею були п'ятеро її дітей. Юлечка, моя подруга, найслабша. Вона завжди хворіла... І чотири хлопчики, всі маленькі, й усі теж просили їсти. І тітка Настя збожеволіла: "У-у-у... У-у-у..." А вночі я почула... Юлечка вмовляла: "Мамочко, ти мене не топи. Я не буду... Я навіть їсточки просити в тебе не буду. Не буду..."

Уранці Юлечки вже ніхто не побачив...

Тітка Настя... Ми повернулися в село на вуглинки... Село згоріло. Невдовзі тітка Настя повісилася на чорній яблуні у своєму саду. Висіла низько-низько. Діти стояли біля неї і просили їсти...»

Із розмови з цензором:

— Це — брехня! Це наклеп на нашого солдата, який виволонив пів-Європи. На наших партизанів. На наш народ-герой. Нам не потрібна ваша маленька історія, нам потрібна велика історія. Історія Перемоги. Ви не любите наших героїв! Ви не любите наші великі ідеї. Ідеї Маркса і Леніна.

— Так, я не люблю великі ідеї. Я люблю маленьку людину...

Із того, що викинула я сама

«Сорок перший рік... Ми в оточенні. З нами політрук Лунін... Він зачитав наказ, що радянські солдати ворогові не здаються. У нас, як сказав товариш Сталін, полонених немає, а є зрадники. Хлопці вийняли пістолети... Політрук наказав: "Не треба. Живіть, хлопці, ви — молоді". А сам застрелився...

А це вже сорок третій... Радянська армія наступає. Йшли Білоруссю. Пригадую маленького хлопчика. Він вибіг

до нас звідкись із-під землі, з льоху, і кричав: "Убийте мою мамку... Убийте! Вона німця любила..." Його очі здавалися круглими зі страху. Слідом бігла чорна стара. Уся в чорному. Бігла і хрестилася: "Не слухайте дитя. Дитя збожеволіло..."»

«Викликали мене до школи... Зі мною розмовляла вчителька, яка повернулася з евакуації:

— Я хочу перевести вашого сина до іншого класу. У моєму класі — найкращі учні.

— Але у мого сина тільки "п'ятірки".

— Це нічого не важить. Хлопчик жив під німцями.

— Так, нам було важко.

— Я не про те. Усі, хто був в окупації... Вони під підозрою...

— Що? Я не розумію...

— Він про німців дітям розповідає. І він заїкається.

— Це в нього зі страху. Його побив німецький офіцер, який жив у нас на квартирі. Був невдоволений, як син почистив йому чоботи.

— Ось бачите... Самі зізнається... Ви жили поряд із ворогом...

— А хто цього ворога допустив до самої Москви? Хто нас тут залишив із нашими дітьми?

Зі мною — істерика...

Два дні боялася, що вчителька повідомить про мене. Але вона залишила сина у своєму класі...»

«Удень ми боялися німців і поліцаїв, а вночі — партизанів. У мене останню корівку партизани забрали, залишився у нас

тільки кіт. Партизани голодні, злі. Повели мою корівку, а я — за ними... Кілометрів десять ішла. Благала — віддайте. Троє дітей голодних у хаті на печі залишила. "Іди, тітко! — насварили. — Бо пристрелимо".

Спробуй знайди під час війни добру людину...

Свій на свого йшов. Діти куркулів повернулися із заслання. Батьки їхні загинули, і вони служили німецькій владі. Мстилися. Один застрелив у хаті старого вчителя. Нашого сусіда. Той колись донос зробив на його батька, розкуркулював. Був затятий комуніст.

Німці спочатку розпустили колгоспи, дали людям землю. Люди зітхнули після Сталіна. Ми сплачували оброк... Акуратно сплачували... А потім стали нас палити. Нас і будинки наші. Худобу забирали, а людей палили.

Ой, доноу, я слів боюся. Слова страшні... Я добром рятувалася, нікому не бажала зла. Усіх жаліла...»

«Я до Берліна з армією дійшла...

Повернулася до свого села з двома орденами Слави і медалями. Пожила три дні, а на четвертий раненько мама піднімає мене з ліжка, поки всі сплять: "Донечко, я тобі зібрала вузлик. Йди. Йди... Йди звідси... У тебе ще дві молодші сестрички підростають. Хто їх заміж візьме? Усі знають, що ти чотири роки була на фронті, з чоловіками..."

Не чіпайте мою душу. Напишіть, як інші писали, про мої нагороди...»

«На війні як на війні. Це вам не театр...

Вишикували на галявині загін, ми стали кільцем. А посередині — Мишко К. і Коля М. — наші хлопці. Мишко був

сміливий розвідник, на гармошці грав. Ніхто краще за Колю не співав...

Вирок читали довго: у такому-то селі силоміць вимагали дві пляшки самогону, а вночі... двох хазяйських дівчаток зґвалтували... А в такому-то селі у селянина... забрали пальто і швейну машинку, яку відразу ж пропили, у сусідів...

Присуджуються до розстрілу... Вирок остаточний і оскарженню не підлягає.

"Хто розстрілюватиме?" — Загін мовчить... "Хто?" — Мовчи-мо... Командир сам виконав присуд..."

«Я була кулеметницею. Я стількох убила...

Після війни довго боялася народжувати. Народила, коли заспокоїлася. За сім років...

Але я досі нічого не пробачила. І не пробачу... Я раділа, коли бачила полонених німців. Я раділа, що на них шкода було дивитися: на ногах онучі замість чобіт, на голові онучі... Їх ведуть крізь село, вони просять: "Мати, дай хлеба... Хлеба..." Я була вражена, що селяни виходили з хат і давали їм — той шматок хліба, той картоплину... Хлопчаки бігли за колоною і кидали каміння... А жінки плакали...

Мені здається, що я прожила два життя: перше — чоловіче, друге — жіноче...

«Після війни... Людське життя було нічого не варте. Наведу такий приклад... Іду після роботи в автобусі, раптом почали кричати: "Тримайте злодія! Тримайте злодія! Моя сумочка..." Автобус зупинився... Одразу — давка. Молодий офіцер виводить на вулицю хлопчиська, кладе його руку собі на коліно і — бах! — ламає її навпіл. Заскакує назад... І ми їдемо... Ніхто

не заступився за хлопчину, не покликав міліціонера. Не викликали лікаря. А в офіцера всі груди в бойових нагородах... Я стала виходити на своїй зупинці, він зіскочив і подав мені руку: "Проходьте, дівчино..." Такий галантний...

Це я зараз згадала... А тоді ми ще були військовими людьми, жили за законами воєнного часу. Хіба вони людські?»

«Повернулася Червона армія...

Нам дозволили розкопувати могили, шукати, де наших родичів постріляли. За давніми звичаями, поруч зі смертю треба бути в білому — у білій хустці, у білій сорочці. До останньої своєї хвилини я це пам'ятатиму! Люди йшли з білими вишитими рушниками... Одягнені в усе біле... Де вони його взяли?

Копали... Хто що знайшов — упізнав, то і забрав. Хто руку на тачці везе, хто на підводі голову... Людина довго ціла в землі не лежить, вони всі там перемішалися одне з одним. З глиною, з піском.

Сестру не знайшла, здалося мені, що один шматочок сукні — це її, щось знайоме... Дід теж сказав — заберемо, буде що ховати. Той шматочок сукні ми в домовинку і поклали...

На батька отримали папірець "пропав безвісти". Де-хто щось отримував за тих, які загинули, а нас із мамою в сім'ї налякали: "Вам ніякої допомоги не дозволено. А може, він живе, лиха не знаючи, з німецькою фразою. Ворог народу".

Я почала шукати батька за Хрущова. Через сорок років. Відповіли мені за Горбачова: "У списках не значиться..." Але відгукнувся його однополчанин, і я дізналася, що загинув

батько як герой. Під Могильовом кинувся з гранатою під танк...

Шкода, що моя мама не дочекалася цієї звістки. Вона померла з тавром дружини ворога народу. Зрадника. І таких, як вона, було багато. Не дожили до правди. Я сходила до мами на могилку з листом. Прочитала...»

«Багато хто з нас вірив...

Ми вважали, що після війни все зміниться... Сталін повірить своєму народові. Але ще війна не скінчилася, а ешелони вже пішли до Магадана. Ешелони з переможцями... Заарештували тих, хто був у полоні, вижив у німецьких таборах, кого відвезли німці на роботу — усіх, хто бачив Європу. Міг би розповісти, як там живе народ. Без комуністів. Які там будинки і які дороги. Про те, що ніде немає колгоспів...

Після Перемоги всі замовкли. Мовчали і боялися, як перед війною...»

«Я — вчитель історії... За моєї пам'яті підручник історії переписували тричі. Я вчила дітей за трьома різними підручниками...

Запитайте нас, поки ми живі. Не переписуйте потім без нас. Запитайте...

Знаєте, як важко вбити людину? Я працювала в підпіллі. За півроку отримала завдання — влаштуватися офіціанткою до офіцерської їдальні... Молода, гарна... Мене взяли. Я мала насипати отруту в котел супу і того ж дня піти до партизанів. А я вже до них звикла, вони вороги, але щодня ти їх бачиш, вони тобі кажуть: "Данке шон... Данке шон..." Це — важко... Убити важко... Убити страшніше, ніж померти...

Я все життя викладала історію... І ніколи не знала, як про це розповісти. Якими словами...»

Мені дісталася власна війна... Я пройшла тернистий шлях укупі зі своїми героїнями. Як і вони, довго не вірила, що наша Перемога має два обличчя — перше вродливе, а друге страшне, у рубцях — нестерпно в нього дивитися. «У рукопашну, убиваючи людину, заглядають їй в очі. То не бомби скидати або стріляти з окопу», — розповідали мені.

Слухати людину, як вона вбивала і вмирала, те саме — дивися в очі...

«НЕ ХОЧУ ЗГАДУВАТИ...»

Старий триповерховий будинок на околиці Мінська, з тих, що їх поспіхом і, як тоді здавалося, ненадовго, будували відразу після війни; він давно і затишно обріс кущами жасмину. З нього й почався пошук, який триватиме протягом семи років, дивовижних і болісних семи років, протягом яких я відкрию для себе світ війни, світ із нерозгаданим до кінця нами змістом. Зазнаю болю, ненависті, спокуси. Ніжності і подиву... Спробую збагнути, в чім різниця між смертю і вбивством і де межа між людським і нелюдським. Як людина залишається наодинці з цією божевільною думкою, що вона може вбити іншу людину? Навіть повинна вбити. І дізнаюсь, що на війні, крім смерті, існує безліч інших речей, там є все, що й у звичайному нашому житті. Війна — це теж життя. Зіткнуся з багатьма людськими правдами. Таємниціми. Замислюся над тим, про що раніше й не здогадувалася. Наприклад, чому ми не дивуємося злу, чому нам бракує подиву перед злом?

Дорога і дороги... Десятки поїздок усією країною, сотні записаних касет, тисячі метрів магнітофонної плівки. П'ятсот зустрічей, а потім збилася з ліку, обличчя забувала, залишалися тільки голоси. У моїй пам'яті звучить хор. Багатоголосий хор, іноді слів майже не чути, тільки плач. Зізнаюся: не завжди вірила, що здолаю цей шлях, здужаю його. Дійду до краю. Видавалися хвилини сумнівів і страху, коли хотілося зупинитися або відійти вбік, але ж уже була не в змозі це зробити. Я стала полонянкою зла, зазирнула в безодню, щоб щось збагнути.

Тепер, мені здається, я набула певних знань, але запитань стало ще більше, а відповідей – ще менше.

Але тоді, на самому початку шляху, я цього не підозрювала...

Привела мене до цього будинку невелика замітка в міській газеті, у якій ішлося про те, що нещодавно на Мінському заводі дорожніх машин «Ударник» проводжали на пенсію старшого бухгалтера Марію Іванівну Морозову. А під час війни, розповідалося в тій замітці, вона була снайпером, має одинадцять бойових нагород, на її снайперському рахунку – сімдесят п'ять убитих. Важко було усвідомити, як поєднати військову професію цієї жінки з її мирним заняттям. З буденним газетним знімком. З усіма цими ознаками звичайності.

...Маленька жінка з дівочим вінцем довгої коси навколо голови сиділа у великому кріслі, затуливши обличчя руками:

– Ні-ні, не буду. Знову повертатися туди? Не можу... Дотепер воєнні стрічки не дивлюся. Я тоді була зовсім дівчинкою. Мріяла і зростала, зростала і мріяла. І ось – війна. Мені навіть шкода тебе... Я знаю, про що кажу... Ти справді хочеш це знати? Як доньку питаю...

Звісно ж, здивувалася:

– А чому до мене? Треба до мого чоловіка, він любить згадувати. Як звали командирів, генералів, номери частин – усе пам'ятає. А я ні. Я пам'ятаю лише те, що зі мною траплялося. Свою війну. Навколо багато людей, але ти завжди сама, адже людина завжди самотня перед смертю. Я пам'ятаю моторошну самотність.

Попросила прибрати магнітофон:

— Мені потрібні твої очі, щоб розповідати, а він заважатиме.
Але за кілька хвилин вона забула про нього...

Марія Іванівна Морозова (Іванушкіна), єфрейтор, снайпер:
«Це буде проста розповідь... Розповідь звичайної російської дівчини, яких тоді було багато...

Там, де стояло моє рідне село Дяківське, тепер Пролетарський район Москви. Як війна почалася, мені було неповних вісімнадцять років. Коси довгі-довгі, до колін... Ніхто не вірив, що війна надовго, усі чекали — ось-ось скінчиться. Відженемо ворога. Я ходила до колгоспу, потім закінчила бухгалтерські курси, почала працювати. Війна триває... Мої подружки... Мої дівчата кажуть: "Треба йти на фронт". Це вже в повітрі висіло. Записалися всі на курси при військкоматі. Може, хтось і за компанію, не знаю. Нас там вчили стріляти з бойової гвинтівки, кидати гранати. Спершу... Я, зізнаюся, боялася гвинтівку в руки брати, було неприємно. Не могла уявити, що піду когось убивати, просто хотіла на фронт, та й годі. Нас у гуртку навчалось сорок людей. З нашого села — чотири дівчини, ну, всі ми, подружки, із сусіднього — п'ять, словом, із кожного села хтось. І самі дівчата. Чоловіки вже всі пішли на війну, хто міг. Іноді вістовий приїжджав посеред ночі, давав дві години на збори, і їх вивозили. Траплялося, забирали навіть із поля. (Мовчить.) Я тепер не згадаю — чи були в нас танці, якщо так, то дівчина танцювала з дівчиною, хлопців не залишилося. Села наші притихли.

Незабаром з'явився заклик ЦК комсомолу та молоді, позаяк німці були вже під Москвою, всім стати на захист

Батьківщини. Як це Гітлер візьме Москву? Не дамо! Не тільки я... Усі дівчатка виявили бажання йти на фронт. Мій батько вже воював. Ми вважали, що будемо єдиними... Особливими... А прийшли до військкомату — там багато дівчат. Я охнула! Моє серце спалахнуло, сильно так. А відбір був дуже суворий. По-перше, звісно, треба мати міцне здоров'я. Я боялася, що мене не візьмуть, бо в дитинстві часто хворіла і, як казала мама, була хирлявою. Тож мене інші діти кривдили змалку. Утім, якщо вдома, крім дівчини, що йшла на фронт, нікого більше з дітей не було, також відмовляли, бо не можна залишати матір саму. Ой, наші матусі! Сльози в них не висихали... Вони лаяли нас, вони благали... Але я мала ще двох сестер і двох братів, щоправда, значно молодших за мене, та цього не брали до уваги. Тут, як на гріх, з колгоспу всі пішли, на полі нікому працювати, і голова не хотів нас відпускати. Отож нам відмовили. Пішли ми до райкому комсомолу, і там відмовили. Тоді ми делегацією з нашого району поїхали до обкому комсомолу. Усі мов затялися, серця палали. Нас знову звідти відправили додому. І ми вирішили, якщо ми вже тут, у Москві, то треба йти до ЦК комсомолу, на саму гору, до першого секретаря. Домогатися хай би там що... Хто доповідатиме, хто з нас сміливий? Гадали, що тут, напевно, будемо тільки ми, а там до коридору не можна було впхатися, — де вже там до секретаря потрапити. Молодь з усієї країни, багато хто побував в окупації, і тепер вони жадали помститися ворогу за своїх загиблих близьких. З усього Союзу. Так-так... Словом, ми навіть трохи розгубилися...

Увечері, втім, потрапили до секретаря. Нас запитують: "Ну, як ви підете на фронт, якщо не вмієте стріляти?" Тут ми хором відповідаємо, що вже навчилися... "Де? Як? А перев'язувати вмієте?" А нас, знаєте, в тому ж гуртку при військкоматі районний лікар учив перев'язувати. Вони тоді примовкли і вже серйозніше на нас поглянули. Ну, і козир у наших руках, мовляв, там не тільки ми, а нас іще сорок душ, і всі вміють стріляти і надавати першу медичну допомогу. Казали: "Ідіть і чекайте. Ваше питання буде вирішено позитивно". Якими ж ми щасливими були, коли поверталися! Не забути того... Отак...

І вже за кілька днів ми отримали повістки на руки...

Прийшли до військкомату, нас відразу ж в одні двері ввели, а з інших вивели — я таку гарну косу заплела, звідти вже без неї вийшла... Без коси... Постригли по-солдатському... І сукню забрали. Не встигла мамі ні сукню, ні косу віддати. Вона дуже просила, аби щось від мене, моє в неї залишилося. Відразу нас одягли в гімнастерки, пілотики, дали речмишки і в товарний потяг закинули — на солому. Але солома свіжа, вона досі полев пахла.

Завантажувалися бадьоро. Жваво. З жартами. Пам'ятаю, що багато сміялися.

Куди їдемо? Не знали. Зрештою, нам було не так і важливо, ким ми станемо. Тільки б — на фронт. Усі воюють — і ми. Приїхали на станцію Щолкове, недалеко від неї була жіноча снайперська школа. Отож нас туди. У снайпери. Усі зраділи. Це — справжнє. Будемо стріляти.

Почали навчатися. Вивчали статuti — гарнізонної служби, дисциплінарний, маскування на місцевості, хімізахист. Дівчата

всі дуже старалися. Із заплученими очима навчилися збирати і розбирати "снайперку", визначати швидкість вітру, рух цілі, відстань до цілі, окопчики копати, повзати по-пластунськи — те все-все ми вже вміли. Аби лиш скоріше на фронт. У вогонь... Так-так... Закінчивши курси, вогневу і стрійову я зда-ла на "відмінно". Найважче, пам'ятаю, було встати по тривозі й зібратися за п'ять хвилин. Чоботи ми брали на один-два розміри більші, щоб не гаяти час, швидко зібратися. За п'ять хвилин мали одягтися, взутися і вишикуватися. Траплялося, що в чоботях на босу ногу шикуватися вибігали. Одна дівчинка мало ноги не відморозила. Старшина помітив, зробив зауваження, потім учив нас онучі крутити. Стане над нами і гуде: "Як мені, дівчаточка, зробити з вас солдатів, а не мішені для фриців?" Дівчаточка, дівчаточка... Усі нас любили і завжди жаліли. А ми ображалися, що нас жаліють. Хіба ми не такі солдати, як усі?

Ну, і ось прибули ми на фронт. Під Оршу... До шістдесять другої стрілецької дивізії... Командир, як нині пам'ятаю, полковник Бородкін, він побачив нас, розсердився: дівчат мені нав'язали. Мовляв, що це за жіночий хоровод? Кордебалет! Тут війна, а не танцюльки. Страшна війна... Але потім запросив до себе, пригостив обідом. І, чуємо, запитує свого ад'ютанта: "Чи немає у нас чогось солодкого до чаю?" Ну, ми, звісно, образилися: за кого він нас має? Ми воювати приїхали. А він нас сприймав не як солдатів, а як дівчат. За віком ми йому годилися в дочки. "Що ж я з вами робитиму, любі ви мої? Де вас таких назбирали?" Ось як він до нас ставився, як він нас зустрів. А ми ж уявляли, що вже вояки. Отак... На війні!

Наступного дня змусив показати, як уміємо стріляти, маскуватися на місцевості. Відстрілялися добре, навіть краще, ніж чоловіки-снайпери, яких відкликали з передової на дводенні курси і які дуже дивувалися, що ми виконуємо їхню роботу. Вони, напевно, вперше бачили жінок-снайперів. Після стрілянини — маскування на місцевості... Полковник прийшов, ходить оглядає галявину, потім став на одну купину — нічого не видно. І тут "купина" під ним почала благати: "Ой, товаришу полковнику, не можу більше, важко". Сміх та й годі! Він повірити не міг, що так добре можна замаскуватися. "Тепер, — каже, — свої слова про дівчат беру назад". Але все одно мучився... Довго не міг до нас звикнути...

Вийшли ми вперше на "полювання" (так снайпери це називають), моєю напарницею була Маша Козлова. Замаскувалися, лежимо: я веду спостереження, Маша — з гвинтівкою. І раптом Маша мені:

— Стріляй, стріляй! Бачиш, німець...

Я їй відповідаю:

— Я спостерігаю. Ти стріляй!

— Поки ми тут з'ясовуватимемо, — каже вона, — він піде.

А я їй своє:

— Спочатку треба стрілецьку карту скласти, орієнтири нанести: де сарай, берізка...

— Ти, як у школі, розводитимеш паперову тяганину? Я приїхала не папірці перекладати, а стріляти!

Бачу, що Маша вже сердиться на мене.

— Ну, то стріляй, чого ти?

Так ми сперечалися. А тим часом, справді, німецький офіцер інструктував солдатів. Підійшов візок, і солдати ланцюжком передавали якийсь вантаж. Цей офіцер постояв, щось скомандував, потім зник. Ми сперечаємося. Я бачу, що він уже двічі показався, і якщо ми ще раз проґавимо, то це кінець. Проґавимо його. І коли він з'явився втретє — це ж мить: то з'явиться, то сховається, — я вирішила стріляти. Зважилася, і раптом така думка промайнула: це ж людина, хоч і ворог, але людина, і в мене якось почали тремтіти руки, тіло дрож проймає, морозом обсипало. Якийсь страх... До мене іноді уві сні й тепер повертається це відчуття... Після фанерних мішеней стріляти по живій людині було важко. Я ж її бачу в оптичний приціл, добре бачу. Начебто вона близько... І всередині якийсь супротив... Щось не пускає, не можу зважитися. Але я перемогла себе, натиснула спусковий гачок... Він змахнув руками і впав. Убила його чи ні, не знаю. Але мене після того ще дужче почали бити дрижаки, якось страшно стало: я — вбила людину?! До цієї думки треба було звикнути. Так... Словом, жах! Неможливо забути таке...

Коли ми повернулися, почали у своєму взводі розповідати, що зі мною сталося, провели збори. У нас комсоргом була Клава Іванова, вона мене умовляла: "Їх не жаліти треба, а ненавидіти". У неї фашисти батька вбили. Ми, було, заспіваємо, а вона просить: "Дівчатка, не треба, ось переможемо цих гадів, тоді й співатимемо".

І не відразу... Не відразу в нас вийшло. Не жіноча то справа — ненавидіти і вбивати. Не наша... Треба було себе переконувати. Умовляти...»

За кілька днів Марія Іванівна зателефонує мені й запросить до своєї фронтової подруги Клавдії Григорівни Крохіної. І я ще раз почую...

Клавдія Григорівна Крохіна, старший сержант, снайпер:
«Уперше страшно... Дуже страшно...

Ми залягли, і я спостерігаю. І ось помічаю: один німець з окопу підвівся. Я клацнула, і він упав. І ось, знаєте, мене всю затрясло, я чула, як стукотіли мої кістки. Стала плакати. Коли по мішенях стріляла — нічого, а тут: я — вбила! Я! Вбила якусь незнайому мені людину. Я нічого про неї не знаю, але я її вбила.

Потім це минуло. І ось як... Як це сталося... Ми вже наступали, йшли повз невелике селище. Здається, на Україні. І там біля дороги побачили барак чи будинок, неможливо було вже розібрати, це все горіло, згоріло вже, лише чорні камені залишилися. Фундамент... Багато хто з дівчаток не підійшов, а мене як потягнуло... Між тим вугіллям ми знайшли людські кістки, серед них зірочки обгорілі, це наші поранені або полонені згоріли. Після цього хоч скільки я вбивала, мені вже не було шкода. Як побачила ці чорні зірочки...

...Повернулася з війни сива. Двадцять один рік, а я вся біленька. Я мала важке поранення, контузію, погано чула на одне вухо. Мама мене зустріла словами: "Я вірила, що ти прийдеш. Я за тебе молилася день і ніч". Брат на фронті загинув. Вона плакала.

Мама плакала:

— Однаково тепер — народжуй дівчаток чи хлопчиків. Але він усе ж чоловік, він зобов'язаний був обороняти Батьківщину,

а ти ж дівчинка. Про єдине я Бога прохала: якщо тебе покалічать, то нехай краще вб'ють. Весь час ходила на станцію. До поїздів. Одного разу побачила там військову дівчину з обгорілим обличчям... Здригнулася — ти! Я за неї теж потім молилася.

У нас неподалік будинку, а родом я з Челябінської області, так у нас там велися якісь розробки руди. Щойно починалися вибухи, а це бувало завжди чомусь уночі, я враз підхоплювалася з ліжка і передусім хапала шинель — і бігти, мені треба було хутко кудись бігти. Мама мене схопить, пригорне до себе і вмовляє: "Прокинься, прокинься. Війна скінчилася. Ти — вдома". Я приходила до тяти, почувши її слова: "Я — твоя мама. Мама..." Говорила вона тихо. Тихо... Гучні слова мене лякали...»

У кімнаті тепло, але Марія Іванівна закутується у важкий вовняний плед — їй холодно. Веде далі:

«Хутко стали солдатами... Знаєте, не було багато часу думати. Переживати свої почуття...

Наші розвідники взяли в полон одного німецького офіцера, і він був у край здивований, що в його розташуванні вибито багато солдатів і всі поранення тільки в голову. Майже в те саме місце. Звичайний, повторював він, стрілець не здатний зробити стільки влучень у голову. Так точно. "Покажіть, — попросив, — мені цього стрільця, який стількох моїх солдатів убив. Я велике поповнення отримував, і щодня до десяти осіб вибувало". Командир полку відповідає: "На жаль, не можу показати, це була дівчина-снайпер, але вона загинула". Це була Саша Шляхова. Вона загинула у снайперському поєдинку. І що її підвело — це червоний шарф. Вона дуже любила цей шарф.

А червоний шарф на снігу помітний, демаскування. І от коли німецький офіцер почув, що це дівчина, він був вражений, не знав, як реагувати. Він довго мовчав. На останньому допиті перед тим, як його відправили до Москви (з'ясувалося — велике цабе!), зізнався: "Мені зроду не доводилося воювати з жінками. Ви всі вродливі... А наша пропаганда стверджує, що в Червоній армії воюють не жінки, а гермафродити..." Так нічого й не зрозумів. Так... Не забути цього...

Ми ходили парами, наодинці з рання до смеркання сидіти важко, очі втомлюються, сльозяться, рук не чуєш, усе тіло від напруження німіє. Навесні дуже важко. Сніг, він під тобою тане, ти — у воді весь день. Плаваєш, а буває, що і примерзнеш до землі. Тільки замерехтить світанок — виходили і з темрявою поверталися з передової. Дванадцять, а то й більше годин лежали в снігу або видиралися на верхівку дерева, на дах сараю чи зруйнованого будинку і там маскувалися, щоб ніхто не помітив, де ми, звідки ведемо спостереження. Намагалися якомога ближче знайти позицію: сімсот-вісімсот, а то й п'ятсот метрів нас відділяло від траншей, у яких сиділи німці. Рано-вранці навіть їхні розмови було чути. Сміх та й годі.

Не знаю, чому ми не боялися... Тепер не розумію...

Наступали, дуже швидко наступали... І видихалися, забезпечення від нас відстало: скінчилися боєприпаси, не стало продуктів, кухню й ту розбило набоєм. Третю добу сиділи на сухарях, язика всі обдерли так, що й не повернеш ними в роті. Мою напарницю вбили, я з "новенькою" йшла на передову. І раптом бачимо — на "нейтралці" лоша. Таке гарне, хвіст у нього пухнастий. Гуляє собі спокійно, наче так і треба, наче

й війни немає. І німці, чуємо, загалготали, його побачили. Наші солдати теж перемовляються:

- Піде. А був би добрий суп...
- З автомата на такій відстані не дістанеш.

Побачили нас:

- Снайпери йдуть. Вони його зараз... Нумо, дівчата!

Я вмиль, за звичкою, націлилась і вистрілила. У лоша-ти ноги підломилися, звалилося набік. Мені здалося, може, це вже галюцинація, але мені здалося, що воно тоненько-то-ненько заіржало.

І лише після цього подумала: навіщо я це зробила? Таке гарне, а я його вбила, я його до супу! За спиною чую, хтось схлипує. Озирнулася, а це "новенька".

- Чого ти? — запитую.
- Лоша шкода, — повні очі сліз.
- Ох, яка ж бо тонка натура! А ми вже три дні голодні.

Шкода, бо ще нікого не ховала. Спробуй пройти за день тридцять кілометрів із повним спорядженням, та ще голодною. Спочатку фриців треба вигнати, а потім переживати. Жаліти. Потім... Розумієш, потім...

Дивлюся на солдатів, вони ж ось щойно мене заохочували, кричали. Просили. Тільки-но... Кілька хвилин тому... Ніхто на мене не дивиться, ніби мене не помічають, кожен усунувся і своє щось робить. Курять, копають... Хтось щось точить... А мені хоч скач хоч плач! Ніби я шкуродер який, мені кого завгодно вбити неважко. А я змалку все живе любила. У нас — я вже до школи ходила — корова захворіла, і її прирізали. Я два дні плакала. Без упину. А тут — бац! — і стрельнула

по беззахисному лошаті. І можна сказати... За два роки вперше лоша побачила...

Увечері несуть вечерю. Кухарі: "Ну, молодець снайпер! Сьогодні м'ясо в котлі". Поставили нам казанки і пішли. А дівчата мої сидять, до вечері не торкаються. Я зрозуміла, в чому річ: у плач — і геть із землянки... Дівчата за мною, почали мене всі разом розраджувати. Хутко розхапали свої казанки і нумо сьорбати...

Отаке було... Так... Не забудеш...

Уночі у нас, звісно, балачки. Про що ми розмовляли? Звичайно, про домівку, кожна про маму свою розповідала, у кого батько чи брати воювали. І про те, ким ми станемо після війни. Як повиходимо заміж і чи будуть чоловіки нас любити. Командир сміявся:

— Ох, дівки! Дуже ви гарні, але після війни побояться з вами одружуватися. Рука тверда, тарілкою запустиш у лоба — не промахнешся.

Я чоловіка на війні зустріла, в одному полку служили. У нього два поранення, контузія. Він війну від початку до кінця пройшов, і потім усе життя був військовим. Йому не треба пояснювати, що таке війна. Звідки я повернулася? Яка? Якщо я говорю підвищеним тоном, він або не помітить, або промовчить. А я його вибачаю. Теж навчилася. Двох дітей виростили, вони закінчили інститути. Син і донька.

А що вам іще розповісти... Ну, демобілізували мене, приїхала я до Москви. А від Москви до нас ще їхати і кілька кілометрів іти пішки. Тепер там метро, а тоді були старі вишневі садки, глибокі яруги. Один ярочок дуже великий, мені

через нього треба перейти. А вже стемніло, поки я дісталася сюди. Звісно, я через цей яроч боялася йти. Стою і не знаю, як вчинити: чи то мені повертатися і чекати світанку, чи то набратися хоробрості і — ризикнути. Тепер згадую — і смішно: фронт позаду, хоч що бачила: і трупи, і всіляке, а тут яр перейти страшно. Я досі пам'ятаю запах трупів, змішаний із запахом махорки... Але так дівчиськом і залишилася. У вагоні, коли їхали... Поверталися вже з Німеччини додому... Миша у когось із рюкзака вискочила, так всі наші дівчата аж підхопилися, ті, які на верхніх полицях, стрімголов звідти, пишуть. А був із нами капітан, він дивувався: "У кожної орден, а мишей боїтеся".

На моє щастя, їхала вантажівка. Думаю: проголосую.

Машина зупинилася.

— Мені до Дяковського, — кричу.

— І мені до Дяковського, — відчиняє дверцята молодий хлопець.

Я — до кабіни, він — мій чемодан до кузова, і поїхали. Бачить, що я у формі, з нагородами. Запитує:

— Скільки німців вбила?

Я йому відповідаю:

— Сімдесят п'ять.

Він, стримуючи сміх:

— Брешеш, мабуть, і в очі жодного не бачила?

А я тут його і впізнала:

— Колька Чижов? Це ти? Пам'ятаєш, я тобі червону краватку пов'язувала?

До війни я працювала якось у своїй школі піонервожатою.

— Марусько, ти?
— Я...
— Справді? — загальмував машину.
— Додому доведи, що ж ти посеред дороги гальмуєш? —
У мене на очі сльози навернулися. І бачу, що в нього теж. Ота-
ка зустріч!

До будинку підїхали, він біжить із валізою до моєї матері,
танцює надворі з цією валізою:

— Швидше, я вам доньку привіз!

Не забути... Ну-у-у... Ну як таке забути?

Повернулася, і все треба було починати спочатку. У черевичках вчилася ходити, на фронті ж три роки в чоботях. Звикли до ременів, завжди підтягнуті, здавалося, що тепер одяг на нас мішком висить, якимось ніяково відчуваєшся. Із жахом дивилася на спідницю... На сукню... Ми ж завжди на фронті в штанах, увечері їх випереш, під себе покладеш, ляжеш — от і випрасувані. Щоправда, не зовсім сухі і на морозі крижаною кіркою вкривалися. А в спідниці як ходити? Ноги наче сплутані. Йдеш у цивільному одязі, у черевичках, зустрінеш офіцера, мимохіть рука тягнеться, щоб честь віддати. Звикли: пайок, на всьому державному, і приходиш до хлібної крамниці, береш хліб, скільки тобі треба, і забуваєш розплатитися. Продавчиня, вона вже тебе знає, розуміє, у чім річ, і соромиться нагадати, а ти не заплатила, взяла й пішла. Потім тобі вже совісно, наступного дня просиш вибачити, береш щось і розплачуєшся за все відразу. Треба було наново вчитися всього звичного. Згадати звичайне життя. Нормальне! З ким поділитися? Прибіжиш до сусідки... До мами...

Я ось про що думаю... Послухайте-но. Скільки часу тривала війна? Чотири роки. Дуже довго... Ні птахів, ні квітів не пам'ятаю. Вони, звісно, були, але я їх не пам'ятаю. Так-так... Дивно, еге ж? Хіба можуть бути кольоровими стрічки про війну? Там усе чорне. Тільки кров іншого кольору, лише кров червона...

Ми нещодавно, десь років вісім тому, нашу Машеньку Алхімову знайшли. Поранило командира артдивізіону, вона поповзла його рятувати. Попереду розірвався набій... Просто перед нею... Командир загинув, до нього вона доповзти не встигла, і їй обидві ноги пошматувало, та так, що ми на силу перев'язали. Намучилися. І ськ і так пробували. Несли на ношах до медсанбату, а вона просила: "Дівчата, пристріліть... Я не хочу така жити..." Так просила і благала... Так! Відправили її до госпіталю, а самі далі пішли, у наступ. Коли почали шукати... Слід її вже втратили. Ми не знали: де вона, що з нею. Багато років... Скрізь писали, але ніхто позитивної відповіді не давав. Допомогли нам слідопити із сімдесять третьої школи міста Москви. Ті хлопчики, ті дівчатка... Вони знайшли її за тридцять років по війні, знайшли в будинку інвалідів, десь на Алтаї. Дуже далеко. Усі ці роки вона по інтернатах для інвалідів, по госпіталях кочувала, її десятки разів оперували. Вона матері своїй навіть не зізналася, що жива... Від усіх сховалася... Ми її привезли на нашу зустріч. Сльозами всі заливалися. Потім звели з матір'ю... За тридцять із гаком років вони зустрілися... Мати трохи не збожеволіла: "Яке щастя, що моє серце з горя раніше не розірвалося. Яке щастя!" А Машенька повторювала: "Тепер мені

не страшно зустрітися. Я вже стара". Так... Якщо коротко... Це і є війна...

Пам'ятаю, лежу вночі в землянці. Не сплю. Десь артилерія працює. Наші пострілюють... І так не хочеться вмирати... Я клятву дала, військову клятву, якщо треба, віддам життя, але так не хочеться вмирати. Звідти навіть якщо живий повернешся, душа болітиме. Тепер думаю: краще б у ногу чи в руку поранило, нехай би тіло боліло. А то душа... Дуже боляче. Ми ж молоденькі зовсім на фронт пішли. Дівчатка. Я на війні навіть підросла. Мама вдома поміряла... Я підросла на десять сантиметрів...»

На прощання незграбно протягне до мене гарячі руки й обійме: «Прости...»

«ПІДРОСТІТЬ, ДІВЧАТКА... ВИ ЩЕ ЗЕЛЕНІ...»

Голоси... Десятки голосів... Вони обрушилися на мене, розкриваючи незвичну правду, і вона, та правда, вже не вміщалася до короткої і знайомої з дитинства формули — ми перемогли. Сталася миттєва хімічна реакція: пафос розчинився в живій тканині людських долі, він виявився найменш довговічною речовиною. Доля — це коли ще щось стоїть поза словами.

Що я хочу почути через десятки років? Що відбувалося під Москвою або під Сталінградом, опис військових операцій, забуті назви взятих висот і висоток? Мені потрібні розповіді про рух ділянок і фронтів, про відступ і наступ, про кількість підірваних ешелонів і партизанських рейдів — про все, про що вже написано тисячі томів? Ні, я шукаю інше. Я збираю те, що назвала б знанням духу. Йду слідами душевного життя, веду запис душі. Шлях душі для мене важливіший, ніж сама подія, не так важливо чи не дуже важливо, не на першому місці, «як це було», а тривожить і лякає інше — що там з людиною сталося? Що вона там побачила і зрозуміла? Про життя і смерть узагалі? Про саму себе, нарешті? Пишу історію почуттів... Історію душі... Не історію війни або держави і не життя героїв, а історію маленької людини, викинутої з простого життя до епічної глибини величезної події. До великої Історії.

Дівчата сорок першого... Передовсім хочу спитати: звідки вони такі? Чому їх було так багато? Як зважилися нарівні з чоловіками взяти зброю до рук? Стріляти, мінувати, підривати, бомбити — вбивати?

Те ж саме запитання ще в дев'ятнадцятому столітті поставив собі Пушкін, публікуючи в журналі «Современник» уривок із записок кавалерист-дівичі Надії Дурової, яка брала участь у війні з Наполеоном: «Які причини змусили молоду дівчину з доброго дворянського роду залишити батьківський дім, відректися від своєї статі, прийняти на себе труди й обов'язки, які лякають і чоловіків, і з'явитися на полі битв — і яких! Наполеонівських. Що спонукало її? Таємне сердечні жалі? Палка уява? Уроджена невгамовна схильність? Кохання?»

Та що ж зрештою?! За сто з гаком років те саме запитання...

Про клятви і молитви

«Я хочу говорити... Говорити! Виговоритися! Нарешті і нас хочуть вислухати. Ми стільки років мовчали, навіть удома мовчали. Десятки років. Перший рік, коли я повернулася з війни, я говорила-говорила. Ніхто не слухав. І я замовкла... Добре, що ти прийшла. Я завжди когось чекала, знала, що хтось прийде. Має прийти. Я була тоді юною. Зовсім юною. Шкода. Знаєш чому? Не вміла це навіть запам'ятати...

За кілька днів до війни ми говорили з подружкою про війну, ми були впевнені — ніякої війни не буде. Пішли з нею в кіно, перед стрічкою показували журнал: Ріббентроп і Молотов тиснули один одному руки. На пам'ять спали слова диктора, що Німеччина — вірний друг Радянського Союзу.

Не минуло й місяця, як німецькі війська опинилися вже під Москвою...

У нас восьмеро дітей у сім'ї, перші четверо дівчатка, я найстарша. Тато прийшов якось із роботи і плаче: "Я колись радів, що в мене перші дівчатка. Панночки. А тепер у кожного хтось іде на фронт, а в нас нікому... Я старий, мене не беруть, ви — дівчата, а хлопчики маленькі". Те в нас у сім'ї якось дуже переживали.

Організували курси медсестер, і батько нас із сестрою туди відвів. Мені — п'ятнадцять років, а сестрі — чотирнадцять. Він казав: "Ото все, що я можу віддати для перемоги. Моїх дівчаток..." Іншої думки тоді не існувало.

За рік я потрапила на фронт...»

*Наталя Іванівна Сергєєва,
рядова, санітарка*

«Перші дні... У місті безлад. Хаос. Крижаний страх. Якихось шпигунів усі ловили. Умовляли одне одного: "Не треба піддаватися на провокацію". Нікому навіть на думку не спадало, що наша армія зазнала катастрофи, її розгромили за кілька тижнів. Нас навчали, що ми воюватимемо на чужій території. "Ні п'яді своєї землі не віддамо..." А тут відступаємо...

Перед війною ходили чутки, що Гітлер готується вчинити напад на Радянський Союз, але такі розмови суворо заборонялися відповідними органами... Вам зрозуміло, які це органи? НКВС... Чекісти... Якщо люди перешіптувалися, то вдома, на кухні, а в комуналках — лише у своїй кімнаті, за зачиненими

дверима або у ванній, відкрутивши перед тим кран із водою. Та коли Сталін заговорив... Він звернувся до нас: "Брати і сестри..." Тут усі забули свої образи... Наш дядько сидів у таборі, мамин брат, він був залізничник, старий комуніст. Його заарештували на роботі... Вам зрозуміло — хто? НКВС... Нашого улюбленого дядька, а ми знали, що він ні в чому не винен. Вірили. Він мав нагороди ще з громадянської війни... Але після промови Сталіна мама сказала: "Захистимо Батьківщину, а по тому розберемося". Батьківщину любили всі.

Я побігла відразу до військкомату. З ангіною побігла, у мене ще й температура не впала. Але я не змогла чекати...»

*Олена Антонівна Кудіна,
рядова, шофер*

«У нашої матері не було синів... Ростила п'ятьох дочок. Оголосили: "Війна!" У мене був чудовий музикальний слух. Мріяла вступати до консерваторії. Я вирішила, що слух мій згодиться на фронті, я буду зв'язковою.

Евакуювалися до Сталінграда. А коли Сталінград опинився в облозі, добровільно пішли на фронт. Усі разом. Уся сім'я: мама і п'ятеро дочок, а батько тоді вже воював...»

*Антоніна Максимівна Князева,
молодший сержант, зв'язкова*

«Єдине бажання мали всі: потрапити на фронт... Страшно? Звісно, страшно... Але все одно... Пішли до військкомату, а нам

кажуть: "Підростіть, дівчатка... Ви ще зелені..." Нам по шістнадцять-сімнадцять років. Але я домоглася свого, мене взяли. Ми хотіли з подругою до снайперської школи, а нам сказали: "Будете регулювальницями. Нема коли вас навчати"».

Мама кілька днів вартувала на станції, коли нас повезуть. Побачила, як ми йшли вже до складу, передала мені пиріг, десяток яєць — і зомліла...

*Тетяна Юхимівна Семьонова,
сержант, регулювальниця*

«Світ ураз перемінився... Я пам'ятаю перші дні... Мама стояла ввечері коло вікна і молилася. Я не знала, що моя мама вірить у Бога. Вона дивилася і дивилася на небо...

Мене мобілізували, я була лікарем. Я їхала з почуття обов'язку. А мій тато був щасливий, що дочка на фронті. Боронить Батьківщину. Тато йшов до військкомату рано-вранці. Він ішов отримувати мій атестат і йшов рано-вранці навмисне, щоб усі в селі бачили, що його дочка на фронті...»

*Єфросинія Григорівна Бреус,
капітан, лікарка*

«Літо... Останній мирний день... Увечері ми на танцях. Нам по шістнадцять років. Ми ходили ще компанією, проводили разом одного, потім другого. У нас не траплялося, щоб відокремився хтось парою. Йдемо, припустімо, шестеро хлопчиків і шестеро дівчаток.

І ось уже за два тижні цих хлопців, курсантів танкового училища, які нас проводжали з танців, привозили каліками, у бинтах. Це був жах! Жах! Якщо почую: хтось сміється, я не можу цього пробачити. Як можна сміятися, як можна чомусь радіти, коли така війна йде?

Незабаром батько пішов в ополчення. Удома залишилися лише малі брати і я. Брати були тридцять четвертого і тридцять восьмого року народження. І я сказала мамі, що піду на фронт. Вона плакала, я й сама вночі плакала. Але втекла з дому... Написала мамі з частини. Звідти вона повернути мене вже ніяк би не могла...»

*Лілія Михайлівна Бутко,
хірургічна медсестра*

«Наказ: шикуйся... Стали ми за зростом, я найменша. Командир іде, дивиться. Підходить до мене:

— А це що за Дюймовочка? Що ти тут робиш? Може, повернешся до мами і підростеш?

А мами в мене вже не було... Мама загинула під бомбардуванням...

Найсильніше враження... На все життя... Трапилося це в перший рік, коли ми відступали... Я побачила — ми ховалися поза кущами, — як наш солдат кинувся з гвинтівкою на німецький танк і бив прикладом по броні. Бив, кричав і плакав, поки не впав. Поки його не розстріляли німецькі автоматники. Перший рік воювали з гвинтівками проти танків і "месерів"...»

Поліна Семенівна Ноздрачова, санінструктор

«Я просила маму... Я її благала: лише не треба плакати... Це діялося не вночі, але було темно, і стояло суцільне голосіння. Вони не плакали, наші матері, що проводжали своїх дочок, вони голосили. Моя мама стояла, як кам'яна. Вона трималася, вона боялася, щоб я не заревіла. Я ж була маминою донькою, мене вдома пестили. А тут постригли під хлопчика, тільки маленьку гривку залишили. Вони з батьком мене не пускали, а я тільки тим і жила: на фронт, на фронт! На фронт! Ось ці плакати, які тепер висять у музеї: "Батьківщина-мати кличе!", "Що ти зробив для фронту?" — на мене, наприклад, дуже діяли. Завжди були перед очима. А пісні? "Вставай, страна огромная... Вставай на смертний бой..."

Коли ми їхали, нас вразило, що просто на перонах лежали вбиті. Це вже була війна... Але молодість брала своє, і ми співали. Навіть щось веселе. Якись частівки.

Під кінець війни у нас уся сім'я воювала. Батько, мама, сестра — вони стали залізничниками. Вони рухались одразу за фронтом і відновлювали дорогу. Медаль "За перемогу" у нас отримали всі: батько, мама, сестра і я...»

*Євгенія Сергіївна Сапронова,
гвардії сержант, авіамеханік*

«До війни я працювала в армії телефоністкою... Наша частина розташовувалася в місті Борисові, до якого війна докотилася в перші ж тижні. Начальник зв'язку вишикував всіх нас. Ми не служили, не як солдати, ми були вільнонайманими.

Він нам каже:

— Почалася війна жорстока. Вам буде дуже важко, дівчатам. І поки не пізно, якщо хто хоче, можете повернутися до себе додому. А ті, хто вирішить залишитися на фронті, крок уперед...

І всі дівчата, до єдиної, ступили крок уперед. Нас душ із двадцять. Усі були готовими обороняти Батьківщину. А до війни мені навіть книжки про війну не подобалися, подобалося читати про любов. А тут?!

Сиділи за апаратами день крізь день, цілодобово. Солдати принесуть нам казанки, під'їмо, подрімаємо тут, коло апаратів, і знову надягаємо навушники. Нема коли. Немає часу помити голову, тоді я попросила: "Дівчата, відріжте мені коси..."»

*Галина Дмитрівна Запольська,
телефоністка*

«Ми ходили і ходили до військкомату...

І коли знову прийшли, якого вже разу, не пам'ятаю, військком трохи нас не випихав: "Ну, коли б бодай якусь спеціальність мали. Були б ви медсестрами, шоферами... Ну що ви вмієте? Що ви робитимете на війні?" А ми не розуміли. У нас такого питання не виникало: що ми робитимемо? Хотіли воювати — та й годі. До нас не доходило, що воювати — це щось уміти робити. Щось конкретне. І він нас приголомшив своїм запитанням.

Я і ще декілька дівчаток пішли на курси медсестер. Нам там сказали, що треба вчитися шість місяців. Ми вирішили: ні, це довго, це не годиться. Були ще курси, на яких навчалися три місяці. Справді, три місяці — це теж, як ми вважали, довго.

Але ці курси саме добігали кінця. Ми попросили, щоб нас допустили до іспитів. Ще місяць тривали заняття. Уночі ми працювали на практиці в госпіталі, а вдень навчалися. Отож ми навчалися понад місяць...

Відрядили нас не на фронт, а до госпіталю. Це діялося наприкінці серпня сорок першого року... Школи, лікарні, клуби були переповнені пораненими. Але в лютому я пішла з госпіталю, можна сказати, втекла, дезертирувала, по-іншому не назвеш. Без документів, без нічого втекла на санітарний поїзд. Написала записочку: "Чергувати не прийду. Вирушаю на фронт". І все...»

*Олена Павлівна Яковлєва,
старшина, медсестра*

«У мене того дня було побачення... Я летіла туди на крилах... Гадала — сьогодні він мені зізнається: "Люблю", а він прийшов сумний: "Віро, війна! Нас просто із занять відправляють на фронт". Він навчався у військовому училищі. Ну, і я, звісно, відразу ж уявила себе в ролі Жанни д'Арк. Тільки на фронт і тільки гвинтівку в руки. Ми маємо бути разом. Тільки разом! Побігла до військкомату, але там мені відказали суворо: "Потрібні поки лише медики. І вчитися треба шість місяців". Шість місяців — це ж здуріти! У мене — любов...

Якось мене переконали, що треба вчитися. Гаразд, вчитимуся, але не на медсестру... Я хочу стріляти! Стріляти, як і він. Якось я вже була до того готова. У нашій школі часто виступали герої громадянської війни і ті, хто воював в Іспанії.

Дівчата почувалися нарівні з хлопчиками, нас не розділяли. Навпаки, з дитинства, зі школи ми чули: "Дівчата — за кермо трактора!", "Дівчата — за штурвал літака!" Ну, а тут ще любов! Я навіть уявляла, як ми з ним загинемо разом. В одному бою...

Училася я в театральному інституті. Мріяла стати актрисою. Мій ідеал — Лариса Рейснер. Жінка-комісар у шкіряній куртці... Мені подобалося, що вона вродлива...»

*Віра Даниловцева,
сержант, снайпер*

«Моїх друзів, усі вони були старшими, забрали на фронт... Я страшенно плакала, що залишилася сама, мене не взяли. Мені сказали: "Треба, дівчинко, вчитися".

Але провчилися ми недовго. Декан наш недовозі виступив і сказав:

— Закінчиться війна, дівчатка, згодом будете доучуватися. Треба боронити Батьківщину.

На фронт нас проводжали шефи із заводу. Це сталося влітку. Я пам'ятаю, що всі вагони були в зелені, у квітах. Підносили нам подарунки. Мені припало найсмачніше домашнє печиво і гарний светрик. З яким азартом я танцювала на пероні український гопак!

Їхали багато діб... Вийшли з дівчатками на якійсь станції з відром, щоб води набрати. Озирнулися і охнули: один за одним йшли ешелони, і там самі лише дівчата. Співають. Махають нам — хто косинками, хто пілотками. З'ясувалося:

чоловіків бракує, полягли вони... Або в полоні. Тепер ми замість них.

Мама написала мені молитву. Я поклала її всередину медальйона. Мабуть, і допомогло — я повернулася додому. Я перед боєм медальйон цілувала...»

*Ганна Миколаївна Хролович,
медсестра*

«Я була льотчицею...

Коли навчалася ще в сьомому класі, до нас прилетів літак. Це в ті роки, уявляєте, у тридцять шостому році. У той час це було дивиною. І тоді ж з'явився заклик: "Дівчата і хлопці — на літак!" Я, звісно, як комсомолка була в передових лавах. Відразу записалася до аероклубу. Батько, щоправда, категорично виступав проти. Раніше в сім'ї нашої всі були металургами, кілька поколінь металургів-доменщиків. І батько вважав, що металургом бути — жіноча робота, а льотчиком — ні. Начальник аероклубу дізнався про це і дозволив покатати батька на літаку. Я так і зробила. Ми піднялися з батьком у повітря, і з того дня він мовчав. Йому сподобалося. Закінчила аероклуб із відзнакою, добре стрибала з парашутом. До війни встигла ще вийти заміж, народила дівчинку.

З перших днів війни в нашому аероклубі почалися пертурбації: чоловіків забирали, а замінювали їх ми, жінки. Навчали курсантів. Роботи було багато, з ранку до ночі. Чоловік мій пішов на фронт одним із перших. Залишилася в мене тільки фотографія: стоїмо з ним удвох біля літака, у льотних

шоломах... Жили ми тепер удвох із донькою, жили постійно в таборах. А як жили? Я вранці її зачиню, дам каші, і з четвертої години ранку ми вже літаємо. Повертаюся ввечері, а вона їла чи не їла, вся вимазана тією кашею. Уже навіть не плаче, а лише дивиться на мене. Очі в неї великі, як у чоловіка...

Наприкінці сорок першого я отримала похоронку: чоловік загинув під Москвою. Він був командиром ланки. Я любила свою доньку, але відвезла її до його рідних. І попросилася на фронт...

Останньої ночі... Усю ніч простояла коло дитячого ліжечка на колінах...»

*Антоніна Григорівна Бондарева,
гвардії лейтенант, старший льотчик*

«Мені виповнилося вісімнадцять років... Я така радісна, у мене — свято. А всі навколо кричать: "Війна!!!" Пам'ятаю, як люди плакали. Скількох зустрічала людей на вулиці, усі плакали. Деякі навіть молилися. Було незвично... Люди на вулиці моляться і хрестяться. У школі нас учили, що Бога немає. Але ж де наші танки і наші гарні літаки? Ми їх завжди бачили на парадах. Пишалися! Де наші полководці? Будьонний... Був, звісно, момент розгубленості. А потім стали думати про інше: як перемогти?

Навчалася я на другому курсі фельдшерсько-акушерської школи в місті Свердловськ. Відразу подумала: "Раз війна, то потрібно на фронт". У мене тато комуніст із великим стажем, політкаторжанин. Він нас змалку напоумляв, що

Батьківщина — це все, Батьківщину треба боронити. І я не вагалася: якщо я не піду, то хто піде? Я повинна...»

*Серафима Іванівна Панасенко, молодший лейтенант,
фельдшер мотострілецького батальйону*

«Мама прибігла до поїзда... Моя мама була сувора. Вона зроду нас не цілувала, не хвалила. Якщо щось добре, то вона лиш ласкаво дивиться, та й годі. А тут вона прибігла, схопила мою голову і цілує мене, цілує. І так дивиться в очі... Дивиться... Довго... Я зрозуміла, що вже ніколи не побачу свою маму. Я відчула... Захотілося покинути все, віддати речмишок і повернутися додому. Мені стало всіх шкода... Бабусю... І братиків...

Тут заграла музика... Команда: "Ро-о-зійдись!!! Сі-і-дай! До ва-го-о-о-нів!.."

Я довго махала і махала рукою...»

*Тамара Улянівна Ладиніна,
рядова, піхотинець*

«Зарахували мене до полку зв'язку... Нізачо б не пішла у зв'язок і не погодилася б, бо я не розуміла, що це теж воювати. Приїхав до нас командир дивізії, усі вишикувалися. Була у нас Машенька Сунгурова. І от ця Машенька виходить зі строю:

— Товаришу генерал, дозвольте звернутися.

Він каже:

— Ну, звертайтеся, звертайтеся, боєць Сунгурова!

— Рядова Сунгурова просить звільнити її від служби у зв'язку і відрядити туди, де стріляють.

Зрозумійте, ми всі були так налаштовані. Ми уявляли, що те, до чого нас поставили, — зв'язок, то дуже мало, те навіть принижує нас, треба бути тільки на передньому краї.

У генерала відразу сповзла з вуст усмішка:

— Дівчаточка мої! (А ви б бачили, які ми були тоді — не їли, не спали, словом, він уже не як командир, а як батько з нами заговорив.) Ви, напевно, не знаєте своєї ролі на фронті, ви — наші очі й вуха, армія без зв'язку, наче людина без крові.

Машенька Сунгурова першою не витримала:

— Товаришу генерал! Рядова Сунгурова, як штик, готова виконувати будь-яке ваше завдання!

Ми її потім так до кінця війни і звали: "Штик".

...У червні сорок третього на Курській дузі нам вручають прапор полку, а наш полк, сто двадцять дев'ятий окремий полк зв'язку шістдесят п'ятої армії, уже був на вісімдесят відсотків жіночий. І ось я хочу розповісти, щоб ви мали уявлення... Зрозуміли... Що в наших душах діялося, таких людей, якими ми були тоді, напевно, ніколи вже не буде. Ніколи у світі! Таких наївних і таких щирих. З такою вірою! Коли прапор отримав наш командир полку і дав команду: "Полку, на прапор! На коліна!", усі ми відчували себе щасливими. До нас ставляться з довірою, ми тепер такий полк, як усі, — танковий, стрілецький. Стоїмо і плачемо, у кожної очі сльозами налилися. Ви зараз не повірите, з цього потрясіння весь мій організм напружився, моя хвороба, а я захворіла на "курячу сліпоту", це в мене від недоїдання, від нервової

перевтоми сталося, так ось, моя "куряча сліпота" минула. Розумієте, я наступного дня стала здоровою, я одужала, ось через таке потрясіння усієї душі...»

*Марія Семенівна Каліберда,
старший сержант, зв'язкова*

«Тільки-но стала дорослою... Дев'ятого червня сорок першого року мені виповнилося вісімнадцять років, я стала дорослою. А за два тижні почалася ця клята війна, навіть за дванадцять днів. Нас відправили на будівництво залізниці Гагра — Сухумі. Зібрали саму лише молодь. Я запам'ятала, який ми їли хліб. Муки там майже не було, всього намішано, а більш за все — води. Полежить цей хліб на столі, і біля нього калюжка збирається, ми злизували її язиком.

У сорок другому році... Я добровільно записалася на службу до евакосортувального госпіталю три тисячі двісті один. Це був дуже великий фронтовий госпіталь, який входив до складу Закавказького і Північно-Кавказького фронтів і окремої Приморської армії. Бої йшли дуже запеклі, поранених було багато. Мене поставили на роздачу їжі — ця посада цілодобова, вже ранок і треба подавати сніданок, а ми ще роздаємо вечерю. За кілька місяців поранило в ліву ногу — скакала на правій, але працювала. Потім ще додали посаду сестри-господині, це теж треба бути на місці цілодобово. Жила на роботі.

Тридцятого травня сорок третього року... Саме о першій годині дня був масований наліт на Краснодар. Я вибігла з будівлі подивитися, чи встигли відправити поранених із залізничного

вокзалу. Дві бомби влучили в сарай, де зберігалися боєприпаси. Перед моїми очима ящики злітали вище шестиповерхового будинку і розривалися. Мене ураганною хвилею відкинуло до цегляної стіни. Знепритомніла... Коли прийшла до тями, був уже вечір. Підвела голову, спробувала стиснути пальці — начебто рухаються, ледь-ледь продерла ліве око й пішла до відділення, вся в крові. У коридорі зустрічаю нашу старшу сестру, вона не впізнала мене, спитала: "Хто ви? Звідки?" Підійшла ближче, охнула й каже: "Де тебе так довго носило, Ксеню? Поранені голодні, а тебе немає". Хутко перев'язали голову, ліву руку вище ліктя, і я пішла по вечерю. В очах тьмяніло, піт лився градом. Почала роздавати вечерю, впала. Привели до тями, і тільки чую: "Швидше! Швидше!" І знову — "Швидше! Швидше!"

За кілька днів у мене ще брали для тяжкопоранених кров. Люди вмирали...

...На війні я так змінилася, що коли приїхала додому, то мама мене не впізнала. Мені показали, де вона жила, я підійшла до дверей, постукала. Відповіли:

— Хто там?

Я увійшла, привіталася і кажу:

— Пустіть переночувати.

Мама розтоплювала піч, а два моїх молодших братики сиділи на підлозі на купі соломи, голі, нічого було вдягнути. Мама мене не впізнала і відповідає:

— Ви бачите, громадяночко, як ми живемо? Поки не стемніло, пройдіть далі.

Підходжу ближче, вона знову:

— Громадяночко, пройдіть далі, поки не стемніло.

Нахиляюся до неї, обіймаю і кажу:

— Мамо-мамочко!

Тоді вони всі на мене як накинуться... Як заревуть...

Тепер я живу в Криму... У нас усе потопає у квітах, я щодня дивлюся з вікна на море, а в душі неймовірний біль, у мене досі не жіноче обличчя. Я часто плачу, я щодня стогну. Щодня у своїх спогадах...»

*Ксенія Сергіївна Осадчева,
рядова, сестра-господиня*

Про запах страху і валізи цукерок

«Я йшла на фронт... Був чудовий день. Світле повітря і дрібний-дрібний дощик. Так гарно! Вийшла вранці, стою: невже я ніколи сюди не повернуся? Не побачу нашого садка... Нашої вулиці... Мама плакала, схопить мене — і не відпускає. Я вже піду, вона наздожене, обійме — і не пускає...»

*Ольга Митрофанівна Ружницька,
медсестра*

«Умирати... Умирати я не боялася. Молодість, напевно, або ще щось... Навколо смерть, завжди смерть поряд, а я про неї не думала. Ми про неї не говорили. Вона кружляла-кружляла десь близько, але все мимо. Якось уночі розвідку боєм

на ділянці нашого полку вела ціла рота. На світанку вона відійшла, а з нейтральної смуги почувся стогін. Залишився поранений. "Не ходи, убють, — не пускали мене бійці, — бачиш, уже світає".

Але не послухалася, поповзла. Знайшла пораненого, тягла його вісім годин, прив'язавши ременем за руку. Притягла живого. Командир дізнався, оголосив зопалу п'ять діб арешту за самовільну відлучку. А заступник командира полку відреагував по-іншому: "Заслугує нагороди".

У дев'ятнадцять років я отримала медаль "За відвагу". У дев'ятнадцять років посивіла. У дев'ятнадцять років в останньому бою були прострелені легені, ще одна куля пройшла між двох хребців. Паралізувало ноги... І мене вважали убитою...

У дев'ятнадцять років... У мене онука тепер така. Дивлюся на неї — і не вірю. Дитина!

Коли я приїхала додому з фронту, сестра показала мені похоронку... Мене поховали...»

*Надія Василівна Анісімова,
санінструктор кулеметної роти*

«Мами свої я не пам'ятаю... У пам'яті залишилися тільки невиразні тіні... Обриси... Чи то її обличчя, чи то її постава, коли вона нахилилася наді мною. Була близько. Так мені потім здавалося. Коли мами не стало, мені було три роки. Батько служив на Далекому Сході, кадровий військовий. Навчив мене кататися на коні. Це було найсильніше враження дитинства. Батько не хотів, щоб я виросла тендітною панночкою.

У Ленінграді — там я себе пам'ятаю з п'яти років — жила з тіткою. А тітка моя за часів російсько-японської війни була се-строу-жалібницею. Я її любила, як маму...

Якою я була в дитинстві? На спір стрибала з другого по-верху школи. Мені подобався футбол, завжди була ворота-рем у хлопчаків. Почалася фінська війна, без кінця тікала на фінську війну. А в сорок першому саме закінчила сім класів і встигла віддати документи до технікуму. Тітка плаче: "Війна!", а я зраділа, що піду на фронт, воюватиму. Хіба я знала, яка та кров?

Сформувалася перша гвардійська дивізія народного опол-чення, і нас, кількох дівчат, взяли до медсанбату.

Зателефонувала тітці:

— Іду на фронт.

На тому кінці дроту мені відповіли:

— Марш додому! Обід уже процах.

Я поклала трубку. Потім мені її було шкода, дуже шко-да. Почалася блокада міста, страшна ленінградська блокада, коли місто наполовину вимерло, а вона залишилася сама. Старенька.

Пригадую, дали мені звільнення. Перш ніж піти до тітки, я зайшла до магазину. До війни страшенно любила цукерки. Кажу:

— Дайте мені цукерок.

Продавчиня дивиться на мене, як на божевільну. Я не розуміла: як це — картки, як це — блокада? Усі люди в черзі повернулися на мене, а в мене гвинтівка більша за мене. Коли нам їх видавали, я подивилася й думаю: "Коли

я доросту до цієї гвинтівки?" І всі раптом стали просити, вся черга:

— Дайте їй цукерок. Виріжте у нас талони.

І мені дали.

На вулиці збирали допомогу для фронту. Прямо на площі на столах лежали великі таці, люди йшли і знімали — той перстень золотий, той сережки. Годинники несли, гроші... Ніхто нічого не записував, ніхто не розписувався. Жінки знімали з рук обручки...

Ті картини в моїй пам'яті...

І був славнозвісний сталінський наказ за номером двісті двадцять сім: "Ні кроку назад!" Повернеш назад — розстріл! Розстріл — на місці. Або під трибунал і до спеціально створених штрафних батальйонів. Тих, хто туди потрапляв, називали смертниками. А тих, хто вийшов з оточення або втік із полону — до фільтраційних таборів. Позаду нас йшли загородзагони... Свої стріляли по своїх...

Ті картини в моїй пам'яті...

Звичайна галявина... Мокро, бруд після дощу. Стоїть на колінах молодий солдат. В окулярах, вони без кінця в нього падають чомусь, він їх піднімає. Після дощу... Інтелігентний ленінградський хлопчик. Трьохлінійку в нього вже забрали. Нас усіх вишикували. Скрізь калюжі... Ми... Чуємо, як він благає... Він клянеться... Благає, щоб його не розстрілювали, удома в нього лише мама. Починає плакати. І відразу ж його — прямо в лоб. З пістолета. Показовий розстріл — з будь-ким так буде, якщо завагається. Хоч на одну хвилину! На одну...

Той наказ відразу зробив із мене дорослу. Про це було не можна... Довго не згадували... Так, ми перемогли, але якою ціною! Якою страшною ціною!

Не спали ми цілодобово — так багато було поранених. Одного разу три доби ніхто не спав. Мене послали з машиною поранених до госпіталю. Здала поранених, назад машина їхала порожня, і я виспалася. Повернулася, мов огірочок, а наші всі на ногах уже не стоять.

Зустрічаю комісара:

- Товаришу комісар, мені соромно.
- Що таке?
- Я спала.
- Де?

Розповідаю йому, як відвозила поранених, назад їхала порожня і виспалася.

— Ну що ж? Молодчина! Нехай хоч хтось буде нормальний, а то всі сплять на ходу.

А мені було соромно. І з такою совістю ми жили протягом всієї війни.

У медсанбаті до мене добре ставилися, але я хотіла бути розвідницею. Попредила, що втечу на передову, якщо мене не відпустять. Збиралися з комсомолу виключити за те, що не підкоряюся військовому статуту. Але все одно я втекла...

Перша медаль "За відвагу"...

Почався бій. Вогонь шквальний. Солдати залягли. Команда: "Уперед! За Батьківщину!", а вони лежать. Знову команда, знову лежать. Я зняла шапку, щоб бачили: дівчисько

підвелось... І вони всі встали, і ми пішли в бій... Вручили мені медаль, і того ж дня ми пішли на завдання. І в мене вперше в житті сталося... Наше... Жіноче... Побачила я на собі кров, як завоюю:

— Мене поранило...

У розвідці з нами був фельдшер, уже літній чоловік. Він до мене:

— Куди поранило?

— Не знаю куди... Але кров...

Мені він, як батько, все розповів...

Я ходила в розвідку після війни років із п'ятнадцять. Щоночі. І сни такі: то мій автомат відмовив, то нас оточили. Прокидаєшся — зуби скриплять. Згадуєш — де ти? Там чи тут?

Скінчилася війна, у мене було три бажання: перше — на решті я не повзатиму на животі, а стану їздити тролейбусом, друге — купити і з'їсти цілий білий батон, третє — виспатися в білій постелі і щоб простирадла хрустіли. Білі простирадла...»

*Альбіна Олександрівна Гантимурова,
старший сержант, розвідниця*

«Чекаю на другу дитину... Моєму синові два роки, і я вагітна. Тут — війна. І чоловік на фронті. Я поїхала до своїх батьків і зробила... Ну, ви розумієте? Аборт... Хоча це тоді заборонялося... Як народжувати? Довкола сльози... Війна! Як народжувати серед смерті?

Закінчила курси шифрувальниць, відправили на фронт. Хотіла помститися за свою дитинку, за те, що я її не народила. Мою дівчинку... Мала народитися дівчинка...

Просилася на передову. Залишили при штабі...

*Любов Аркадіївна Чарна,
молодший лейтенант, шифрувальниця*

«Ішли з міста... Усі йшли... Опівдні двадцять восьмого червня сорок першого року ми, студенти Смоленського педінституту, теж зібралися у дворі друкарні. Збір був недовгим. Вийшли з міста старою Смоленською дорогою в напрямку міста Красного. Обережно рухалися окремими групами. Наприкінці дня спека спала, йти стало легше, пішли швидше, не озираючись. Озиратися боялися... Стали на привал, і тільки тоді глянули на схід. Весь обрій охопило багряною загравою, з відстані сорока кілометрів здавалося, що вона заповнила небо. Зрозуміло стало, що і не десять, і не сто будинків горять. Горить увесь Смоленськ...

Була в мене нова, така легенька сукня з оборочками. Подобалася вона Вірі, моїй подружці. Кілька разів та її приміряла. Я обіцяла подарувати ту сукню їй на весілля. Заміж вона збиралася. І хлопець у неї був хороший.

А тут раптом війна. Йдемо на окопи. Речі свої в гуртожитку здаємо комендантові. А як же сукня? "Візьми, Віро", — казала я, коли ми йшли з міста.

Не взяла. Каже, як обіцяла, то подаруєш на весілля. Згоріла в тому вогні сукня.

Ми тепер ішли і всякчас оберталися. Здавалося, що нам пече у спину. Протягом ночі не зупинялися, а зі світанком стали до роботи. Рити протитанкові рови. Сім метрів прямовисна стіна і три з половиною метри вглиб. Копаю, а лопата вогнем горить, пісок здається червоним. Стоїть перед очима наш будинок із квітами і бузком... Білим бузком...

Жили ми в куренях на заплавної луці між двох річок. Спека і вогкість. Комарів сила-силенна. Перед сном викуримо їх із куренів, а зі світанком все одно просочуються, спати спокійно не дають.

Відвезли мене звідти до санчастини. Там на підлозі покривом ми лежали. Багато хто з нас тоді захворів. Висока температура. Морозить. Лежу — плачу. Відчинилися двері до палати, лікарка від порога (далі було не пройти, матраци впритул лежали) каже: "Іванова, плазмодій у крові". Це в мене тобто. Вона не знала, що для мене страху більшого не було, як той плазмодій, відтоді ще, як я про нього в підручнику ще в шостому класі прочитала. А тут репродуктор заграє: "Вставай, страна огромная..." Уперше я тоді почула цю пісню. "Ось видужаю, — міркую, — і відразу піду на фронт".

Привезли мене до Козловки — неподалік від Рославля, притулили на лавку, сиджу, тримаюся чимдуж, щоб не впасти, чую ніби уві сні:

- Ця?
- Так, — сказав фельдшер.
- Ведіть до їдальні. Спочатку нагодуйте.

І ось я в ліжку. Ви можете зрозуміти, як це, не на землі біля багаття, не у плащ-наметі під деревом, а в госпіталі, в теплі.

На простирадлі. Сім днів я не прокидалася. Розповідали: сестри будили і годували мене, а я не пам'ятаю. А коли за сім днів прокинулася сама, прийшов лікар, оглянув і сказав:

— Організм міцний, впорається.

І я знову провалилася в сон.

...На фронті відразу потрапила зі своєю частиною в оточення. Норма харчування — два сухарі на день. Ховати вбитих бракувало часу, їх просто засипали піском. Обличчя закривали пілоткою... "Якщо виживемо, — сказав командир, — відправлю тебе в тил. Я раніше гадав, що жінка тут і двох днів не витримає. Як уявлю свою дружину..." Я розплакалася з образи, мені то було гірше смерті — сидіти в такий час у тилу. Розумом і серцем я витримувала, я не витримувала фізично. Фізичні навантаження... Пам'ятаю, як тягали набої на собі, тягали гармати по багнюці, найпаче на Україні, така важка земля після дощу або навесні, вона наче тісто. Навіть ось викопати братську могилу і поховати товаришів, коли ми всі три доби не спали... навіть те важко. Уже не плакали, щоб плакати, теж потрібні сили, а хотілося спати. Спати і спати.

На посту я ходила не зупиняючись сюди-туди і вірші вголос читала. Деякі дівчата пісні співали, щоб не впасти і не заснути...»

*Валентина Павлівна Максимчук,
зенітниця*

«Вивозили поранених із Мінська... Я йшла на високих підборах, соромилася, що мала на зріст. Підбор один зламався,

а тут кричать: "Десант!" І я босоніж біжу, а черевички в руці, шкода, дуже гарні черевички.

Коли нас оточили і бачимо, що не вирвемося, то ми з санітаркою Дашею піднялися з канави, вже не ховаємося, стоїмо на повний зріст: нехай краще голови набоєм зірве, ніж вони візьмуть нас у полон, будуть знущатися. Поранені, хто міг встати, теж повставали...

Коли я побачила першого фашистського солдата, я не в змозі була слова вимовити, мову відібрало. А вони йдуть молоді, веселі й усміхаються. І хоч би де вони зупинилися, хоч би де побачили колонку чи колодязь, починали митися. Рукава у них завжди закасані. Миються, миються... Кров навколо, галас, а вони миються, миються... І така ненависть охоплювала... Я прийшла додому, я дві блузки поміняла. Так усе всередині протестувало проти того, що вони тут. Я не могла спати ночами. Я-а-а-ак?! А сусідку нашу, тітку Клаву, паралізувало, щойно вона побачила, як вони ступають по нашій землі. У неї вдома... Вона невдовзі померла, бо цього не подужала...»

*Марія Василівна Жлоба,
підпільниця*

«Німці в'їхали до села... На великих чорних мотоциклах... Я пильно вдивлялася в них: вони були молоді, веселі. Завжди сміялися. Вони реготали! Серце зупинялося, що вони тут, на твоїй землі, ще й сміються.

Я лиш мріяла помститися. Уявляла, як загину і про мене напишуть книжку. Залишиться моє ім'я. Такими були мої мрії...

У сорок третьому році народила доньку... Це вже ми з чоловіком прийшли в ліс до партизанів. На болоті народила, в копиці сіна. Пелюшки на собі сушила, покладу за пазуху, зігрію і знову сповиваю. Навколо все горіло, палили села разом із людьми. До шкіл зганяли, до церков... Обливали гасом... Моя п'ятирічна племінниця — вона слухала наші розмови — в мене спитала: "Тітко Маня, коли я згорю, що з мене залишиться? Тільки ботики..." Ось про що наші діти в нас запитували...

Я сама недогарки збирала... Збирала свій подрузі родину... Кісточки в золі знаходили, і де залишився шматочок одягу, хоч краєчок який, дізнавалися, хто це. Кожен свого шукав. Підняла я один шматочок, подруга каже: "Мамина кофта..." І впала. Хто у простирадло, хто в наволочку кісточки збирав. Хто що приніс. Ми з подругою — в сумочку, і половини сумочки не набрали. У могилку спільну все складали. Усе чорне, тільки кісточки білі. І кісткова зола... Я її вже впізнавала... Вона — біла-білесенька...

Після того хоч би куди мене відправляли, я не боялася. Дитинка в мене була маленька, з трьох місяців я її вже на завдання брала. Комісар мене відправляв, а сам плакав... Медикаменти з міста приносила, бинти, ліки... Поміж руками та ніжками покладу, пелюшками перев'яжу і несу. У лісі поранені вмирають. Треба йти. Треба! Більше ніхто не міг пройти, не міг пробратися, скрізь німецькі та поліцейські пости, лише я проходила. З дитинкою. Вона у мене в пелюшках...

Тепер зізнатися страшно... Ох, важко! Щоб була температура, дитинка плакала, сіллю її натирала. Вона тоді червона вся,

по тілу висип піде, вона кричить, зі шкіри пнеться. Зупинять на посту: "Тиф, пане... Тиф..." Вони женуть, щоб швидше йшла: "Век! Век!" І сіллю натирала, і часничок клала. А дитятко маленьке, я його ще грудьми годувала.

Як пройдемо пости, дійду до лісу, плачу-плачу. Кричу! Так дитиночку шкода. А за день-два знову йду...»

*Марія Тимофіївна Савицька-Радюкевич,
партизанська зв'язкова*

«Пізнала, що таке ненависть... Уперше пізнала це почуття... Як вони можуть ходити по нашій землі! Хто вони такі? У мене підвищувалася температура від цих сцен. Чому вони тут?

Пройде колона військовополонених, і сотні трупів залишалися на дорозі... Сотні... Тих, які падали без сил, відразу ж пристрілювали. Їх гнали, як худобу. За мертвими вже не голосили. Не встигали ховати — так багато їх було. Вони довго лежали на землі... Живі жили з мертвими...

Зустріла зведену сестру. Їхнє село спалили.

У неї було троє синів, жодного вже немає. І будинок спалили, і дітей спалили. Вона сяде на землю і хитається з боку в бік, колише свою біду. Підніметься — і не тямить, куди йти. До кого?

Ми пішли до лісу всі: тато, брати і я. Ніхто нас не агітував, не змушував, ми — самі. Тільки мама залишилася з коровою...»

*Олена Федорівна Ковалевська,
партизанка*

«Я навіть не замислювалася... Я мала спеціальність, яку потребував фронт. І я ані секунди не роздумувала і не вагалася. Взагалі мало тоді траплялося таких людей, які хотіли б пересидіти той час. Перечекати. Одну пам'ятаю... Молоду жінку, нашу сусідку... Вона мені відверто зізналася: "Я люблю життя. Я хочу пудритися і фарбуватися, я не хочу вмирати". Більше жодного разу не бачила таких. Мабуть, вони мовчали, таїлися. Не знаю, що вам відповісти...

Пам'ятаю, що винесла квіти зі своєї кімнати і попросила сусідів:

— Поливайте, будь ласка. Я невдовзі повернуся.

А повернулася за чотири роки...

Дівчата, які залишалися вдома, нам заздрили, а жінки плакали. Одна з дівчат, яка їхала зі мною, стоїть, усі плачуть, а вона — ні. Потім узяла й помочила водою собі очі. Раз-другий. Носовичком. А то, мабуть, незручно, всі плачуть. Хіба ми розуміли, яка та війна? Молоді... Це тепер я прокидаюся вночі зі страху, коли мені присниться, що я на війні... Літак летить, мій літак, набирає висоту і... падає... Я розумію, що я падаю. Останні хвилини... І так страшно, доки не прокинешся, доки цей сон не випарується. Стара людина боїться смерті, а молодода сміється. Вона — безсмертна! Я не вірила, що помру...»

*Ганна Семенівна Дубровіна-Чекунова, гвардії
старший лейтенант, льотчиця*

«Закінчила медучилище... Приїхала додому, у мене хворів батько. І раптом — війна. Запам'ятала, що був ранок...

Я дізналася про ту страшну новину вранці... Ще роса на листі дерев не висохла, а вже сказали — війна! І оцю росу, яку я раптом побачила на траві та деревах, так чітко побачила, — я і на фронті згадувала. Природа перебувала в контрасті з тим, що коїлося з людьми. Яскраво світило сонце... Розквітлі ромашки, мої улюблені, їх була сила-силенна на луках...

Пам'ятаю, ховаємося десь у пшениці, день сонячний. Автомати німецькі — та-та-та-та — і тиша. Тільки чуєш, як пшениця шумить. Знову німецькі автомати — та-та-та-та... І гадаєш: чи почуєш ти колись, як пшениця шумить? Цей шум...»

*Марія Опанасівна Гарачук,
військфельдшер*

«Евакуювали нас із мамою до тилу... До Саратова... Десь за три місяці вивчилася там на токаря. Дванадцять годин на день стояли біля верстатів. Голодували. На думці одне — потрапити на фронт. Там бодай якийсь харч. Будуть сухарі й солодкий чай. Дадуть масло. Від кого ми це почули, не пригадую. Може, від поранених на станції? Рятувалися від голоду, ну, і, звісно, були комсомолками. Пішли з подружкою до військкомату, але не зізналися там, що працюємо на заводі. То нас би не взяли. А так записали.

Відрядили до Рязанського піхотного училища. Випустили звідти командирами кулеметних відділень. Кулемет важкий, на собі його тягнеш. Як кінь. Ніч. Стоїш на посту і ловиш кожний звук. Як рись. До кожного шереху дослухаєшся... На війні, кажуть, ти наполовину людина, а наполовину звір. Це так...

В інший спосіб не вижити. Якщо будеш тільки людиною — не вцілієш. Довбешку знесе! На війні треба щось про себе згадати. Щось таке... Згадати щось із того, коли людина ще була не зовсім людиною... Я не дуже вчена, простий бухгалтер, але це я знаю.

До Варшави дійшла... І все піхом, піхота, як кажуть, пролетаріат війни. На пузі повзли... Не розпитуйте вже мене... Не подобаються мені книжки про війну. Про героїв... Йшли ми хворі, кашляли, сонні, брудні, погано одягнені. Часто голодні... Але ж перемогли!»

*Любов Іванівна Любчик,
командир взводу автоматників*

«Мого батька, я знала, вбито... Брат загинув. І загину чи не загину — вже не мало для мене значення. Шкода було лише нашу маму. З красуні вона миттю перетворилася на літню жінку, яку доля гірко образила, вона не могла жити без тата.

— Навіщо ти йдеш на війну? — спитала вона.

— Помститися за тата.

— Тато не витримав би, коли б побачив тебе з гвинтівкою.

А тато мені в дитинстві коси заплітав. Банти зав'язував. Він і сам любив гарний одяг більше, ніж мама.

Служила я в частині телефоністкою. Найкраще запам'ятала, як командир кричав у трубку: "Поповнення! Прошу поповнення! Викликаю поповнення!!!" І так щодня...»

*Уляна Йосипівна Немзер,
сержант, телефоністка*

«Я — не героїня... Я була вродливою дівчинкою, мене в дитинстві балували...

Прийшла війна... А вмирати не хочеться. Стріляти страшно, я зроду не думала, не гадала, що стрілятиму. Ой, та ну що ви! Я темряви боялася, густого лісу. Звісно, звірів боялася... Ой... Не уявляла, як можна зустрітися з вовком чи диким кабаном. Навіть собак змалку боялася, маленькою мене вкусила велика вівчарка, і я їх боялася. Ой, що ви! Така я... А всього в партизанах навчилася... Стріляти навчилася — з гвинтівки, пістолета і кулемета. І тепер, якщо треба, покажу. Згадаю. Нас навіть учили, як діяти, якщо немає ніякої зброї, крім ножа або лопати. Темряви вже не боялася. І звірів... Але змію обійду, до змії не звикла. Уночі в лісі часто вили вовчиці. А ми сиділи у своїх землянках — і нічого. Вовки злі, голодні. У нас були такі маленькі землянки, як нори. Ліс — наша домівка. Партизанська домівка. Ой, що ви! Я стала боятися лісу після війни... Я тепер уже не їжджу в ліс...

Але протягом усієї війни думала, що змогла б оце просидіти вдома, біля мами. Моєї вродливої мами, мама була дуже гарною. Ой, що ви! Я б не наважилася... Сама — ні. Не наважилася б... Але... Нам сказали... Місто взяли німці, і я дізналася, що я — єврейка. А до війни ми всі жили дружно: росіяни, татари, німці, євреї... Були однакові. Ой, що ви! Навіть я не чула цього слова "жиди", бо жила з татом, мамою і книжками. Ми стали прокаженими, нас звідусіль гнали. Боялися нас. Навіть деякі наші знайомі не віталися. Їхні діти не віталися. А сусіди нам казали: "Залиште всі свої речі, вони все одно вам уже

не потрібні". До війни ми з ними дружили. Дядя Володя, тітка Аня... Що ви!

Маму застрелили... Сталося це за кілька днів перед тим, як ми мали переселитися до гетто. Скрізь по місту висіли накази: євреям не дозволяється — ходити тротуарами, стригтися в перукарні, купувати щось у магазині... Не можна сміятися, не можна співати... Ой, що ви! Мама до такого ще не звикла, вона завжди була неуважною. Напевно, не повірила... Може, вона зайшла до магазину? Їй щось лихе сказали, і вона засміялася. Як вродлива жінка... До війни вона співала у філармонії, її всі любили. Ой, що ви! Я уявляю... Якби вона не була такою гарною... Наша мама... Була б вона зі мною чи з татом... Я повсякчас про це думаю... Чужі люди принесли нам її вночі, принесли мертвою. Уже без пальта і черевиків. Це був кошмар. Жахлива ніч! Жахлива! Пальто й черевики хтось зняв. Зняв золоту обручку. Татів подарунок...

У гетто в нас не було домівки, нам дісталось горище в чужому будинку. Тато взяв скрипку, найкоштовнішу нашу довоєнну річ, тато хотів її продати. У мене була важка ангіна. Я лежала... Лежала з високою температурою і не могла розмовляти. Тато хотів купити якихось продуктів, він боявся, що я помру. Помру без мами... Без маминих слів, без маминих рук. Я, така балувана... Улюблениця... Чекала я його три дні, поки знайомі не передали, що тата вбили... Сказали, що через скрипку... Не знаю, чи була вона цінною, тато, йдучи, сказав: "Добре, якщо дадуть банку меду і шматок масла". Ой, що ви! Я — без мами... Без тата...

Пішла шукати тата... Хотіла знайти його хоча б мертвого, щоб ми були вдвох. Була я світла, а не чорна, світле волосся, брови, і мене в місті ніхто не зачепив. Я прийшла до базару... І зустріла там татового друга, він уже жив у селі, у своїх батьків. Теж музикант, як і мій тато. Дядя Володя. Я все йому розповіла... Він посадив мене на віз, накрив кожухом. На возі пищали поросята, кудкудакали кури, їхали ми довго. Ой, що ви! До вечора їхали. Я спала, прокидалася...

Так потрапила до партизан...»

*Ганна Йосипівна Струmilіна,
партизанка*

«Був парад... Наш партизанський загін з'єднався з частинами Червоної армії, і після параду нам сказали, щоб здали зброю і йшли відновлювати місто. Нам на думку не спадало: як це – ще йде війна, ще лише Білорусія визволена, а ми маємо віддати зброю. Кожна з нас хотіла йти воювати далі. І ми прийшли до військкомату, всі наші дівчата... Я сказала, що я медсестра і прошу відправити мене на фронт. Мені пообіцяли: "Гаразд, ми вас поставимо на облік, і якщо буде потреба, то викличемо. А поки йдіть і працюйте".

Чекаю. Не викликають. Знову йду до військкомату... Багато разів... І нарешті мені відверто сказали, що немає такої потреби, вже достатньо медичних сестер. Треба ось цеглу в Мінську розібрати... Місто в руїнах... Які у нас були

дівчата, питаєте? У нас була Чернова, вже вагітна, вона несла міну на боці, де поряд билосся серце майбутньої дитини. Ось і розбирайтеся, що то були за люди. Навіщо нам у цьому розбиратися, ми такими були. Нас виховали, що Батьківщина і ми — це одне і те саме. Або ще одна моя подруга, вона водила містом свою дівчинку, а в тієї під сукнею тіло було обгорнуте листівками, і вона піднімала ручки і скаржилася: "Мамо, мені жарко. Мамо, мені жарко". А на вулицях всюди німці. Поліцаї. Німця ще можна обдурити, а поліцая важко. Він — свій, він твоє життя знає, твоє нутро. Твої думки.

І навіть ось діти... Їх ми до себе забрали, до загону, бо це ж діти. Як врятувати? Вирішили відправити за лінію фронту, так вони з дитячого приймальника бігли на фронт. Їх ловили в поїздах, на дорогах. Вони знову виривалися, і знову на фронт.

Історія протягом сотень років розбиратиметься: що воно таке? Що це були за люди? Звідки? Ви уявляєте: вагітна йде з міною... Ну, чекала ж вона дитину... Любила, хотіла жити. І, звісно, боялася. Але вона йшла... Не заради Сталіна йшла, а заради своїх дітей. Їхнього майбутнього. Вона не хотіла жити на колінах. Скоритися ворогові... Мабуть, ми були сліпими, і навіть не буду заперечувати, багато чого ми тоді не знали і не розуміли, але ми були сліпими і щирими водночас. Ми склалися з двох частин, з двох життів. Ви маєте це зрозуміти...»

*Віра Сергіївна Романовська,
партизанська медсестра*

«Починалося літо... Я закінчила медучилище. Отримала диплом. Війна! Одразу викликали до військкомату – і наказ: "Ось вам дві години. Лаштуйтеся. Відправляємо на фронт". Я склала все в одну маленьку валізку.

– Що ви взяли з собою на війну?

– Цукерки.

– Як?

– Повну валізу цукерок. Мені там, у тому селі, до якого мене після училища розподілили, дали підйомні. Гроші були, і я на всі ті гроші купила повну валізу шоколадних цукерок. Я знала, що на війні гроші мені не знадобляться. А нагору поклала фотографію курсу, де всі мої дівчатка. Прийшла до військкомату. Військом запитує: "Куди вас відправити?" Я йому кажу: "А подруга моя куди піде?" Ми з нею разом до Ленінградської області приїхали, вона працювала в сусідньому селі за п'ятнадцять кілометрів. Він сміється: "І вона те саме спитала". Узав мою валізу, щоб піднести до полуторки, яка везла нас до станції: "Що у вас там таке важке?" – "Цукерки. Повна валіза". Він замовк. Уже не всміхався. Я бачила, що йому ніяково, навіть якось соромно. Це був літній чоловік... Він усвідомлював, куди мене проводжає...»

*Марія Василівна Тихомирова,
фельдшерка*

«Моя доля відразу вирішилась...

У військкоматі висіло оголошення: "Потрібні шофери". І я закінчила курси шоферів... Шестимісячні... Навіть не

зважили, що я вчителька (до війни в педтехнікумі навчалася). Кому під час війни потрібні вчителі? Потрібні солдати. Нас багато дівчаток було, цілий автобат.

Одного разу на навчаннях... Я не можу цього без сліз чомусь згадувати... Була весна. Ми відстрілялися і повертали-ся. І я нарвала фіалок. Маленький такий букетик. Нарвала і прив'язала його до багнета. Так і йду.

Повернулися до табору. Командир вишикував всіх і ви-кликає мене. Я виходжу... І забула, що в мене фіалки на гвинтівці. А він мене почав лаяти: "Солдату слід бути солда-том, а не рвати квіти". Йому було невтямки, як за таких умов можна про квіти думати. Чоловікові було незрозуміло... Але я фіалки не викинула. Я їх нишком зняла і в кише-ню засунула. Мені за ті фіалки дали три наряди поза чер-гою...

Стою якимось на посту. О другій годині прийшли мене змі-нити, а я відмовилася. Відправила змінника спати: "Ти вдень постоїш, а я зараз". Згодна була простояти всю ніч, до світанку, аби послухати птахів. Тільки вночі щось нагадувало колишнє життя. Мирне.

Коли ми відправлялися на фронт, йшли вулицею, люди стояли стіною: жінки, старі, діти. І всі плакали: "Дівчата йдуть на фронт". Нас ішов цілий батальйон дівчат.

Я — за кермом... Збираємо після бою вбитих, вони по полю розкидані. Усі молоді. Хлопчики. І раптом — дівчина лежить. Убита дівчина... Тут усі замовкають...»

*Тамара Іларіонівна Давидович,
сержант, шофер*

«Як я лагодилася на фронт... Ви не повірите... Гадала, що ненадовго. Невдовзі ворога переможемо! Взяла єдину спідничину, причому улюблену, дві пари шкарпеток і одні черевички. З Воронежа ми відступали, але я пам'ятаю, як ми забігли до магазину і я купила там собі ще одні черевички на високих підборах. Ось пам'ятаю, що відступаємо, все чорне, димить (але магазин відчинений — диво!), і мені чомусь захотілося купити черевички. Як тепер пам'ятаю, такі вишукані черевички... І парфуми ще купила...

Важко відразу відмовитися від життя, що було раніше. Не серце лише, а весь організм пручався. Пам'ятаю, що радісна вибігла з магазину з тими черевичками. Приємно збуджена. А всюди дим... Гуркіт... Я вже була на війні, але про війну ще думати не хотіла. Не вірила.

А навколо все гриміло...»

*Віра Йосипівна Хорева,
військовий хірург*

Про побут і буття

«Мріяли... Хотіли воювати...

Розмістили нас у вагоні, і почалися заняття. Усе було не таким, як нам уявлялося вдома. Треба було рано вставати, і весь день ти на бігу. А всередині ще жило колишнє життя. Ми обурювалися, коли командир відділення, молодший сержант Гуляєв, що мав чотириохкласну освіту, вчив нас статуту

і вимовляв неправильно окремі слова. Нам здавалося: чого він може навчити? А він учив нас, як не загинути...

Після карантину, перед прийняттям присяги, старшина привіз обмундирування: шинелі, пілотки, гімнастерки, спідниці, замість комбінації — з бязі пошиті по-чоловічому дві сорочки з рукавами, замість обмоток — панчохи та американські важкі черевики з металевими підковами на весь каблук і на носках. У роті за своїм зростом і комплекцією я була найменшою, зріст сто п'ятдесят три сантиметри, взуття тридцять п'ятого розміру, і, звичайно, військова промисловість такі мізерні розміри не шила, а тим паче Америка нам їх не постачала. Мені дісталися черевики сорок другого розміру, взувала і знімала їх, не розшнуровуючи, і такі вони важкі, що я ходила і тягла ноги по землі. Від мого стройового кроку з кам'яної бруківки викресувалися іскри, і ходьба була подібною до чого завгодно, але не до стройового кроку. Моторошно згадати, яким жахливим був перший марш. Я була готова на подвиг, але не була готова замість тридцять п'ятого взуватися в сорок другий розмір. Це так важко і так негарно! Так негарно!

Командир побачив, як я йду, викликав зі строю:

— Смирнова, як ти ходиш стройовим? Що, тебе не вчили? Чому ти не піднімаєш ноги? Оголошую три наряди поза чергою...

Я відповіла:

— Так, товаришу старший лейтенант, три наряди поза чергою! — Повернулася, щоб іти, і впала. Випала з черевиків... Ноги були до крові стерті...

Тоді й з'ясувалося, що ходити я вже не в змозі. Ротному шевцю Паршину дали наказ зшити мені зі старого плащ-намету чоботи тридцять п'ятого розміру...»

*Нонна Олександрівна Смирнова,
рядова, зенітниця*

«А скільки траплялося кумедного...

Дисципліна, статuti, відзнаки — уся та військова премудрість не давалася відразу. Стоїмо, охороняємо літаки. А в статуті сказано, якщо хто йде, треба затримувати: "Стій, хто йде?" Подружка моя побачила командира полку і гукає: "Стійте, хто йде? Вибачайте, але я стрілятиму!" Уявіть собі. Вона гукає до нього: "Вибачайте, але я стрілятиму!" Вибачайте... Ха-ха-ха...»

*Антоніна Григорівна Бондарева,
гвардії лейтенант, старший льотчик*

«Дівчата приїхали до училища з довгими косами... Із зачісками... У мене теж коси, викладені навкруг голови... А як їх промити? Сушити де? Щойно ви їх помили, як тут тривога, вам треба бігти. Наш командир Марина Раскова звеліла всім коси зістригти. Дівчата стригли і плакали. А Ліля Литвяк, яка згодом стала прославленою льотчицею, ніяк не хотіла зі своєю косою розлучатися.

Я йду до Раскової:

— Товаришу командир, ваш наказ виконаний, лише Литвяк відмовилася.

Марина Раскова, попри жіночу м'якість, була дуже суворим командиром. Вона мене вирядила:

— Який ти парторг, якщо не можеш домогтися виконання наказу! Кругом, кроком руш!

Сукні, черевички на підборах... Як нам шкода їх, у мішечки поховали. Удень у чоботях, а ввечері хоч трошки в черевичках перед дзеркалом. Раскова побачила — і за кілька днів наказ: весь жіночий одяг відправити додому поштою. Отак! Але ж новий літак ми вивчили за півроку замість двох років, як то було б у мирний час.

За перші ж дні тренувань загинули два екіпажі. Поставили чотири труни. Усі три полки, усі ми ридма ридали.

Виступила Раскова:

— Подруги, витріть сльози. Це перші наші втрати. Їх буде багато. Тримайте своє серце в кулаку...

Утім, на війні ховали без сліз. Перестали плакати.

Літали на винищувачах. Сама висота вже була страшним навантаженням для всього жіночого організму, іноді живіт аж до хребта притискало. А дівчатка наші літали і збивали асів, та ще й яких асів! Отак! Знаєте, коли ми йшли, на нас чоловіки дивилися з подивом: льотчиці йдуть. Вони захоплювалися нами...»

*Клавдія Іванівна Терехова,
капітан авіації*

«Восени мене викликали до військкомату... Зустрів військом і питає: "Стрибати вмієте?" Я зізналася, що боюся. Довго

він агітував щодо десантних військ: гарна форма, шоколад щодня. Але я з дитинства боялася висоти. "Хочете в зенітну артилерію?" А хіба я знаю, що це таке — зенітна артилерія? Тоді він пропонує: "А відправимо вас до партизанського загону". — "А як мамі звідти писати до Москви?" Він бере і надписує червоним олівцем на моєму направленні: "Степовий фронт..."

У поїзді закохався в мене молодий капітан. Усю ніч у нашому вагоні простояв. Він уже був обпалений війною, кілька разів поранений. Дивився-дивився на мене та й каже: "Вірочко, тільки не опускайтеся, не робіться грубою. Ви така тепер ніжна. Я вже всього надивився!" І далі щось подібне, що, мовляв, важко вийти чистим із війни. Із пекла.

Місяць добиралися ми з подругою до четвертої гвардійської армії Другого Українського фронту. Нарешті наздогнали. Головний хірург вийшов на кілька хвилин, подивився на нас, завів в операційну: "Ось ваш операційний стіл..." Санітарні машини одна за одною підходять, машини великі, "студебекери", поранені лежать на землі, на ношах. Ми лише спитали: "Кого брати першими?" — "Тих, які мовчать..." За годину я вже стояла за своїм столом, оперувала. І пішло... Оперуєш доба за добою, після трохи придрімаєш, хутенько протреш очі, вмиєшся — і знову до свого столу. І через двох кожен третій — мертвий. Не встигали всім допомогти. Третій — мертвий...

На станції в Жмеринці потрапили під страшенне бомбардування. Ешелон зупинився, і ми побігли. Замполіт наш, учора йому вирізали апендицит, а він сьогодні вже біг. Усю ніч просиділи в лісі, а ешелон наш рознесло на друзки. Під ранок

на поземному польоті німецькі літаки стали прочісувати ліс. Куди подінешся? У землю, як кріт, не полізеш. Я обхопила березу і стою: "Ох, мамо-мамочко! Невже я загину? Як виживу, буду найщасливішою людиною на світі". Хоч кому, бува, розповідала потім, як за березу трималася, усі сміялися. Адже нічого не варто було в мене влучити. Стою на повний зріст, береза біла... Сміх та й годі!

День Перемоги зустріла у Відні. Ми поїхали до зоопарку, дуже до зоопарку хотілося. Можна було поїхати подивитися концентраційний табір. Усіх возили, показували. Не поїхала... Тепер дивуюся: чому я не поїхала? Хотілося чогось радісного. Смішного. Побачити щось з іншого життя...»

*Віра Володимирівна Шевалдишева,
старший лейтенант, хірург*

«Нас було троє... Мама, тато і я... Першим поїхав на фронт батько. Мама хотіла піти разом із батьком, вона медсестра, але його відрядили в одному напрямку, її — в іншому. А мені було лише шістнадцять років... Мене не хотіли брати. Я ходила-ходила до військкомату, і за рік мене таки взяли.

Ми довго їхали поїздом. Разом із нами поверталися солдати з госпіталів, були там і молоді хлопці. Вони розповідали нам про фронт, і ми сиділи, розтуливши рота, слухали. Говорили, що нас обстрілюватимуть, і ми сидимо, чекаємо: коли ж обстріл почнеться? Мовляв, приїдемо і скажемо, що вже обстріляні.

Приїхали. А нас не до гвинтівок, а до казанів поставили, до корит. Дівчатка всі мого віку, батьки нас любили, балували. Я була єдиною дитиною в сім'ї. А тут тягаємо дрова, палимо грубки. Потім золу цю беремо і в котли замість мила, бо мило щойно привезуть, а воно вже й скінчилося. Білизна брудна, вошива. У крові... Узимку важка від крові...»

*Світлана Василівна Катихіна,
боєць польового лазне-прального загону*

«Я досі пам'ятаю свого першого пораненого... Обличчя пам'ятаю... У нього був відкритий перелом середньої третини стегна. Уявляєте, стирчить кістка, осколкове поранення, все вивернуто. Та кістка... Я знала теоретично, що робити, але коли я до нього підповзла і ось це побачила, мені стало погано, мене занудило. І раптом чую: "Сестричко, попиј водички". То мені той поранений каже. Жаліє. У мене та картина і тепер перед очима. Як він так сказав, я схаменулася: "Ох, думаю, бісова ти тургенєвська панночка! Людина гине, а її, ніжне створіння, бачте, занудило". Розгорнула індивідуальний пакет, затулила ним рану — і мені стало легше, і надала, як треба, допомогу.

Переглядаю тепер стрічки про війну: медсестра на передовій, вона йде акуратненька, чистенька, не у ватяних штанах, а в спідничці, у неї пілотночка на гривці. Та неправда ж! Хіба ми подужали б витягнути пораненого, якби були такими... Не дуже в спідничці наповзаєш, коли самі чоловіки навколо. А правду казати, спідниці нам лише наприкінці війни видали,

такі гарні. Тоді ж ми отримали і трикотаж спідній замість чоловічої білизни. Не знали, що робити з утіхи. Гімнастерки розстібали, щоб було помітно...»

*Софія Костянтинівна Дубнякова,
старший сержант, санінструктор*

«Бомбардування... бомбить і бомбить, бомбить і бомбить, і бомбить. Усі кинулися кудись бігти... І я біжу. Чую чийсь стогін: "Допоможіть... Допоможіть..." Але біжу... За кілька хвилин до мене щось доходить, я відчуваю на плечі санітарну сумку. І ще – ганьбу. Куди й подівся страх! Біжу назад: стогне поранений солдат. Кидаюся до нього перев'язувати. Потім другого, третього...

Бій закінчився вночі. А вранці випав свіжий сніг. Під ним убиті... У багатьох руки підняті догори... До неба... Спитайте мене: що це взагалі – щастя? Я відповім... Раптом знайти серед убитих живу людину...»

*Ганна Іванівна Беляй,
медсестра*

«Побачила першого вбитого... Стала над ним і плачу... оплакую... Тут поранений кличе: "Перев'яжи ногу!" Нога в нього на холоші бовтається, ногу відірвало. Відрізаю штанину: "Поклади мені ногу! Поклади поряд". Поклала. Вони, якщо притомні, не дають залишити ні свою руку, ні свою ногу. Забирають. А якщо вмирають, просять поховати разом.

На війні думала: повік нічого не забуду. Але забувається...

Молодий такий, цікавий хлопець. І лежить убитий. Я уявляла, що всіх загиблих ховають із військовими почестями, а його беруть і тягнуть до ліщини. Вирили могилу... Без труни, без нічого заривають у землю, отак і засипали. Сонце яскраво світило, і на нього теж... Теплий літній день... Не було ні плащ-намету, нічого, його поклали в гімнастерці, галіфе, як він був, і все це ще нове, він, напевно, нещодавно прибув. Так поклали і зарили. Ямка була неглибока, така, щоб він ліг. І рана невелика, вона смертельна — у скроню, але крові мало, і людина лежить, як жива, тільки дуже бліда.

Після обстрілу почалося бомбардування. Розбомбили те місце. Не знаю, що там залишилося...

А як в оточенні людей ховали? Тут, поряд, біля окопчика, де ми самі сидимо, зарили — та й годі. Горбок сам залишався. Його, звісно, якщо слідом німці йдуть або танки, відразу ж затопчуть. Звичайна земля залишалася, жодного сліду. Часто ховали в лісі під деревами... Під цими дубами, під цими березами...

Я в ліс досі не можу ходити. Найпаче, де ростуть старі дуби або берези... Не можу там сидіти...»

*Ольга Василівна Корж,
санінструктор кавалерійського ескадрону*

«На фронті у мене пропав голос... Гарний голос...

Повернувся мій голос, коли я приїхала додому. Увечері зібралися рідні, випили: "Ну, Вірко, заспівай". І я заспівала...

Їхала я на фронт матеріалісткою. Атеїсткою. Хорошою радянською школяркою поїхала, яку добре вчили. А там... Там я стала молитися... Я завжди молилася перед боєм, читала свої молитви. Слова прості... Мої слова... Сенс лише один, щоб я повернулася до мами й тата. Справжніх молитов я не знала і не читала Біблію. Ніхто не бачив, як я молилася. Я – таємно. Крадькома молилася. Обережно. Тому що... Ми були тоді не такі, тоді жили інші люди. Ви розумієте? Ми думали по-іншому, розуміли... Тому що... Я розповім про такий випадок... Якось з-поміж новоприбулих опинився вірянин, і солдати сміялися, коли він молився: "Ну, що тобі твій Бог допоміг? Якщо він є, як він усе терпить?" Вони не вірили, як та людина, що кричала біля ніг розіп'ятого Христа, мовляв, якщо Він тебе любить, чому Він тебе не врятує? Після війни я прочитала Біблію... Усе життя її тепер читаю... І той солдат, він був уже немолодий чоловік, не хотів стріляти. Відмовлявся: "Не можу! Я не буду вбивати!" Усі погоджувалися вбивати, а він ні. А час? Час який... Страшний час... Тому що... Віддали під трибунал і за два дні розстріляли... Бах! Бах!

Час інший... Люди інші... Як вам пояснити? Як...

На щастя, я... Я не бачила тих людей, яких убивала... Але... Усе одно... Тепер я розумію, що вбивала. Думаю про те... Тому що... Тому що стара стала. За свою душу молюсь. Веліла дочці, щоб після смерті всі мої ордени і медалі не до музею, а до церкви віднесла. Віддала батюшці... Вони приходять до мене уві сні... Мертві... Мої мертві... Хоча я їх і не бачила, але вони приходять і дивляться на мене. Я шукаю-шукаю очима, може,

хтось поранений, нехай тяжкопоранений, але можна ще врятувати. Не знаю, як сказати... Але всі вони мертві...»

*Віра Борисівна Сапгир,
сержант, зенітниця*

«Найнестерпнішими для мене були ампутації... Часто такі високі ампутації робили, що відріжуть ногу, і я ледве її тримаю, ледве несу, щоб покласти в таз. Пам'ятаю, що вони дуже важкі. Візьмеш тихенько, щоб поранений не чув, і несеш, наче дитину... Маленьку дитину... Найпаче, якщо висока ампутація, далеко за коліно. Я не могла звикнути. Поранені під наркозом стогнуть або криють матом. Триповерховим російським матом. Я завжди була в крові... Вона вишнева... Чорна...

Мамі я нічого про те не писала. Я писала, що все гаразд, що я тепло вдягнена, взута. Вона ж трьох на фронт відправила, їй було важко...»

Марія Селівестрівна Божок, медсестра

«Народилася і виросла я в Криму... Біля Одеси. У сорок першому році закінчила десятий клас Слобідської школи Кордимського району. Коли почалася війна, у перші дні слухала радіо. Зрозуміла — відступаємо... Побігла до військкомату — відправили додому. Ще двічі ходила туди і двічі мені відмовляли. Двадцять восьмого липня рухалися через нашу Слобідку частини, що відступали, і я разом із ними без усякої повістки пішла на фронт.

Коли вперше побачила пораненого, зомліла. Потім минулося. Коли вперше полізла під кулі за бійцем, кричала так, що, здавалося, перекривала гуркіт бою. Потім звикла. За десять днів мене поранило, осколок витягла сама, перев'язала себе сама...

Двадцять п'ятого грудня сорок другого року... Наша триста тридцять третя дивізія п'ятдесят шостої армії зайняла висоту на підступах до Сталінграда. Противник вирішив її будь-що повернути. Зав'язався бій. На нас рушили танки, але їх стримала артилерія. Німці відкотилися назад, на нічийній землі залишився поранений лейтенант, артилерист Костя Худов. Санітарів, які намагалися винести його, вбило. Поповзли дві вівчарки-санітарки (я їх там побачила вперше), але їх теж убило. І тоді я, знявши вушанку, стала на повний зріст, спочатку тихо, а потім голосніше заспівала нашу улюблену довоєнну пісню "Я на подвиг тебе провожала". Замовкло все з двох боків — і з нашого, і з німецького. Підійшла до Кості, нагнулася, поклала на санки-волокуші і повезла до наших. Іду, а сама думаю: "Тільки б не в спину, нехай краще в голову стріляють". Ось зараз... зараз... Останні хвилини мого життя... Зараз! Цікаво: я відчую біль чи ні? Як страшно, мамочко! Але не пролунало жодного пострілу...

Форми на нас було не нападися: ось дали новеньку, а за кілька днів вона вся в крові. Мій перший поранений — старший лейтенант Белов, мій останній поранений — Сергій Петрович Трофимов, сержант мінометного взводу. У сімдесятому році він приїжджав до мене в гості, і я показала дочкам його поранену голову, на якій і тепер великий шрам. Усього з-під вогню я винесла чотириста вісімдесят одного

пораненого. Хтось із журналістів підрахував: повний стрілецький батальйон... Тягали на собі чоловіків, у два-три рази важчих за нас. А поранені вони ще важчі. Його самого тягнеш і його зброю, а на ньому ще шинель, чоботи. Візьмеш на спину вісімдесят кілограмів і тягнеш. Скинеш... Ідеш за наступним, і знову сімдесят-вісімдесят кілограмів... І так разів п'ять-шість за одну атаку. А в тобі самій сорок вісім кілограмів — балетна вага. Тепер уже не вірю... Сама собі не вірю...»

*Марія Петрівна Смирнова (Кухарська),
санінструктор*

«Сорок другий рік... Йдемо на завдання. Перейшли лінію фронту, стали біля якогось кладовища. Німці, ми знали, стоять за п'ять кілометрів від нас. То була ніч, вони повсякчас кидали освітлювальні ракети. Парашутні. Такі ракети горять довго і висвітлюють далеко всю місцевість. Взводний привів мене на край кладовища, показав, звідки кидають ракети, де чагарник, з якого можуть з'явитися німці. Я не боюся небіжчиків, змалку кладовища не боялася, але мені було двадцять два роки, я вперше стояла на посту... І я протягом цих двох годин посивіла... Перше сиве волосся, ціле пасмо я побачила вранці. Я стояла і дивилася на той чагарник, він шелестів, рухався, мені здавалося, що звідти йдуть німці... І ще хтось... Якись потвори... А я — сама...

Хіба то жіноча справа — стояти вночі на посту на цвинтарі? Чоловіки легше до всього ставилися, вони вже готовими були до цієї думки, що треба стояти на посту, треба стріляти...

А нам все одно те стало несподіванкою. Або робити перехід у тридцять кілометрів. З бойовою викладкою. Коли спека. Коні падали...»

*Віра Сафронівна Давидова,
рядовий піхотинець*

«Ти запитуєш, що на війні найстрашніше? Чекаєш від мене... Я знаю, чого ти чекаєш... Думаєш, я відповім: найстрашніше на війні — смерть. Померти.

Ну, так? Знаю я вас... Журналістські штучки... Ха-ха-а-а... Чому не смієшся? Га?

А я ось що скажу... Найстрашніше для мене на війні — носити чоловічі труси. Ото було страшно. І це мені якось... Я не висловлю... Ну, по-перше, дуже негарно... Ти на війні, готуєшся померти за Батьківщину, а на тобі чоловічі труси. Взагалі, ти кумедна на вигляд. Недоладна. Чоловічі труси тоді носили довгі. Широкі. Шили із сатину. Десятеро дівчаток у нашій землянці, і всі вони в чоловічих трусах. О Боже мій! Узимку і влітку. Чотири роки.

Перейшли радянський кордон... Добивали, як казав на політзаняттях наш комісар, звіра в його власному лігві. Біля першого польського села нас переодягли, видали нове обмундирування і... !! !! Привезли вперше жіночі труси і бюстгальтери. За всю війну вперше. Ха-а-а... Ну, зрозуміло... Ми побачили нормальну жіночу білизну...

Чому не смієшся? Плачеш... Ну, чому?»

Лола Ахметова рядова, стрілок

«Мене на фронт не брали... Якихось шістнадцять років мені, до сімнадцяти ще далеко. А взяли в нас фельдшера, їй принесли повістку. Вона дуже плакала, у неї вдома хлопчик маленький залишався. Я пішла до військкомату: "Візьміть замість неї мене". Мама не пускала: "Ніно, ну скільки тобі років? Може, там і війна невдовзі скінчиться". Мама є мама.

Бійці – хто сухарик, хто цукру шматочок мені залишить. Оберігали. Я не знала, що в нас "катюша" є, у прикритті за нами стоїть. Почала вона стріляти. Вона стріляє, гуркіт навколо стоїть, все горить. І так то мене вразило, так я злякалася того гуркоту, вогню, шуму, що впала в калюжу, пілотку загубила. Бійці регочуть: "Ти що, Ніночку? Ти що, любя?"

Атаки рукопашні... Я що запам'ятала? Я запам'ятала хруст... Починається рукопашна: і відразу той хруст – хрящі ламаються, людські кості тріщать. Звірячі крики... Коли атака, я з бійцями йду, ну, трохи позаду, вважай – поруч. Усе перед моїми очима... Чоловіки заколюють один одного. Добивають. Доламують. Б'ють багнетом у рот, в око... У серце, у живіт... І це... Як описати? Я слабка... Слабка, щоб описати... Словом, жінки не знають таких чоловіків, вони їх такими вдома не бачать. Ні жінки, ні діти. Моторошно взагалі робиться...

Після війни повернулася додому до Тули. Ночами все кричала. Уночі мама із сестрою сиділи зі мною... Я прокидалася від власного крику...»

*Ніна Володимирівна Ковеленова,
старший сержант, санінструктор стрілецької роти*

«Прибули ми до Сталінграда... Там смертні бої йшли. Найсмертельніше місце... Вода і земля були червоні... І ось з одного берега Волги нам треба переправитися на другий. Нас ніхто слухати не хоче: "Що? Дівчата? Кому ви до біса тут потрібні! Нам стрілки й кулеметники потрібні, а не зв'язківці". А нас багато, вісімдесят осіб. До вечора дівчат, які більшенькі були, взяли, а нас удвох з однією дівчинкою не беруть. Малі на зріст. Не вирости. Хотіли в резерві залишити, але я як почала ревити...

У першому бою офіцери зіштовхували мене з бруствера, я висувала голову, щоб усе бачити. Якась цікавість була, дитяча цікавість... Наївність! Командир кричить: "Рядова Семенова! Рядова Семенова, ти з глузду з'їхала! Таку мати... Уб'є!" Цього я збагнути не могла: як мене можна вбити, якщо я щойно приїхала на фронт? Я ще не знала, яка смерть звичайна і нерозбірлива. Її не вблагаєш і не вмовиш.

Підвозили на старих полуторках народне ополчення. Старики і хлопчиків. Їм видавали по дві гранати і відправляли в бій без гвинтівки, гвинтівку треба було добути в бою. Після бою і перев'язувати не було кого... Усі вбиті...»

*Ніна Олексіївна Семенова,
рядова, зв'язкова*

«Я війну пройшла з краю в край...

Першого пораненого тягла, у самої ноги підгиналися. Тягну і шепочу: "Хоч би не помер... Хоч би не помер..." Перев'язую його, і плачу, і щось кажу йому ласкаве. А повз мене

проходив командир. І він насварив мене голосно, навіть щось таке з матом...

— Чому він кричав на вас?

— Не можна було так побиватися, плакати, як я. Виб'юсь із сил, а поранених багато.

Їдемо, лежать убиті, стрижені, і голови в них зелені, неначе картопля від сонця. Вони розсипані, наче картопля... Як бігли, так і лежать на зораному полі... Наче картопля...»

*Катерина Михайлівна Рабчаєва,
рядова, санінструктор*

«Ось не скажу, де це трапилося... У якому місці... Одного разу десь двісті поранених у сараї, а я сама. Поранених доправляли безпосередньо з поля бою, дуже багато. То було в якомусь селі... Ну не пам'ятаю, стільки років минуло... Пам'ятаю, що протягом чотирьох днів я не спала, не присіла, кожен гукав: "Сестро! Сестричко! Допоможи, люба!" Я бігала від одного до іншого, якось перечепилася і впала, і відразу заснула. Прокинулася від крику, командир, молоденький лейтенант, теж поранений, підвівся на здоровий бік і кричав: "Мовчати! Мовчати, я наказую!" Він зрозумів, що я без сил, а всі звуть, їм боляче: "Сестро! Сестричко!" А я підхопилася, як побігла — не знаю куди, чого. І тоді я вперше, відтоді, як потрапила на фронт, заплакала.

І ось... Аніяк не знаєш свого серця. Узимку вели повз нашу частину полонених німецьких солдатів. Йшли вони замерзлі, з рваними ковдрами на голові, пропаленими шинелями.

А мороз такий, що птахи на льоту падали. Птахи замерзали. У цій колоні йшов один солдат... Хлопчик... У нього на обличчі замерзли сльози... А я везла на тачці хліб до їдальні. Він очей відвести не міг від цієї тачки, мене не бачить, лише ту тачку. Хліб... Хліб... Я беру і відламую від одного буханця і даю йому. Він бере... Бере і не вірить. Не вірить... Не вірить!

Я була щаслива... Я була щаслива, що не можу ненавидіти. Я сама на себе того часу дивувалася...»

*Наталія Іванівна Сергєєва,
рядова, санітарка*

«ОДНА Я ПОВЕРНУЛАСЯ ДО МАМИ...»

Їду до Москви... Те, що знаю про Ніну Яківну Вишневську, — це поки що лише кілька рядків у моєму блокноті: у сімнадцять років пішла на фронт, воювала санінструктором у першому батальйоні тридцять другої танкової бригади п'ятої армії. Брала участь у знаменитій танковій битві під Прохорівкою, в якій із двох сторін — радянської та німецької — зіштовхнулося тисяча двісті танків і самохідних гармат. Одна з найбільших танкових битв за світову історію.

Підказали адресу скільки слідопити з Борисова, які зібрали великий матеріал для свого музею про тридцять другу танкову бригаду, яка визволяла їхнє рідне місто. Санінструкторами в танкових частинах зазвичай служили чоловіки, а тут — дівчата. Відразу спорядилася в дорогу...

Починаю вже замислюватися: як вибирати з-поміж десятків адрес? Спочатку записувала всіх, кого зустрічала. Передавали мене ланцюжком, телефонували одна одній. Запрошували на свої зустрічі, а то й просто до когось на пироги та чай. Я почала одержувати листи з усієї країни, адресу також передавали фронтовою поштою. Писали: «Ти вже наша, ти вже теж фронтове дівчисько». Невдовзі я зрозуміла: всіх не записати, потрібен якийсь особливий принцип відбору та пошуку. Який? Розсортувавши наявні адреси, сформулювала його для себе таким чином: намагатися записувати жінок, які мали різні військові професії. Адже кожен із нас бачить життя крізь своє діло, крізь

своє місце в житті або в події, в якій бере участь. Можна було припустити, що медсестра бачила одну війну, пекар — другу, десантниця — третю, льотчиця — четверту, командир взводу автоматників — п'яту... У кожної з них був на війні неначе свій радіус огляду: в одної — операційний стіл: «Стільки бачила відрізаних рук і ніг... Навіть не йму віри, що десь існують цілі чоловіки. Здавалося, що всі вони або поранені, або загинули...» (А. Демченко, *старший сержант, медсестра*); у другої — котли похідної кухні: «Після бою, бувало, нікого не залишалося... Котел каші, котел супу навариш, а нікому віддати...» (І. Зініна, *рядова, кухар*); у третьої — кабіна льотчика: «Наш табір стояв у лісі. Я повернулася з польоту і вирішила піти в ліс, була вже середина літа, суніця поспіла. Пройшла стежкою і побачила: лежить німець... Уже почорнілий... Мене охопив страх. Я раніше не бачила вбитих, а вже рік воювала. Там, нагорі, інше... Коли летиш, у тебе єдина думка: знайти ціль, відбомбитися і повернутися. Нам не доводилося бачити мертвих. Цього страху в нас не було...» (А. Бондарева, *гвардії лейтенант, старший льотчик*). А в партизанки війна досі асоціюється із запахом палаючого багаття: «Усе на багатті — і хліб пекли, і їжу варили, вугілля залишиться — покладемо кожухи, валянки сушити. Ночами грілися...» (Е. Висоцька).

Але довго побути наодинці зі своїми думками мені не випадає. Провідниця приносить чай. Купе відразу ж гамірно і весело знайомиться. На столі з'являється традиційна пляшка «Московської», домашня закуска, і починається, як зазвичай у нас, задушевна розмова. Про свої сімейні таємниці й політику, про любов і ненависть, про вождів та сусідів.

Давно зрозуміла, що ми — люди дорожні й балакучі...

Я теж розповідаю: до кого їду, навіщо. Двоє з моїх путників воювали — перший дійшов до Берліна командиром саперного батальйону, другий три роки партизанів у білоруських лісах. Відразу ж заговорили про війну.

Після я записала нашу розмову, як вона відбилася в моїй пам'яті:

— Ми — плем'я, що вже вимирає. Мамонти! Ми — з покоління, яке вірило, що є в житті щось більше, ніж людське життя. Батьківщина є і велика ідея. Ну, і Сталін. Навіщо брехати? З пісні, як кажуть, слів не викинеш.

— Так, звісно... У нас у загоні була відважна дівчина... Ходила на залізницю. Підривати. Перед війною всю її сім'ю репресували: батька, матір і двох старших братів. Вона жила з тіткою, маминою сестрою. З перших днів війни шукала партизанів. У загоні бачили, що вона на рожен лізла... Хотіла довести... Усіх нагороджували, а її жодного разу. Медалі не дали, бо батьки — вороги народу. Вже перед приходом нашої армії їй ногу відірвало. Я відвідав її в госпіталі... Вона плакала... «Але тепер, — казала, — мені всі повірять». Вродлива дівчина...

— Коли до мене прийшли дві дівчини, командири саперних взводів, якийсь дурень прислав із відділу кадрів, я негайно відправив їх назад. Вони були дуже незадоволені. Хотіли йти на передову і робити мінні проходи.

— Чому ж ви їх відправили?

— Із кількох причин. Перша — у мене було досить хороших сержантів, які в змозі виконувати те саме, для чого прислали цих дівчат, друга — я вважав, що немає чого жінці

лізти на передній край. У пекло. Досить нас, чоловіків. Ще я знав, що треба буде побудувати їм окремий бліндаж, обставляти їхню командну діяльність купою всіляких різних дівочих справ. Багато метушні.

— Отже, ваша думка: жінці не місце на війні?

— Якщо згадати історію, то за всіх часів російська жінка не лише проводжала на битву чоловіка, брата, сина, горювала й чекала їх. Ще княжна Ярославна сходила на мур і лила розплавлену смолу на голови ворогів. Але в нас, у чоловіків, було почуття провини, що дівчата воюють, і воно в мене залишилося. Пам'ятаю, ми відступаємо. А це осінь, дощі йдуть цілодобово, і вдень і вночі. Біля дороги лежить убита дівчина... У неї довга коса, і вона вся в болоті...

— Так, звісно... Коли я чув, що наші медичні сестри, потрапивши в оточення, відстрілювалися, захищаючи поранених бійців, бо поранені безпорадні, як діти, я це розумів. А тепер така картина: дві жінки повзуть нейтральною смугою когось вбивати зі «снайперкою». Ну, так... Не можу позбутися відчуття, що то, звісно, все-таки «полювання». Я сам стріляв... Але ж чоловік...

— Але вони обороняли рідну землю? Рятували Вітчизну...

— Так, звісно... У розвідку з такою, напевно, і пішов, але не одружився б. Ну, так... Ми звикли думати про жінку як про матір і наречену. Прекрасну пані, зрештою. Мені молодший брат розповідав, як вели нашим містом полонених німців, ну і вони, хлопчаки, стріляли по колоні з рогаток. Мати побачила і дала йому ляпас. А йшли молокососи, ті, що їх Гітлер останніми підбирав. Брату було сім років, але він запам'ятав,

як мати наша дивилася на тих німців і плакала: «Щоб осліпли ваші матері, як вони вас таких на війну пустили!» Війна — справа чоловіча. Чоловіків хіба мало, про яких можна написати?

— Н-ні... Я — свідок. Ні! Згадаймо катастрофу перших місяців війни: авіація вся була знищена на землі, наші танки горіли, як сірникові коробки. Гвинтівки старі. Мільйони солдатів і офіцерів потрапили в полон. Кілька мільйонів! За півтора місяці Гітлер був уже під Москвою... Професори записувалися в ополчення. Старі професори! І дівчата рвалися на фронт добровільно, а боягуз сам воювати не піде. То були сміливі, незвичайні дівчата. Є статистика: втрати серед медиків переднього краю посідали друге місце за втратами у стрілецьких батальйонах. У піхоті. Як оце, наприклад, витягнути пораненого з поля бою? Я вам зараз розповім...

Ми піднялися в атаку, а нас ну косити з кулемета. І батальйону не стало. Усі лежали. Вони не були всі вбиті, багато поранених. Німці б'ють, вогню не припиняють. Цілком несподівано для всіх із траншеї вихоплюється спочатку одна дівчина, потім друга, третя... Вони стали перев'язувати і відтягати поранених, навіть німці на якийсь час оніміли з подиву. До десятої вечора всі дівчата були важко пораненими, а кожна врятувала максимум дві-три людини. Нагороджували їх скупі, на початку війни нагородами не розкидалися. Витягнути пораненого треба було разом із його особистою зброєю. Перше запитання в медсанбаті: де зброя? На початку війни її бракувало. Гвинтівку, автомат, кулемет — то теж треба було тягнути. У сорок першому був виданий наказ номер двісті вісімдесят один

про представлення до нагороди за порятунок життя солдатів: за п'ятнадцять тяжкопораних, винесених із поля бою разом із особистою зброєю — медаль «За бойові заслуги», за порятунок двадцяти п'яти осіб — орден Червоної Зірки, за порятунок сорока — орден Червоного Прапора, за порятунок вісімдесяти — орден Леніна. А я вам описав, що то значить врятувати в бою бодай одного... З-під куль...

— Так, звісно... Я теж пам'ятаю... Ну, так... Послали наших розвідників до села, де стояв німецький гарнізон. Двоє пішло... Слідом — ще один... Ніхто не повернувся. Командир викликає одну з наших дівчат: «Люсю, ти підеш». Одягли її, як пастушку, вивели на дорогу... А що робити? Який вихід? Чоловіка вб'ють, а жінка може пройти. Отож бо... Але бачити в жіночих руках гвинтівку...

— А дівчина повернулася?

— Прізвище забув... Пам'ятаю ім'я — Люся. Вона загинула... Це селяни нам згодом розповідали...

Усі довго мовчать. Потім підносять тост на честь загиблих. Тема розмови переходить на інше — говорять про Сталіна, про те, як він знищив перед війною найкращі командирські кадри, військову еліту. Про жорстоку колективізацію та тридцять сьомий рік. Табори і заслання. Про те, що без тридцять сьомого, можливо, не було б і сорок першого. Не відступали б до Москви. Але після війни забули про це. Усе заступила Перемога.

— А любов була на війні? — запитую я.

— З-поміж фронтових дівчат я зустрічав багато вродливих, та ми не бачили в них жінок. Хоча, на мій погляд, вони

були чудовими дівчатами. Але то були наші подружки, які витягували нас із поля бою. Рятували, виходжували. Мене двічі витягали пораненого. Як я міг до них погано ставитися? Але ви змогли б вийти заміж за брата? Ми називали їх сестричками.

— А після війни?

— Скінчилася війна, вони виявилися страшенно незахищеними. Ось моя дружина — розумна жінка, і вона до військових дівчат погано ставиться. Вважає, що вони їхали на війну женихів шукати, що всі крутили там романи. Хоча насправді, у нас же щира розмова, то найчастіше були чесні дівчата. Чисті. Але після війни... Після бруду, після вошей, після смертей... Хотілося чогось гарного. Яскравого. Вродливих жінок... У мене був друг, його на фронті любила одна чудова, як я тепер розумію, дівчина. Медсестра. Але він з нею не одружився, демобілізувався і знайшов собі іншу, вродливішу. І він нещасливий зі своєю дружиною. Тепер згадує ту, свою воєнну любов, вона йому була б другом. А після фронту він її залишив, бо протягом чотирьох років бачив її лише у стоптаних чоботях і чоловічому ватнику. Ми намагалися забути війну. І дівчат своїх теж забули...

— Так, звісно... Були всі молодими. Хотілося жити...

Так ніхто і не заснув тої ночі. Проговорили до ранку.

...Прямо з метро потрапляю до тихого московського дворики. З пісочницею та дитячими гойдалками. Іду і згадую здивований голос телефоном: «Приїхали? І відразу до мене? Уточнювати в Раді ветеранів нічого не будете?

Вони мають всі дані про мене, вони перевіряли». Я навіть розгубилася. Раніше думала, що перенесені страждання роблять людину вільною, вона належить уже лише самій собі. Її захищає власна пам'ять. Тепер розумію — ні, не завжди. Часто ті знання і навіть надзнання (у звичайному житті такого немає) існують окремо, як якийсь недоторканий запас або як порошок золота в багатошаровій руді. Треба довго відлущувати порожню породу, разом порпатися в купах метушні, і нарешті — блисне! Подарує!

Так які ж ми насправді — з чого зліплені, з якого матеріалу? Яку він має міцність, хочу збагнути. Заради цього я сюди і прийшла...

Двері відчиняє невисока повна жінка. Одну руку по-чоловічому простягає мені, для вітання, за другу тримається маленький онук. Побачивши його незворушність і звичну зацікавленість, розумію, що гостей у цьому домі буває багато. Їх тут чекають.

У великій кімнаті вільно, майже немає меблів. На саморобній полиці — книжки, здебільшого військові мемуари, багато збільшених фронтових фотографій, висить на лосячому розі танкошолом, на полірованому столику вишикувалися маленькі танки з дарчими написами: «Від воїнів Н-ської частини», «Від курсантів танкового училища»... Поряд зі мною на дивані сидять три ляльки — у військовій формі. І навіть штори і шпалери в кімнаті захисного кольору.

Я розумію, що тут війна не скінчилася і не скінчиться ніколи.

Ніна Яківна Вишневська, старшина, санінструктор танкового батальйону:

«З чого почати? Я тут тобі навіть текст приготувала... Ну, гаразд, буду говорити з душі. Ось як воно було... Розповім, як подрузі...

Почну я з того, що в танкові війська дівчат брали неохоче. Можна навіть сказати, що взагалі не брали. Як я потрапила? Жили ми в місті Конаково Калінінської області. Я лише встигла скласти іспити за восьмий клас і перейти до дев'ятого. Ніхто з нас тоді не розумів, яка то війна, нам вона здавалася якоюсь грою, чимось книжковим. Ми виховувалися на романтиці революції, на ідеалах. Вірили газетам: війна невдовзі скінчиться нашою перемогою. Ну, ось-ось...

Жила наша родина у великій комунальній квартирі, там було багато сімей, і кожного дня йшли на війну люди: дядько Петро, дядько Василь... Ми їх проводжали, і нас, дітей, найбільше розбирала цікавість. Ми йшли за ними до самого поїзда... Грала музика, жінки плакали, але то нас не лякало, а навпаки, розважало. Духовий оркестр завжди грав марш "Прощання слов'янки". Хотілося сісти на потяг і теж поїхати. Під ту музику. Війна, як ми уявляли, була десь далеко. Мені, наприклад, подобалися військові гудзики, як вони блищать. Я вже ходила на курси сандружинниць, але то все якось по-дитячому сприймалося. Наче гра. Потім закрили школу, і нас мобілізували на будівництво оборонних споруд. Розмістили в сараях, у чистому полі. Ми навіть пишалися, що ідемо на якусь справу, пов'язану з війною. Зарахували нас до батальйону слабосилих. Працювали з восьмої ранку до восьмої

вечора, дванадцять годин на добу. Копали протитанкові рови. А були всі дівчата і хлопці п'ятнадцяти-шістнадцяти років... І ось якось під час роботи ми почули голоси: хто кричав "Повітря!", хто кричав "Німці!". Дорослі побігли ховатись, а нам цікаво — які ті німецькі літаки, які ті німці? Вони пролетіли мимо, ми нічого не встигли роздивитися. Навіть засмутилися... За якийсь час вони розвернулися і вже пролетіли нижче. Усі побачили чорні хрести. Страху ніякого не було, знову сама цікавість. І раптом вони відкрили кулеметний вогонь і почали строчити, і перед нашими очима падали наші хлопці, з якими разом навчалися і працювали. Настало якесь заціпеніння, ми не зрозуміли: що це? Стояли і дивилися... Наче прикипили... І вже дорослі підбігали до нас і кидали на землю, а в нас все одно страху не було...

Невдовзі німець підійшов дуже близько до міста, десять кілометрів за десять був, було чути гарматну канонаду. Ми з дівчатами побігли до військкомату: ну, теж треба йти обороняти, бути разом. Жодних сумнівів. Але брали не всіх, брали дівчат витривалих, сильних, і насамперед тих, яким виповнилося вісімнадцять років. Хороших комсомолок. Якийсь капітан відбирав дівчат для танкової частини. Мене, звісно, він слухати не став, тому що мені було сімнадцять років, а на зріст лише метр шістдесят.

— Піхотинця поранить, — пояснював він мені, — він на землю впаде. Можна до нього підповзти, на місці перев'язати або до укриття відтягнути. А танкіст не те... Якщо його ранить в танку, то його звідти треба витягнути через люк. А хіба ти такого хлопця витягнеш? Ти знаєш, які танкісти всі кремезні?

Коли на танк доведеться лізти, по ньому стріляють, кулі, оскол-
ки летять. А ти знаєш, як це, коли танк горить?

— А хіба я не така комсомолка, як усі? — Я заплакала.

— Ти, звісно, теж комсомолка. Але дуже маленька.

А моїх подруг, з якими я навчалася на курсах сандру-
жинниць і в школі — вони були рослими, сильними дівча-
тами, — їх узяли. Мені було прикро, що вони їдуть, а я зали-
шаюся.

Батькам я, звісно, нічого не сказала. Прийшла проводити,
і дівчата мене пожаліли: заховали в кузові під брезентом.
Їхали на відкритій полуторці, сидимо всі в різних хустках —
у кого чорна, у кого синя, червона... А в мене мамина кофти-
на замість хустки. Ніби й не на війну зібралися, а на концерт
художньої самодіяльності. Те ще видовище! Ну, кіно... Те-
пер без усмішки не згадаєш... Шура Кисельова навіть гіта-
ру із собою взяла. Їдемо, вже стало видно окопи, солдати
побачили нас і кричать: "Артисти приїхали! Артисти при-
їхали!"

Підїхали до штабу, капітан дав команду шикуватися.
Вийшли всі, я остання стала. Дівчата з речами, а я так. Оскіль-
ки я несподівано потрапила, то речей у мене з собою не було.
Шура дає мені свою гітару: "Ну, що ти будеш без нічого".

Виходить начальник штабу, капітан доповідає йому:

— Товаришу підполковник! Дванадцятро дівчат прибули
у ваше розпорядження для проходження служби.

Той подивився:

— Але ж тут не дванадцять, а аж тринадцять.

Капітан своє:

— Ні, дванадцятеро, товаришу підполковник, — отакий він був переконаний, що дванадцятеро. А коли повернувся, подивився, відразу до мене: — А ти звідки взялася?

Я відповідаю:

— Воювати приїхала, товаришу капітан.

— А йди-но сюди!

— Я разом із подругою приїхала...

— З подругою добре разом на танці ходити. А тут — війна.

Підійди ближче.

Як була в мене мамина кофточка на голові, так я й підійшла до них. Показую посвідчення сандружинниці. Починаю канючити:

— Ви не сумнівайтесь, дядечки, я сильна. Я медсестрою працювала... Я кров здавала... Ви, будь ласка...

Подивилися вони на всі мої документи, і підполковник наказав:

— Відіслати додому! З першою попутною машиною!

А доки прийде машина, тимчасово призначили мене до медсанвзводу. Я сиділа і робила марлеві тампони. Щойно побачу, що якась машина підходить до штабу, негайно — до лісу. Сиджу там годину-дві, машина пішла — повертаюся. І так протягом трьох днів, поки наш батальйон не став до бою. Перший танковий батальйон тридцять другої танкової бригади. Усі пішли в бій, а я готувала землянки для поранених. Півгодини не минуло, як поранених почали привозити... І вбитих... У цьому бою загинула й одна наша дівчинка. Ну, всі й забули, що мене треба відправити додому. Звикли. Начальство вже не згадувало...

Тепер що? Тепер треба у військове одягнутися. Дали нам усім речові мішки, щоб ми речі свої туди склали. Новенькі реч-мішки. Я лямочки відрізала, денце розпоролла і наділа на себе. Вийшла військова спідниця. Знайшла десь гімнастерку не надто рвану, підперезалася ременем і вирішила похвалитися дівчатам. І тільки-но я перед дівчатами покрутилася, як до нашої землянки заходить старшина, а слідом йде командир частини.

Старшина:

— Струн-ко!

Заходить підполковник, старшина до нього:

— Товаришу підполковник, дозвольте звернутися! З дівчатами — надзвичайна подія. Я їм речмішки видав, а вони самі туди залізли.

І тут мене впізнав командир частини:

— А, так це ти, "заєць"! Ну, що ж, старшина, треба обмундирувати дівчат.

Що ми одержали? У танкістів брезентові штани, та ще з накладкою на колінах, а нам дали тонкі, як із ситцю, комбінезони. А земля навпіл із металом перемішана, камені всі вивернуті — знову ми обірвані ходимо, бо ми не в машині сидимо, а по тій землі повзаємо. Танки часто горіли. Танкіст, якщо залишиться живий, весь в опіках. І ми обгорали, бо виймаєш охопленого вогнем, сама у вогонь лізеш. То правда... Дуже важко людину витягнути з люка, надто баштового стрілка. А мертва людина важча за живу. Значно важча. Про все те я невдовзі дізналася...

Ми ненавчені, хто в якому званні — не розуміли, і старшина нас завжди вчив, що тепер ми справжні солдати, маємо

вітати будь-кого, хто вище нас за званням, ходити підтягнутими, шинель на застібках.

А солдати, дивлячись, що ми такі молоді дівчата, любили пожартувати з нас. Відправили мене якимось із медсанвзводу по чай. Я приходжу до кухаря. Він на мене дивиться:

— Чого прийшла?

Я кажу:

— По чай...

— Чай ще не готовий.

— А чому?

— Кухарі в котлах миються. Зараз помиються, чай закип'ятимо...

Я повірила. Сприйняла як належне. Узяла свої відра, йду назад. Зустрічаю лікаря:

— А чого порожня йдеш? Де чай?

Відповідаю:

— Так кухарі в котлах миються. Чай ще не готовий.

Він за голову схопився:

— Які кухарі в котлах миються?

Завернув мене, насварив добре того кухаря, налили мені два відра чаю. Несу чай, а назустріч мені йдуть начальник політвідділу і командир бригади. Я відразу ж згадала, як нас учили, що треба вітати кожного, бо ми рядові бійці. А вони йдуть двоє. Як же я їх двох вітатиму? Іду і міркую. Порівнялися, я ставлю відра, обидві руки до козирка і вклоняюся тому й тому. Вони йшли, мене не помічали, а тут остовпіли від здивування:

— Хто тебе так учив честь віддавати?

— Старшина вчив, він казав, що кожного треба вітати. А вас двоє і йдете разом...

Усе для нас, дівчат, в армії було складно. Дуже важко давалися нам відзнаки. Коли ми прибули в армію, ще були ромбики, кубики, шпали, і ось змикають, хто там за званням. Скажуть — віднеси пакет капітану. А як його пізнати? Поки йдеш, навіть слово "капітан" із голови вилетить. Приходжу:

— Дядечку, а дядечку, мені дядечко велів вам віддати ось оце...

— Який ще дядечко?

— А той, що завжди в гімнастерці ходить. Без кітеля.

Запам'ятовувалося не те, що той лейтенант, а цей капітан, нам легше було запам'ятати інше: гарний чи негарний, рудий чи високий. "А, той, високий!" — пригадуєш.

Звісно, коли я побачила обгорілі комбінезони, обгорілі руки, обгорілі обличчя... Я... Це дивно... Сльози в мене кудись поділися... Дар сліз, жіночий дар... Танкісти вискакують із палаючих машин, на них усе горить. Димить. У них часто були перебиті руки або ноги. Це — дуже важкі поранені. Він лежить і просить: "Помру — напиши моїй мамі, напиши моїй дружині..." А я не вміла. Я не знала, як це комусь розповісти про смерть...

Коли танкісти саму мене підібрали з покаліченими ногами і привезли до українського села, це було на Кіровоградщині, господиня хати, де розміщувався медсанвзвод, заголосила:

— Який же молоденький хлопчик!..

Танкісти сміються:

— Який же то хлопчик, бабусю, то ж дівка!

Вона сіла коло мене і роздивляється:

— Яка ж то дівка? Яка ж то дівка? То ж хлопчик молоденький...

Я стрижена, в комбінезоні, в танкошоломі — хлопчик. Вона на піл мене поклала, місцем своїм поступилася і навіть поросся зарізала, щоб я швидше видужала. І все жаліла:

— Невже мужиків було замало, що дітей таких побрали... Дівчаток...

Від її слів, від її сліз... На якийсь час мене геть покинула мужність, стало так себе шкода і маму шкода. Ну, що я тут роблю з-поміж чоловіків? Я — дівча. А якщо повернуся без ніг? Були різні думки... Так, були... Я не приховую...

У вісімнадцять років на Курській дузі мене нагородили медаллю "За бойові заслуги" і орденом Червоної Зірки, у дев'ятнадцять років — орденом Вітчизняної війни другого ступеня. Коли прибувало нове поповнення, хлопці всі були молодими, звісно, вони дивувалися. Їм теж по вісімнадцять-дев'ятнадцять років, і вони ще й глузували: "А за що ти отримала свої медалі?" або "А чи була ти в бою?" Чіпляються з жартами: "А кулі пробивають броню танка?"

Одного такого я потім перев'язувала на полі бою, під обстрілом, я і прізвище його запам'ятала — Щеголеватих. У нього була перебита нога. Я йому шину накладаю, а він у мене вибачення просить:

— Сестричко, пробач, що я тебе тоді образив. Ти мені сподобалася, щиро кажучи.

Що ми знали тоді про любов? Коли що й було, то скільна любов, а скільна любов ще дитяча. Я пам'ятаю, як ми потрапили в оточення... Руками вривалися в землю, більше нічого

у нас не було. Ні лопат... Нічого... Нас зусібіч тиснуть і тиснуть. Ми вже вирішуємо: вночі або прорвемося, або загинемо. Здавалося, що, найімовірніше, загинемо... Не знаю, розповідати це чи не розповідати? Не знаю...

Замаскувалися. Сидимо. Чекаємо ночі, щоб усе ж таки спробувати прорватися. І лейтенант Мишко Т. — комбат був пораним, і він виконував обов'язки комбата, років йому було з двадцять, — став пригадувати, як він полюбляв танцювати, грати на гітарі. Потім запитує:

— Ти хоч пробувала?

— Чого? Що пробувала? — А їсти хотілося страшно.

— Не чого, а кого... Бабу!

А до війни тістечка такі були. З такою назвою.

— Ні-і-і...

— І я теж ще не пробував. Ось помреш і не дізнаєшся, яка та любов... Уб'ють нас уночі...

— Та пішов ти, дурню! — До мене дійшло, про що він.

Умирили заради життя, ще не знаючи, що це взагалі — життя. Про все ще тільки в книжках читали. Мені кіно про любов подобалося...

Санінструктори в танкових частинах гинули швидко. Для нас місце в танку не передбачено, вчепитися поверх броні, і лише про одне думка, щоб не затягнуло ноги в гусениці. І треба стежити, де танк загориться... Зіскочити і туди бігти, повзти... На фронті нас було п'ятеро подружок: Люба Ясинська, Шура Кисельова, Тоня Бобкова, Зіна Латиш і я. Конаківські дівчата — звали нас танкісти. І всі дівчата загинули...

Перед боєм, у якому Любу Ясинську вбили, ми з нею сиділи ввечері, обнявшись. Розмовляли. Це був сорок третій рік... Дивізія наша підійшла до Дніпра. Вона мені раптом каже: "Ти знаєш, я в цьому бою загину. От я маю якесь передчуття. Ходила до старшини, просила дати нову білизну, а він пошкодував: "Ти ж нещодавно одержала". Підемо вранці попросимо удвох". Я її заспокоюю: "Ми вже два роки з тобою воюємо, нас тепер кулі бояться". Але вранці вона мене все-таки вмовила піти до старшини, випросили ми в нього пару нової білизни. І ось у неї та нова сорочка спідня. Сніжно-біла, тут із зав'язочками така... Вона вся була закривавлена... Ось таке поєднання білого з червоним, з червоною кров'ю, — і сьогодні у мене в пам'яті. Вона собі таке й уявляла...

Ми несли її вчотирьох на плащ-наметі, вона така важка стала. У нас у тому бою багато людей загинуло. Вирили велику братську могилу. Поклали всіх, поклали кожного без труни, як завжди, а Любу нагорі. До мене ніяк не доходило, що її вже немає і я її ніколи не побачу. Думаю: хоч щось візьму в неї на згадку. А в неї на руці була каблучка, яка вона, золота чи проста, — не знаю. Я її взяла. Хоча хлопці мене зупиняли: не треба, мовляв, брати, погана прикмета. І ось коли вже прощалися, кожен за звичаєм кидає жменю землі, я теж кинула, і та каблучка в мене злетіла туди ж, у могилу... До Люби... І я тоді згадала, що вона дуже любила ту каблучку... У них у сім'ї батько всю війну пройшов, живий повернувся. І брат із війни прийшов. Чоловіки повернулися... А Люба загинула...

Шура Кисельова... Вона була у нас найвродливіша. Як актриса. Згоріла. Вона ховала тяжкопораних у скиртах соломи, почався обстріл, солома загорілася. Сама Шура врятувалася б, але для цього треба було покинути пораних... От і згоріла разом із ними...

Лише нещодавно дізналася я подробиці загибелі Тоні Бобкової. Вона затулила від осколка міни коханого. Осколки летять – це якісь часточки секунди... Як вона встигла? Вона врятувала лейтенанта Петю Бойчевського, вона його кохала. І він залишився жити.

Через тридцять років Петя Бойчевський приїхав із Краснодара. Знайшов мене. І все це мені розповів. Ми з'їздили з ним до Борисова і розшукали ту галявину, де Тоня загинула. Він узяв землю з її могили... Ніс і цілував...

Було нас п'ять конаківських дівчат... Та одна повернулася до мами...»

Несподівано для мене переходить на вірші:

Смілива дівчинка іздерлась на броню –
Вітчизну боронитиме своєю.
За іграшку їй кулі та гармати –
Палає серце горде у дівчати.
Згадаєш, друже, скромну ту красу,
Коли на плащ-наметі понесуть...

Зізнається, що склала їх на фронті. Я вже знаю, що багато хто з них там писав вірші. Їх і тепер старанно переписують, зберігають у сімейних архівах – невмілі й зворушливі. Через

них фронтові альбоми, а мені їх показують у кожному домі, часто нагадують дівочі любовні альбоми. Утім, там — про любов, а тут — про смерть.

«У мене дружна сім'я. Добра. Діти, онуки... Але я живу на війні, я повсякчас там... Десять років тому свого друга Ваню Позднякова розшукала. Ми думали: він загинув, а він он живий. Його танк — він був командиром — два німецькі танки під Прохорівкою знищив, і його підпалили. Екіпаж загинув, тільки Ваня залишився — без очей, весь обпалений. Відправили його до госпіталю, але не гадали, що житиме. На ньому живого місця не було. Уся шкіра... вся... Шматками злазить... плівочка... Я знайшла його адресу за тридцять років... За півжиття... Пам'ятаю, піднімаюся сходами, ноги підгинаються: він — не він? Двері відчинив сам і руками мене мацає, пізнає: "Нінко, ти? Нінко, ти?" За стільки років впізнав...

Мати його дуже старенька, він із нею жив, сидить із нами за столом і плаче. Я дивуюся:

— Чого ж ви плачете? Тішитися треба, що однополчани зустрілися.

Вона мені відповідає:

— У мене три сини на війну пішли. Два загинули, а Ваня живий додому повернувся.

А у Вані обох очей немає. Вона протягом усього життя його за руку водить.

Я в нього спитала:

— Ваню, останнє, що ти бачив, — це Прохорівське поле, танкова битва... Що ти згадуєш про той день?

І знаєте, що він мені відповів?

— Шкода, що рано дав команду екіпажу покинути машину. Усе одно хлопці загинули. А ми б змогли ще один німецький танк підбити...

Ось чого йому шкода... Досі...

А ми з ним на війні були щасливими... Не було ще жодних слів між нами. Нічого. Але я пам'ятаю...

Чому я залишилася жива? Навіщо? Гадаю... Я так розумію, щоб про це розповідати...»

Наша зустріч із Ніною Яківною мала продовження, але вже письмове. Переписавши розповідь із магнітофонної стрічки і вибравши те, що мене найбільше здивувало і вразило, я, як і обіцяла, переслала їй один екземпляр. За кілька тижнів із Москви приходить важка замовна бандероль. Розкриваю: газетні вирізки, статті, офіційні звіти про військово-патріотичну роботу, яку веде в московських школах ветеран війни Ніна Яківна Вишневська. Повернувся і матеріал, що я послала, від нього мало залишилося — весь покреслений: викинуті веселі рядки про кухарів, які в котлах миються, і навіть невинне: «Дядечку, а дядечку, мені дядечко велів вам віддати оце...» А на сторінках з історією про лейтенанта Мишка Т. стояли обурені знаки запитання та позначки на полях: «Я для свого сина — героїня. Божество! Що він думатиме про мене після цього?»

Потім я не раз натрапляла на ці дві правди, що живуть в одній людині: особистою правдою, загнаною в підпілля, і загальною, просоченою духом часу. Запахом газет. Перша лише зрідка могла вистояти під тотальним натиском другої. Якщо у квартирі, наприклад, крім оповідачки, опинявся ще хтось

із рідних чи знайомих, сусідів (найпаче чоловіків), вона була менш щиросердою і довірливою, ніж коли ми залишилися з нею удвох. Це була вже розмова на публіку. Для глядача. Ніяк було не пробитися до її особистого враження, я відразу бачила міцний внутрішній захист. Самоконтроль. Коригування чинили постійно. І навіть визначилася закономірність: що більше слухачів, то безпристраснішою і стерильнішою ставала розповідь. З осторогою на те, як треба. Страшне вже здавалося великим, а незрозуміле й темне в людині — миттєво поясненим. Я потрапляла до пустелі минулого, де були самі пам'ятники. Подвиги. Горді й непроникні. Ось так, як і з Ніною Яківною: одну війну вона згадувала для мене — «як доньці, щоб ти зрозуміла, чого нам, ще зовсім дівчаткам, довелося зазнати», інша призначалася для великої аудиторії — «як інші розповідають і як в газетах пишуть — про героїв і подвиги, щоб виховувати молодь на високих прикладах». Щоразу мене вражала ця недовіра до простого і людського, це бажання підмінити життя ідеалом. Звичайне тепло — холодним сяйвом.

А я не можу забути, як ми пили чай по-домашньому, на кухні. І обидві плакали.

«У НАШІЙ ХАТІ ДВІ ВІЙНИ ЖИВУТЬ...»

Сірий панельний будинок на вулиці Каховській у Мінську, півміста в нас забудовано цими безликими багатопверхівками, які щороку стають більш похмурими. Але цей будинок все ж особливий. «Тут у нас в одній квартирі дві війни живуть»,— почую я, коли мені відчинять двері. Воювала в морській частині на Балтиці старшина першої статті Ольга Василівна Подвишенська. У піхоті сержантом був її чоловік Саул Генріхович.

Усе повторюється... Я знову довго розглядаю сімейні фотоальбоми, ретельно і з любов'ю оформлені, які завжди лежать на помітному місці для гостей. Та й для себе теж. Кожен із цих альбомів має назву: «Наш рід», «Війна», «Весілля», «Діти», «Внуки». І мені подобається ця повага до власного життя, задокументована любов до колишнього і прожитого. До рідних облич. Доволі рідко натрапляю на таке почуття вдома, на те, щоб люди вдивлялися у свій рід, у свою нить, хоча відвідала вже сотні квартир, побувала в різних сім'ях — інтелігентних і простих. Міських і сільських. Напевно, часті війни й революції відучили нас тримати зв'язок із минулим, дбайливо ткати павутину роду. Озиратися в далечінь. Пишатися. Поспішали забути, стерти сліди, бо збережені свідчення могли стати доказом, часто коштували життя. Далі бабусі й дідуся ніхто нічого не знає і не шукає свого коріння. Творили історію, але жили аби день прожити. Короткою пам'яттю.

А тут інакше...

— Невже це я? — сміється Ольга Василівна і сідає поруч зі мною на дивані, бере в руки знімок, де вона в матроській формі, з бойовими нагородами. — Скільки дивлюся на ті фотографії, стільки дивуюся. Саул показав нашій шестирічній онучці, вона спитала: «Бабусю, ти раніше була хлопчиком, так?»

— Ольго Василівно, ви відразу пішли на фронт?

— Війна моя почалася з евакуації... Я залишила свій дім, свою юність. Усю дорогу по ешелону стріляли, бомбили, літаки літали низько-низько. Я пам'ятаю, як із вагона вискочила група хлопчаків із ремісничого училища, вони всі були в чорних шинелях. Це така мішень! Їх усіх розстріляли — літаки йшли над самою землею. Було таке відчуття, що розстрілювали і лічили... Уявляєте?

Ми працювали на заводі, там годували, нам було непогано. Але серце палало... І я писала листи до військкомату. Один — другий — третій... У червні сорок другого одержала повістку. Нас через Ладогу на відкритих баржах під обстрілом переправили до блокадного Ленінграда. Першого ж дня в Ленінграді я запам'ятала білі ночі й загін моряків, ідуть у чорному. Обстановка відчувається напружена, перехожих нікого немає, лише працюють прожектори і йдуть матроси, наче в громадянську війну, підперезані стрічками. Уявляєте? Щось із кіно...

Місто було в облозі. Фронт дуже близько. На третьому номері трамвая можна було доїхати до заводу Кірова, а там вже починалася лінія фронту. Як погода ясна, так і артобстріл. Причому били прямою наводкою. Били, били, били... Великі кораблі стояли біля пірса їх, звісно, замаскували, але все одно

можливість ураження не виключалося. Ми стали димозавісниками. Був організований Окремий загін димомаскування, яким командував колишній командир дивізіону торпедних катерів капітан-лейтенант Олександр Богданов. Дівчата здебільшого із середньотехнічною освітою або після перших курсів інституту. Наше завдання — вберегти кораблі, прикривати їх димом. Розпочинається обстріл, моряки чекають: «Скоріше б дівчата дим повісили. З ним спокійніше». Виїжджали на машинах зі спеціальною сумішшю, а всі в цей час ховалися в бомбосховищі. Ми ж, так би мовити, викликали вогонь на себе. Адже німці били по тій димовій завісі...

У нас харчування, знаєте, блокадне, але якось витримували. Ну, по-перше, молодість, це важливо, а по-друге, ми дивувалися саме лєнінградцям. Нас же хоча б чимось забезпечували, їжа якась була, нехай мінімальна, а там же люди йшли і з голоду падали. На ходу помирали. До нас приходили звідти діти, і ми їх підгодовували зі своїх мізерних пайків. Це були не діти, це були якісь маленькі старички. Мумії. Вони нам розповідали про блокадне меню, якщо можна так сказати: суп зі шкіряних ременів або шкіряних нових черевиків, заливне зі столярного клею, млинчики з гірчиці... У місті з'їли всіх котів і собак. Зникли горобці, сороки. Навіть щурів і мишей ловили, щоб з'їсти... На чомусь їх там смажили... Потім діти вже не приходили, а ми їх довго чекали. Напевно, померли. Гадаю, що так... А взимку, коли Ленінград залишився без палива, нас відправили ламати будинки до одного з районів міста, де ще стояли дерев'яні споруди. Найважчий момент — коли підходиш до будинку... Будинок стоїть добрий, там вимерли люди або виїхали, але

найчастіше померли. Відчувалося це по залишеному на столі посуду, по речах. Напевно, із півгодини ніхто не міг підняти лом. Уявляєте? Всі стояли і чогось чекали. Тільки коли командир підійде і всадить лом, тоді ми починали валити.

Були на лісозаготівлях, тягали ящики з боеприпасами. Згадую, тягла один ящик, так і впала, він важчий за мене. Це — одне. А друге — нам було важко саме як жінкам. Я потім стала командиром відділення. Всі відділення з молодих хлопчаків. Ми цілий день на катері. Катер невеликий, там немає ніяких гальюнів. Хлопцям за потреби можна через борт, та й годі. Ну, а як мені? Кілька разів я доти дотерпіла, що стрибнула прямо за борт і плаваю. Вони кричать: «Старшина за бортом!» Витягнуть. Ось така елементарна дрібниця... Але яка це дрібниця? Я потім лікувалася... Уявляєте? А сама вага зброї? Це для жінки теж важко. Нам спочатку дали гвинтівки, а гвинтівки були вищими за нас. Дівчата йдуть, а багнети над ними на півметра.

Чоловікові було легше до всього призвичаїтися. До того аскетичного побуту... До тих відносин... А ми сумували, дуже сумували за домівкою, за мамою, за затишком. У нас була одна москвичка, Наташка Жиліна, її нагородили медаллю «За відвагу» і ще — відпустили додому на кілька днів. Так коли вона приїхала, ми її обнюхували. Ну, буквально ставали в чергу й обнюхували, казали, що вона житлом пахне. Така туга була за домом... Така радість лише від вигляду конверта з листом... Від татового почерку... Якщо траплялася хвилина відпочинку, щось вишивали, якісь хусточки. Дадуть нам онучі, а ми з них шарфики вигдаємо, обв'яжемо. Хотілося чогось

жіночого. Саме цього жіночого нам бракувало, просто несила була. Шукаєш будь-якого приводу, щоб голку в руки взяти, зашити що-небудь, хоч на деякий час повернутися до свого природного вигляду. Звісно, і сміялися, і раділи, але все це було не так, як до війни. Якийсь особливий стан...

Магнітофон записує слова, зберігає інтонацію. Паузи. Плач і розгубленість. Я розумію, що коли людина говорить, то створюється щось більше, ніж залишається потім на папері. Весь час шкодую, що не можу «записати» очі, руки. Їхнє життя під час розмови, їхнє особисте життя. Окреме. Їхні «тексти».

— У нас дві війни... Це так... — вступає до розмови Саул Генріхович. — Почнемо згадувати, і я відчуваю: вона свою війну запам'ятала, а я свою. От і в мене щось таке було, як вона вам про будинок розповідала, або як вони шикувалися в чергу й обнюхували дівчину, що повернулася з дому. Але я цього не пам'ятаю... Проскочило мимо... Тоді це здавалося дрібницею. Чимось, не вартим уваги. А ще вона вам про безкозирки не розказала. Олю, як же ти таке забула?

— Не забула. Це з самого-самого... Завжди боюся виймати з пам'яті цю історію. Щоразу... А було так: на світанку наші катери пішли в море. Кілька десятків катерів... Незабаром ми почули, як почався бій. Ми чекали... Прислухалися... Бій тривав багато годин, і був момент, коли він наблизився до самого міста. Але десь неподалік затих. Перед сутінками я вийшла на берег: вздовж Морського каналу пливли безкозирки. Одна за одною. Безкозирки і великі червоні плями на воді... Тріски якісь... Це наших хлопців десь скинули у воду... Скільки я стояла, стільки ці безкозирки пливли. Я спочатку лічила, а потім

припинила. І не могла піти, і не могла дивитися. Морський канал став братською могилою...

Сауле, де моя хусточка? Я щойно її в руках тримала... Ну, та де ж вона?

— Я багато чого з її оповідань запам'ятав, врізалось — для онуків. Часто не свою, а її війну розповідаю. Їм вона цікавіша, ось що я помітив, — снує далі свою думку Саул Генріхович. — У мене більше конкретного військового знання, а в неї почуття. А почуття завжди яскравіші, вони завжди сильніші фактів. У нас теж у піхоті були дівчата. Досить було хоч одній із них з'явитися серед нас, як ми виструнчувалися. Ви собі не уявляєте... Не уявляєте! — І відразу ж: — Це слівце я теж у неї підхопив. Ви собі уявити не можете, як приємно почути жіночий сміх на війні! Жіночий голос.

Чи була на війні любов? Була! І ті жінки, яких ми зустріли там, прекрасні дружини. Вірні подруги. Хто одружився на війні, це найщасливіші люди, найщасливіші пари. Ось ми теж полюбили одне одного на фронті. Серед вогню і смерті. Це — міцний зв'язок. Не буду заперечувати, що було й інше, тому що довгою була війна, і багато нас було на війні. Але я значно більше пам'ятаю світлого. Благородного.

На війні я став кращим... Безумовно! Як людина я став там кращим, бо там багато страждання. Я бачив багато страждання, і сам багато страждав. І там неголовне в житті відразу відмітається, воно зайве. Там це розумієш... Але війна нам помстилася. Але... У цьому ми самі собі боїмося зізнатися... Вона наздогнала нас... Не у всіх наших дочок склалися особисті долі. І ось чому: їхні мами, фронтовички, виховали так,

як вони самі виховувалися на фронті. І тата теж. З тієї моралі. А на фронті людина, я вам уже казав, відразу зрозуміло: яка вона, чого варта. Там не сховаєшся. Їхні дівчата не мали уявлення, що життя може бути не таким, як у їхній родині. Їх не попередили про жорстокий спід світу. Ці дівчатка, виходячи заміж, легко потрапляли до рук пройдисвітів, ті їх обманювали, бо обдурити їх дуже легко. Так сталося з багатьма дітьми наших фронтових друзів. І з нашою дочкою теж...

— Дітям ми про війну чомусь не розповідали. Напевно, боялися і жаліли їх. Чи правильно це? — замислюється Ольга Василівна. — Я й орденські колодки не носила. Був випадок, коли зірвала їх і жодного разу більш не приколювала. Після війни я працювала директором хлібозаводу. Приходжу на нараду, і начальник тресту, теж жінка, побачила мої колодки і при всіх каже: «Що ти їх начепила, мов чоловік?» У самої був трудовий орден, він завжди у неї на піджаку, а мої військової нагороди їй чомусь не подобалися. Коли ми залишилися віч-на-віч у кабінеті, я все їй виказала по-моряцьки, їй було ніяково, але в мене якось не стало настрою носити нагороди. І тепер не приколюю. Хоча пишаюся.

Тільки за десятки років відома журналістка Віра Ткаченко написала в центральній газеті «Правда» про нас, про тих, що теж були на війні. І що є жінки-фронтовички, які залишилися самотніми, не влаштували свого життя і досі не мають квартири. А ми перед цими святими жінками в боргу. І тоді якось по-трошку почали на жінок-фронтовичок звертати увагу. Їм було по сорок-п'ятдесят років, вони жили в гуртожитках. Нарешті їм почали давати окремі квартири. Моя подруга... Не називатиму

її прізвища, раптом образиться... воєнфельдшер... Тричі поранена. Скінчилася війна, вступила до медичного інституту. Нікого з рідних вона не знайшла, всі загинули. Страшно бідувала, мила вночі під'їзди, щоб прогудуватися. Але нікому не зізнавалася, що інвалід війни і має пільги, всі документи порвала. Я запитую: «Навіщо ти порвала?» Вона плаче: «А хто б мене заміж узяв?» — «Ну, що ж, — кажу, — правильно вчинила». Ще голосніше плаче: «Мені б ці папірці тепер стали в пригоді. Хворію тяжко». Уявляєте? Плаче.

На святкування тридцятип'ятиріччя Перемоги вперше до Севастополя, міста морської російської слави, запросили сто моряків — ветеранів Великої Вітчизняної війни з усіх флотів, з-поміж них і трьох жінок. Дві з них — це ми з подругою. Й адмірал флоту кожній із нас вклонився, привселюдно подякував і руку поцілував. Як забути?!

— А хотілося забути війну?

— Забути? Забути... — перепитує Ольга Василівна.

— Ми не в змозі її забути. Це понад нашу силу, — нарешті перервав тривалу паузу Саул Генріхович. — У День Перемоги, пам'ятаєш, Олю, як зустріли ми стареньку-стареньку матір, і висів у неї на шиї такий же старенький плакатик: «Шукаю Кульнева Томаса Володимировича, пропав безвісти у 1942 році в блокадному Ленінграді». З обличчя видно, що їй далеко за вісімдесят. Це ж скільки років вона його шукає? І до останнього свого подиху шукатиме. Так і ми.

— А я б хотіла забути. Я хочу... — повільно, майже пошепки вимовляє Ольга Василівна. — Я хочу бодай один день прожити без війни. Без нашої пам'яті про неї... Бодай один такий день...

Пам'ять моя закарбувала їх удвох, як і на фронтових знімках, один із яких дарують мені. Там вони молоді, значно молодші за мене. Усе відразу набирає іншого сенсу. Наближається. Я дивлюся на ті молоді знімки і вже по-іншому чую те, що тільки-но чула й записувала. Між нами зникає час.

«ТЕЛЕФОННА ТРУБКА НЕ СТІЛЯЄ...»

Зустрічають і розповідають не однаково...

Деякі починають розповідати відразу, вже телефоном: «Я пам'ятаю... Я все-все тримаю в пам'яті, ніби це було вчора...» Деякі довго відкладають зустріч і розмову: «Треба зібратися... Не хочу знову потрапити до того пекла...» Валентина Павлівна Чудаєва з тих, хто довго боїться, неохоче впускає до свого потривоженого світу, протягом кількох місяців я час від часу їй телефонувала, але якось ми проговорили дві години і, нарешті, вирішили зустрітися. Негайно — наступного дня.

І ось я прийшла...

— Їстимемо пироги. Зранку клопочуся — весело обіймає мене біля порога господиня. — А з розмовою встигнемо. Ще наплачемося... Я давно живу зі своїм смутком... Передусім — пироги. З черемхою. Як у нас у Сибіру. Нумо, прохось.

Прости, що відразу на «ти». Це фронтове: «Ану, дівчата! Нумо, дівчата!» А ми всі такі, ти вже знаєш... Чула... Кришталю, бачиш, не нажили. Усе, чого набули з чоловіком, у жерстяній коробці з-під цукерок зберігаємо: два ордени та медалі. Лежать у серванті, згодом покажу. — Проводить до кімнати. — Меблі, бачиш, теж старі. Шкода міняти. Якщо речі довго живуть в домівці, то в них з'являється душа. Я вірю.

Знайомить зі своєю подругою Олександрою Федорівною Зенченко, комсомольським працівником у блокадному Ленінграді.

Я сідаю за накритий стіл: ну що ж, пироги так пироги, тим більше сибірські, з черемхою, які я ніколи не куштувала.

Три жінки. Гарячі пироги. А розмова відразу ж — про війну.
— Ви її тільки не перебивайте запитаннями,— попереджає Олександра Федорівна.— Якщо зупиниться, плакати почне. А після сліз замовкне... Не перепиняйте...

Валентина Павлівна Чудаєва, сержант, командир зенітної гармати:

«Я — із Сибіру... Що спонукало мене, дівча з далекого Сибіру, йти на фронт? З кінця світу, що називається. А щодо кінця світу мене на одній зустрічі французький журналіст спитав. Якимось він до мене пильно придивлявся в музеї, я навіть почала бентежитися. Що він хоче? Чому так дивиться? Наприкінці він підійшов і через перекладача попросив, щоб пані Чудаєва дала інтерв'ю. Я, звісно, дуже розхвилювалася. Гадаю: ну, що він хоче? Він же мене в музеї слухав? Але його, напевно, не те цікавило. Насамперед я почула від нього комплімент: "Ви така молода... Як це ви змогли пройти війну?" Я йому відповідаю: "Це є доказом того, як ви розумієте, що ми дуже юними пішли на фронт". А його не те хвилювало: як я потрапила на фронт із Сибіру — з краю світу! "Ні,— здогадалася я,— вас, напевно, все ж таки хвилює, чи не було у нас тотальної мобілізації, чому я, школярка, пішла на фронт?" Тут він киває головою, що це так. "Гаразд,— кажу,— я вам відповім на це запитання". І я йому розповіла все своє життя, як і тобі зараз розповім. Він плакав... Француз плакав... Наприкінці зізнався: "Ви не ображайтеся на мене, пані Чудаєва. Для нас, французів, Перша світова війна була більш сильним потрясінням, ніж Друга світова. І ми про неї

пам'ятаємо — скрізь могили та пам'ятники. А про вас ми мало знаємо. Багато хто сьогодні вважає, що це лише сама Америка перемогла Гітлера, найпаче молоді люди. Про ту ціну, яку радянські люди заплатили за перемогу — двадцять мільйонів людських життів за чотири роки, — мало відомо. І про ваші страждання. Неймовірні. Дякую — ви зворушили моє серце".

...Я не пам'ятаю своєї матері. Вона рано загинула. Батько був уповноваженим Новосибірського укома, у двадцять п'ятому році його відрядили до села, звідки він родом, за хлібом. Країна потребувала, а куркулі ховали хліб, гноїли. Мені було тоді дев'ять місяців. Мати захотіла на батьківщину разом із батьком, і він її взяв. Вона мене прихопила і сестричку, не було куди нас подіти. Тато там колись наймитував, у того куркуля, якому ввечері на зборах пригрозив: ми знаємо, де хліб лежить, якщо самі не віддасте, знайдемо і заберемо силоміць. Заберемо в ім'я справи революції.

Скінчилися збори, всі рідні зібралися, а в тата було п'ять братів, жоден не повернувся з Великої Вітчизняної війни, як і батько. Ну, тож сіли вони за столи — традиційні сибірські пельмені. Лавки уздовж вікон стоять... І мати потрапила в простінок, одним плечем — до вікна, другим — до батька, а батько сидів там, де якраз не було вікна. Квітень місяць... У Сибіру в такий час ще заморозки бувають. Матері, певно, холодно стало. Я вже потім, дорослою зрозуміла. Вона встала, накинула кожух батька і почала мене годувати грудьми. У той час пролунав постріл з обрізу. Стріляли в батька, по кожухові мітили... Мати встигла лиш сказати: "Та..."

і впустила мене на гарячі пельмені... Було їй двадцять чотири роки...

І в цьому ж селі потім головою сільради був мій дідусь. Його отруїли стрихніном, у воду насипали. У мене фотографія збереглася, як дідуся ховають. Полотнище над труною, і на ньому написано: "Загинув від руки класового ворога".

Батько мій — герой громадянської війни, командир бронепοїзда, що діяв проти заколоту чехословацького корпусу. У тридцять першому році він був нагороджений орденом Червоного Прапора. Тоді такий орден мали одиниці, тим більше у нас, в Сибіру. То була велика пошана, велика повага. У батька на тілі дев'ятнадцять ран, геть побитий. Мати розповідала — не мені, звісно, а рідним, — що батька білочехи засудили до двадцяти років каторги. Вона попросила побачення з ним і була тоді на останньому місяці вагітності Тасею, моєю старшою сестрою. Там, у в'язниці, був такий довгий коридор, їй не дали піти до батька, їй сказали: "Більшовицька сволота! Повзи..." І вона за кілька днів до пологів повзла уздовж цього довгого цементного коридору. Ось як їй улаштували побачення. Вона батька не впізнала, у нього вся голова посивіла. Сивий, старий. А йому було тридцять років.

Могла я байдуже сидіти, коли ворог знову прийшов на мою землю, якщо я росла в такій сім'ї, з таким батьком? Я ж його кров... Кровинка... Йому багато довелося зазнати... На нього донесли у тридцять сьомому році, його хотіли обмовити. Перетворити його на ворога народу. Ну, ці страшні сталінські чистки... "Єжовщина"... Як сказав товариш Сталін, ліс рубають, тріски летять. Була оголошена нова класова боротьба, щоб

країна продовжувала жити під страхом. У покорі. Але батько домогся прийому в Калініна, і його добре ім'я відновили. Батька знали всі.

Але про це мені потім рідні розповіли...

І ось – сорок перший рік... У мене останній шкільний дзвоник. У нас у всіх були якісь плани, свої мрії, ну, дівчата ж. Після випускного вечора ми поїхали на Об, на острів. Такі веселі, щасливі... Ще, як кажуть, неціловані, у мене ще навіть хлопця не було. Повертаємося, світанок на острові зустріли... Місто вирує, люди плачуть. Довкола: "Війна! Війна!" Скрізь радіо увімкнено. До нас нічого не доходило. Яка війна? Ми такі щасливі, у нас такі грандіозні плани: хто де навчатиметься, хто ким стане. І раптом війна! Дорослі плакали, а ми не злякалися, ми запевняли один одного, що не мине й місяця, як дамо по шапці фашистам. Співали довоєнних пісень. Звісно, наша армія розіб'є ворога на його території. Ані тіні сумніву... Ані крихітки...

Почали все усвідомлювати, коли додому пішли похоронки. Я просто захворіла: "Як же це, виходить, все брехня?" Німці вже готувалися до параду на Красній площі...

Батька мого на фронт не брали. Але він наполегливо ходив до військкомату. Потім батько пішов. Це з його здоров'ям, з його сивою головою, з його легенями: у нього був застарілий туберкульоз. Трохи підлікований. І вік який? Але він пішов. Записався до Сталевої, або, як її називали, Сталінської дивізії, там було багато сибіряків. Нам теж здавалося, що без нас війна не війна, ми теж маємо воювати. Негайно зброю нам давай! Побігли всім класом до військкомату. І десятого лютого

я пішла на фронт. Мачуха дуже плакала: "Валю, не йди. Що ти робиш? Ти така слабка, така худа, ну який з тебе вояка?" Я була рахітичною, довго, дуже довго. Це після того, як маму вбили. Я до п'яти років не ходила... А тут звідки сили взялися!

Два місяці нас везли в теплушках. Дві тисячі дівчат, повний ешелон. Сибірський ешелон. Що ми бачили, коли під'їжджали до фронту? Я пам'ятаю один момент... Ніколи не забуду: розбита станція, а по перону стрибають на руках матроси. У них немає ні ніг, ні милиць. Вони ходять на руках... Їх повний перон... І вони ще курять... Побачили нас — сміються. Жартують. Серце — стук-стук... Стук-стук... Куди ми зібралися? Їдемо? Куди? Для хоробристі співали, багато співали.

З нами були командири, вони нас навчали. Підтримували. Ми вивчали зв'язок. Приїхали на Україну, і нас там вперше бомбили. А ми були якраз у санпропускнику, в лазні. Коли ми йшли митися, там дядечко чергував, він за лазнею дивився. Ми його соромилися, ну, дівчата, дуже молоденькі. А як стали бомбити, ми всі разом до того дядечка, тільки б врятуватися. Абияк одяглися, я загорнула голову рушником, у мене червоний рушник був, вискочили. Старший лейтенант, теж хлопчисько, кричить:

— Дівчино, в бомбосховище! Покиньте рушник! Демаскуєте...

А я від нього тікаю:

— Нічого не демаскую! Мені мама наказувала з вогкою головою не ходити.

Він потім після бомбардування мене знайшов:

— Чому мене не слухаєш? Я твій командир.

Я йому не повірила:

— Ще цього бракувало, ти мій командир...

Лаюся з ним, як із хлопчиськом. Ровесники.

Шинелі нам дали великі, грубі, ми в них, як снопи, не ходимо, а перекочуємося. Спочатку навіть чобіт на нас не шили. Чоботи є, але розміри всі чоловічі. Потім замінили нам чоботи, дали інші — головка чобіт червона, а халяви — кирза чорна. То ми вже ними хизувалися! Всі худі, чоловічі гімнастерки висять на нас. Хто вмів шити, трохи на себе підігнали. А нам же ще щось потрібно. Дівчата ж! Ну, старшина почав нам обмір робити. І сміх і гріх. Приїжджає комбат: "Ну, що, старшина всі ваші жіночі штучки видав?" Старшина каже: "Обміряли. Будуть".

І стала я в зенітній частині зв'язковою. На "капе" чергувала, на зв'язку, і, мабуть, так би й до кінця війни залишилася зв'язковою, коли б не одержала повідомлення, що загинув батько. Немає в мене вже мого улюбленого тата. Найріднішої мені людини. Єдиної. Я почала благати: "Хочу помститися. Хочу розрахуватися за смерть мого батька". Хотіла вбивати... Стріляти хотіла... Хоч мені й доводили, що телефон в артилерії — це дуже важливо. Але телефонна трубка сама не стріляє... Я написала рапорт командирі полку. Він відмовив. Я тоді, недовго думаючи, звернулася до командира дивізії. Приїжджає до нас полковник Красних, вишикував всіх і запитує: "Де тут та, що хоче стати командиром гармати?" Я вийшла зі строю: шия худа, тонка, а на цій шиї автомат висить, автомат важкий, сімдесят один патрон. І, певно, в мене був такий жалібний вигляд, що він навіть усміхнувся. Наступне запитання: "Ну, що ти хочеш?" А я йому кажу: "Стріляти хочу". Не знаю, що він

там собі подумав. Довго мовчав. Ані слова. Потім повернувся круто і пішов. "Ну, гадаю: все, відмовить". Прибігає командир: "Дозволив полковник..."

Тобі це зрозуміло? Це можна зрозуміти тепер? Я хочу, щоб ти мої почуття зрозуміла... Без ненависті стріляти не станеш. Це — війна, а не полювання. Я пам'ятаю, як на політзаняттях нам читали статтю Іллі Еренбурга "Убий його!". Скільки разів зустрінеш німця, стільки разів його убий. Знаменита стаття, її тоді всі читали, вивчали напам'ять. На мене вона справила сильне враження, у мене в сумці всю війну лежала ця стаття і батькова похоронка... Стріляти! Стріляти! Я повинна помститися...

Завершила короткострокові курси, дуже короткострокові — три місяці навчалася. Навчалася стріляти. І ось я командир гармати. І, отже, мене — до тисяча триста п'ятдесят сьомого зенітного полку. Перший час із носа і вух кров ішла, шлунок геть не працював... Горло пересихало до блювоти... Вночі ще не так страшно, а вдень дуже страшно. Здається, що літак прямо на тебе летить, саме на твою гармату. На тебе таранить! Це єдина мить... Зараз він геть перетворить тебе на нінащо. Кінець! Це не для дівчини... Не для її слуху, не для її очей... У нас спочатку "вісімдесятип'ятки" були, вони себе добре під Москвою показали, вони пішли потім проти танків, нам дали "тридцятисемиміліметровки". Це на Ржевському напрямку... Там такі бої йшли... Навесні крига скресла на Волзі... І що ми бачили? Ми бачили, як пливе червоно-чорна крижина і на крижині два-три німці й один російський солдат. Так вони гинули, учепившись один в одного. Вони вмерзли в цю

крижину, і ця крижина вся закривавлена. Вся матінка Волга була закривавленою...»

І раптом зупинилася: «Треба перепочити... А то ридати почну, зустріч нашу зіпсую...» Відвернулася до вікна, щоб перебороти себе. За хвилину вже усміхалася: «Правду кажучи, не люблю плакати. Змалку вчилася не плакати...»

«А я блокадний Ленінград згадала, слухаючи Валю, — зайшла в розмову Олександра Федорівна Зенченко, яка досі мовчала. — Особливо один випадок, який всіх нас приголомшив. Нам розповіли, що якась літня жінка щодня відчиняє вікно і з корячка вихлюпує на вулицю воду, і щоразу у неї виходить далі та й далі. Спочатку гадали: ну, напевно, божевільна, чого тільки ми в блокаду не надивилися, — і пішли до неї з'ясувати, в чім річ. Послухайте, що вона нам сказала: "Якщо прийдуть до Ленінграда фашисти, ступлять на мою вулицю, я буду їх шпарити окропом. Я стара, ні на що вже не здатна, так я буду їх шпарити окропом". І вона тренувалася... Щодня... Блокада тільки почалася, ще була гаряча вода... Це була дуже інтелегентна жінка. Я навіть пам'ятаю її обличчя.

Вона обрала спосіб боротьби, на який у неї ставало сили. Треба уявити собі той момент... Ворог уже був поблизу міста, бо йшли біля Нарвських воріт. Обстрілювали цехи Кіровського заводу... Кожен міркував, що він може зробити для оборони міста. Померти було надто просто, треба було ще щось здійснити. Якийсь вчинок. Тисячі людей так думали...»

«Я хочу знайти слова... Як мені слів добрати на це все? — запитусь чи то нас, чи то себе Валентина Павлівна. — З війни я повернулася калікою. Мене поранило осколком у спину.

Рана була невелика, але мене відкинуло далеко в замет. А я декілька днів не сушила валянки, чи то дров не було, чи то моя черга сушити за ніч не підійшла, пічка маленька, а нас навколо неї багато. І поки мене знайшли, я сильно відморозила ноги. Мене, мабуть, снігом закидало, але я дихала, і утворився в снігу отвір... Така трубка... Знайшли мене санітарні собаки. Розрили сніг і шапку-вушанку мою принесли. Там у мене був паспорт смерті, у кожного були такі паспорти: хто рідні, куди повідомляти. Мене відкопали, поклали на плащ-намет, був повний кожушок крові... Але ніхто не звернув уваги на мої ноги...

Протягом шести місяців я лежала в госпіталі. Збирались ампутувати ногу, ампутувати вище коліна, бо починалася гангрена. І я тут трошки легкодухість виявила, не хотіла жити калікою. Навіщо мені жити? Кому я потрібна? Ні батька, ні матері. Тягар на все життя. Ну, кому я потрібна, обрубок! Задусь... І я попросила у санітарки замість маленького рушника великий... А мене в госпіталі всі дражнили: "А тут бабуса... Бабуса стара лежить". Бо коли начальник госпіталю побачив мене вперше, то спитав: "Ну, а скільки ж тобі років?" Я йому скоренько: "Дев'ятнадцять. Дев'ятнадцять невдовзі буде". Він засміявся: "О! Стара, стара. Це вже неабиякий вік". І санітарка тітка Маруся мене так дражнила. Вона мені каже: "Я дам рушник, оскільки тебе до операції готують. Але дивитимуся за тобою. Щось не подобаються, дівка, мені твої очі. Чи не надумала ти чого поганого?" Я мовчу... Але бачу, що й справді: готують до операції. Я хоча й не знала, що означає операція, ні разу не різана, це тепер географічна мапа на тілі, але

здогадалася. Сховала великий рушник під подушку і чекаю, коли всі затихнуть. Позасинають. А ліжка були залізні, думаю: зав'яжу рушник за ліжко і задушусь. Тільки б сили стало... Але тітка Маруся не відходила від мене всю ніч. Врятувала вона мене, молоду. Не заснула... Врятувала дурну...

А мій палатний лікар, молодий лейтенант ходить за начальником госпіталю і вмовляє: "Дайте я спробую. Дайте я спробую..." А той йому: "Що ти спробуєш? У неї вже один палець чорний. Дівчині дев'ятнадцять років. Через нас із тобою загине". Виявляється, мій палатний лікар був проти операції, він пропонував інший спосіб, новий на ті часи. Спеціальною голкою вводили під шкіру кисень. Кисень живить... Ну, я точно не скажу як, я не медик... І він, цей молодий лейтенант, умовив начальника госпіталю. Не стали вони мені ногу різати. Почали лікувати в той спосіб. І за два місяці я вже ходила. На милицях, звісно, ноги, як ганчірки, немає ніякої опори. Я їх не відчувала, я їх лише бачила. Потім навчилася ходити без милиць. Мене вітали: народилася вдруге. Після госпіталю слід було відпочити. А який відпочинок? Куди? До кого? Поїхала я до своєї частини, до своєї гармати. Вступила там у партію. У дев'ятнадцять років...

День Перемоги зустріла у Східній Пруссії. Уже протягом кількох днів було затишшя, ніхто не стріляв, а серед ночі раптом сигнал: "Повітря!" Ми всі підхопилися. І тут кричать: "Перемога! Капітуляція!" Капітуляція — це добре, а от перемога — до нас дійшло: "Війна скінчилася! Війна скінчилася!" Всі почали стріляти, хто з чого, у кого що було: автомат, пістолет... З гармат стріляли... Той сльози втирає, той танцює: "Я — живий.

Я – живий!" Третій впав на землю й обіймає, обіймає пісок, каміння. З радості... А я стою, і до мене доходить: раз скінчилася війна, то мій тато ніколи додому не повернеться. Війна скінчилася... Командир потім погрожував: "Ну що ж, демобілізації не буде, поки за набої не заплатите. Що ви накоїли? Скільки ви набоїв випустили?" Нам здавалося, що на землі буде завжди мир, що ніхто ніколи не захоче війни, всі набої мають бути знищені. Навіщо вони? Ми втомилися ненавидіти. Втомилися стріляти.

Аж як захотілося додому! Нехай там і тата не було, і мами не було. Дім – це щось, що більше, ніж люди, які в ньому живуть, і більше, ніж сам будинок. Це щось таке... У людини має бути дім... Земний уклін моїй мачусі, вона мене як мати зустріла. Я її згодом мамою називала. Вона мене чекала, ой як чекала. Хоча начальник госпіталю встиг написати, що мені ампутують ногу, привезуть до неї каліку. Щоб вона приготувалася. Обіцяв, що я трохи в неї поживу, а потім мене заберуть... Але вона хотіла, щоб я повернулася додому...

Вона мене чекала... Я була дуже схожою на тата...

Ми вісімнадцяти-двадцятирічними пішли на фронт, а повернулися двадцяти-двадцятичотирьохрічними. Спочатку радість, а потім страшно: а що ми робитимемо на "цивілці"? Страх перед мирним життям... Подружки інститути встигли закінчити, а хто ми? Ні до чого не пристосовані, без спеціальності. Усе, що знаємо, – війна, все, що вміємо, – війна. Хотілося швидше звільнитися від війни. З шинелі швиденько пошила собі пальто, гудзики перешила. На базарі продала кирзові чоботи і купила черевички. Одягла вперше сукню, сльозами

вмивалася. Сама себе в дзеркалі не впізнала, ми ж чотири роки — у штанях. Кому мені було говорити, що я поранена, контужена. Спробуй скажи, а хто тебе потім на роботу прийме, хто заміж візьме? Ми мовчали, як риби. Нікому не зізнавалися, що воювали на фронті. Так один із одним зв'язок тримали, листувалися. Це потім вшановувати нас почали, через тридцять років... Запрошувати на зустрічі... А спершу ми таїлися, навіть нагороди не носили. Чоловіки носили, а жінки ні. Чоловіки — переможці, герої, женихи, у них була війна, а на нас дивилися зовсім по-іншому. Зовсім по-іншому... У нас, скажу я вам, забрали перемогу. Тихенько виміняли її на звичайне жіноче щастя. Перемогу з нами не розділили. І було прикро... Незрозуміло... Бо на фронті чоловіки ставилися до нас чудово, завжди оберігали, мені не траплялося в мирному житті, щоб вони так ставилися до жінок. Коли відступали, ляжемо відпочити — земля гола, вони самі залишаються в гімнастерках, а нам віддадуть свої шинелі: "Дівчаток... Дівчаток треба вкрити..." Знайдуть десь клаптик вати, бинта: "На, візьми, тобі знадобиться..." Сухариком останнім поділяться. Крім добра, крім тепла ми нічого на війні не бачили. Не знали. А після війни? Я мовчу... Мовчу... Що заважає нам згадувати? Неймовірно тяжкі спогади...

Приїхали з чоловіком до Мінська. У нас нічого немає: ні простирадла, ні кухлика, ні виделки... Дві шинелі, дві гімнастерки. Знайшли мапу, вона добра була, на бязі, ми її відмочували... Велика мапа... Ось це бязеве простирадло — перше простирадло у нас було. Потім, коли донька народилася, на пелюшки її пустили. Мапу ту... Як тепер пам'ятаю, політична

мапа світу... А спала донька у валізі... Фанерна валіза, з якою чоловік повернувся з фронту, була замість люльки. Крім любові, нічого вдома не було. Так скажу... Чоловік якось прийшов: "Ходімо, я бачив викинутий старий диван..." І ми пішли за тим диваном — вночі, щоб ніхто не бачив. Як ми раділи тому дивану!

Усе ж таки ми були щасливі. У мене з'явилося стільки подруг! Час важкий, але ми не сумували. Отоваримо картки і телефонуємо одна одній: "Приходь, я цукор одержала. Чай питимемо". Нічого над нами не було, нічого під нами не було, ні в кого ще цих килимів, кришталю... Нічого... І ми були щасливими. Щасливими, бо залишилися живі. Розмовляємо, сміємося. Ходимо вулицями... Я все милувалася, хоча милуватися не було чим — навколо розбитий камінь, навіть дерева покалічені. Але нас гріло почуття любові. Якось потрібна була людина людині, всі дуже потребували один одного. Це потім ми розбіглися, кожен до себе, до своєї домівки, у свою сім'ю, а тоді ще були укупі. Плече до плеча, як в окопі на фронті...

Тепер мене часто запрошують на зустрічі до військового музею... Просять провести екскурсію. Тепер так. Через сорок років! Сорок! Нещодавно я виступала перед молодими італійцями. Вони довго розпитували: у якого лікаря я лікувалася? На що хворіла? Чомусь вони з'ясовували, чи не зверталася я до психіатра. І які сни мені сняться? Чи сняться війна? Мовляв, російська жінка, яка воювала зі зброєю, для них — загадка. Що це за жінка, яка не лише рятувала, перев'язувала рани, але сама стріляла, підривала... Убивала чоловіків... Їх цікавило: чи вийшла я заміж? Вони були впевнені, що ні. Самотня.

А я сміялася: "Усі нагороди везли з війни, а я везла чоловіка. Я маю доньку. Тепер онуки ростуть". Я про любов тобі не розповіла... Уже не зможу, бо серця не стане. Іншим разом... Була любов! Була! Хіба без любові людина може жити? Може вижити? На фронті закохався в мене наш комбат... Усю війну оберігав, нікого не підпускав, а демобілізувався і розшукав у госпіталі. Тоді зізнався... Ну, про любов потім... Ти приходи, неодмінно приходи. Другою донькою будеш. Звісно, я мріяла мати багато дітей, я люблю дітей. Але одна в мене донька... Донечка... Не було здоров'я, не було сил. І вчитися я не могла — часто хворіла. Мої ноги, все — мої ноги... Вони мене підводять... Працювала до пенсії лаборанткою в Політехнічному інституті, але мене всі любили. Професори і студенти. Тому що в мене самої було багато любові, багато радості. Я так розуміла життя, я тільки так хотіла жити після війни. Бог не створив людину для того, щоб вона стріляла, він створив її для любові. Як ти гадаєш?

Два роки по тому гостював у мене наш начальник штабу Іван Михайлович Гринько. Він уже давно на пенсії. За цим же столом сидів. Я теж пирогів напекла. Розмовляють вони з чоловіком, згадують... Про дівчаток наших заговорили... А я як зареву: "Пошана, кажете, повага. А дівчата майже всі самотні. Незаміжні. Живуть у комуналках. Хто їх пожалів? Захистив? Куди ви поділися всі після війни? Зрадники!!!" Словом, святковий настрій я їм зіпсувала...

Начальник штабу ось на твоєму місці сидів. "Ти мені покажи, — стукав кулаком по столу, — хто тебе ображав. Ти мені його лише покажи!" Вибачався: "Валю, я нічого тобі не можу

сказати, крім сліз". А не треба нас жаліти. Ми – горді. Нехай десять разів історію перепишуть. Зі Сталіним або без Сталіна. Але це залишиться – ми перемогли! І наші страждання. Те, що ми пережили. Це – не мотлох і не попіл. Це – наше життя.

Більше жодного слова...»

Перед тим як мені йти, вручають пакет із пирогами: «Це сибірські. Особливі. У магазині таких немає...» Я отримую ще один довгий список з адресами та телефонами: «Усі тобі радітимуть. Чекають. Я тобі поясню: страшно згадувати, але ще страшніше не згадувати».

Тепер я розумію, чому вони все ж говорять...

«НАС НАГОРОДЖУВАЛИ МАЛЕНЬКИМИ МЕДАЛЯМИ...»

Відмикаю вранці свою поштову скриньку...

Моя пошта дедалі більше нагадує пошту військкомату або музею: «Привіт від льотчиць авіаполку Марини Раскової», «Пишу Вам за дорученням партизанок бригади "Железняк"», «Вітають... мінські підпільниці... Бажаємо успіху в розпочатій роботі...», «Звертаються рядові польового банно-прального загону...» За весь час пошуків було лише кілька відчайдушних відмов: «Ні, це як страшний сон... Не можу! Не буду!» Або: «Не хочу згадувати! Не хочу! Довго забувала...»

Запам'ятала ще один лист, без зворотної адреси:

«Мій чоловік, кавалер орденів Слави, після війни отримав десять років таборів... Так Батьківщина зустрічала своїх героїв. Переможців! Написав у листі своєму товаришеві по університету, що йому важко пишатися нашою перемогою – російську і чужу землю завалили своїми трупами. Залили кров'ю. Його відразу ж заарештували... Зняли погони...

Повернувся з Казахстану після смерті Сталіна... Хворий. Дітей у нас немає. Мені не треба згадувати про війну, я воюю протягом усього життя...»

Написати свої спогади наважуються не всі, та й не у всіх виходить – висловити на папері свої почуття і думки. «Сльози заважають...» (А. Буракова, сержант, радистка). І листування, у супереч сподіванню, дає лише адреси та нові імена.

«Металу в мені досить... Осколок від поранення під Вітебськом ношу в легенях за три сантиметри від серця. Другий осколок — праворуч у легенях. Два — в ділянці живота...

Ось моя адреса... Приїжджайте. Не можу далі писати, нічого не бачу крізь сльози...»

*В. Громова,
санінструктор*

«Нагород великих не маю, лише медалі. Не знаю, чи зацікавить вас моє життя, але хотілося б комусь його розповісти...»

*В. Воронова,
телефоністка*

«...Жили ми з чоловіком на Крайній Півночі, в Магадані. Чоловік працював шофером, я — контролером. Щойно почалася війна, ми обидва попросилися на фронт. Нам відповіли, що працюйте там, де ви потрібні. Тоді ми послали телеграму на ім'я товариша Сталіна, що вносимо п'ятдесят тисяч рублів (на ті часи великі гроші, це все, що у нас було) на побудову танка і хочемо удвох іти на фронт. Нам прийшла подяка від уряду. І в сорок третьому році мені й чоловікові дали направлення до Челябінського танко-технічного училища, яке ми закінчили екстерном.

Там же одержали танк. Ми обидва стали старшими механіками-водіями, а в танку має бути лише один механік-водій. Командування вирішило призначити мене командиром танка

"ІС-122" а чоловіка — старшим механіком-водієм. І так ми дійшли до Німеччини. Обидва поранені. Маємо нагороди.

Було чимало дівчат-танкісток на середніх танках, а ось на важкому — я єдина. Іноді думаю: записати б комусь із письменників моє життя. Сама я не вмію як слід...»

*А. Бойко,
молодший лейтенант, танкіст*

«Сорок другий рік... Мене призначили командиром дивізіону. Комісар полку попередив: "Майте на увазі, капітане: ви приймаєте не звичайний, а "дівочий" дивізіон. Половина його складу — дівчата, і до них має бути особливий підхід, особлива увага й турбота". Я, звісно, знав, що в армії служать дівчата, але не чітко собі це уявляв. Ми, кадрові офіцери, трохи насторожено спостерігали, як "слабка стать" опановує військову справу, яка споконвіку вважалася чоловічою. Ну, скажімо, медичні сестри — то звично. Вони добре себе зарекомендували ще за часів Першої світової війни, потім — у громадянську. А що робити дівчатам у зенітній артилерії, де треба тягати пудові набої? Як розмістити їх на батареї, де лише одна землянка, а до складу обслуги входять і чоловіки? Їм доведеться годинами сидіти на приладах, а ті залізні, сидіння на гарматах теж залізні, а це ж дівчата, їм не можна. Де вони будуть, на-решті, мити і сушити волосся? Виникало безліч запитань, така то була незвичайна справа...

Почав ходити на батареї, придивлятися. Зізнаюся, що трохи незручно було: дівчина на посту з гвинтівкою, дівчина

на вищі з біноклем — я ж із передової прийшов, з фронту. І такі різні вони — сором'язливі, боязкі, манірні й рішучі, з запалом. Підкорятися військовій дисципліні вміють не всі, жіноча натура противиться армійському ладу. То вона забула, що їй наказано було зробити, то отримала з дому листа і ранок весь проплакала. Покараєш, а іноді скасуєш покарання — шкода. Думки були такі: "Пропав я з цим народом!" Але невдовзі мені довелося відмовитися від усіх своїх сумнівів. Дівчата стали справжніми солдатами. Пройшли ми з ними тяжкий шлях. Приїжджайте. Будемо довго говорити...»

*І.А. Левицький,
колишній командир п'ятого дивізіону сімсот вісімдесят
четвертого зенітно-артилерійського полку*

Адреси різні: Москва, Київ, місто Апшеронськ Краснодарського краю, Вітебськ, Волгоград, Ялуторовськ, Суздаль, Галич, Смоленськ... Як охопити? Країна величезна. І тут у пригоді стає випадок. Несподівана підказка. Одного дня пошта приносить запрошення від ветеранів шістдесят п'ятої армії генерала П. І. Батова: «Збираємося ми зазвичай шістнадцятого-сімнадцятого травня в Москві на Красній площі. І традиція, і обряд. Приїжджають усі, кому ще під силу. Їдуть із Мурманська і Караганди, з Алма-Ати та Омська. Звідусіль. З усією нашої неосяжної Батьківщини... Словом, чекаємо...»

...Готель «Москва». Місяць травень — місяць Перемоги. Скрізь обіймаються, плачуть, фотографуються. Не розібрати, де

квіти, притиснуті до грудей, а де ордени та медалі. Я вхожу до цього потоку, він піднімає і несе мене, тягне за собою нестримно, і незабаром я опиняюся в майже незнайомому світі. На незнайомому острові. Серед людей, яких впізнаю і не впізнаю, але єдине знаю — я їх люблю. Зазвичай вони губляться поміж нас, непомітні, бо вже відходять, їх стає чимдалі менше й менше, а нас більше, але раз на рік вони сходяться, щоб хоч на мить потрапити у свій час. А їхній час — це їхні спогади.

На сьомому поверсі в п'ятдесят другій кімнаті зібрався госпіталь п'ять тисяч двісті п'ятдесят сьомий. На чолі столу Олександр Іванівна Зайцева, військовий лікар, капітан. Зраділа мені й охоче знайомить з усіма, неначе ми з нею давно знаємо одне одного. А я зовсім випадково постукала в ті двері. Навмання.

Нотую: Галина Іванівна Сазонова, хірург, Єлизавета Михайлівна Айзенштейн, лікар, Валентина Василівна Лукіна, хірургічна медсестра, Ганна Гнатівна Горелик, старша операційна сестра, і медсестри: Надія Федорівна Потужна, Клавдія Прохорова Бородуліна, Олена Павлівна Яковлева, Ангеліна Миколаївна Тимофєєва, Софія Камалдіновна Мотренко, Тамара Дмитрівна Морозова, Софія Филімонівна Семенюк, Лариса Тихонівна Дейкун.

Про ляльки і гвинтівки

«Ех-ех, дівчатка, яка вона підла та війна... Подивитися на неї нашими очима. Жіночими... Так вона страшніше страшного. Тому нас і не запитують...»

«Пригадуєте, дівчата: ідемо в теплушках... І солдати сміються, як ми тримаємо гвинтівки. Тримаємо не так, як зброю тримають, а ось так... Тепер навіть і не покажу... Як ляльок тримаємо...»

«Люди плачуть, кричать... Я чую слово: "Війна!" І гадаю: "Яка війна, якщо у нас завтра в інституті іспит? Іспит — це так важливо. Яка може бути війна?"

А за тиждень почалися бомбардування, ми вже рятували людей. Три курси медінституту — це вже щось у такий час. Але в перші ж дні я стільки побачила крові, що почала її боятися. Ось тобі і півлікаря, ось тобі і "п'ятірка" з практичних. Але люди поводитися надзвичайно. І це надихало.

Дівчата, я вам розповідала... Скінчилося бомбування, бачу — земля попереду мене ворухиться. Біжу туди і починаю копати. Руками відчула обличчя, волосся... То була жінка... Відкопала її і почала над нею плакати. А вона, коли розплющила очі, не запитала, що з нею, вона захвилювалася:

- Де моя сумочка?
- Навіщо вам зараз сумочка? Знайдеться.
- У мене там лежать документи.

Її думки були не про те, як вона, чи ціла, а де її партквиток і військовий квиток. Я відразу почала шукати її сумочку. Знайшла. Вона поклала її собі на груди і заплющила очі. Невдовзі підїхала санітарна машина, і ми її завантажили. Я ще раз перевірила, як її сумочка.

А ввечері приходжу додому, розповідаю мамі і кажу, що вирішила піти на фронт...»

«Відступали наші... Ми всі вийшли на дорогу... Іде мимо літній солдат, зупинився коло нашої хати, просто в ноги кланяється моїй матері: "Прости, мати... А дівчинку рятуй! Ой, рятуйте дівчинку!" Мені тоді було шістнадцять років, у мене коса велика... І ось такі! — вії чорні...»

«Я пригадую, як ми їхали на фронт... Повна машина дівчат, велика крита машина. Ніч, темно, і гілки стукають по брезенту, і таке напруження, здається, що це кулі, нас обстрілюють... З війною змінилися і слова, і звуки... Війна... Ех, та це ж тепер завжди поряд! Кажеш "мама" — і то вже зовсім інше слово, кажеш "дім" — і то теж зовсім інше слово. Щось до них ще додалося. Додалося більше любові, більше страху. Щось іще...

Але від першого дня я була впевнена, що вони нас не переможуть. Така велика наша країна. Нескінченна...»

«Мамина донька... Я зроду не виїжджала зі свого міста, не ночувала в чужому домі, і я потрапила молодшим лікарем до мінометної батареї. Що зі мною коїлося! Почнуть мінометом стріляти, я відразу глухну. Мене всю неначе обпікає. Сяду і шепочу: "Мамо, мамочко... Мамочко..." Стояли ми в лісі, вранці вийдеш — тихо, роса висить. Невже це війна? Коли так гарно, коли так добре...

Нам сказали вдягнути все військове, а я метр п'ятдесят. Улізла в штани, і дівчатка в мене над головою їх зав'язали. І я ходила у своїй сукні, а від начальства ховалася. Ну, і мене за порушення військової дисципліни посадили на гауптвахту...»

«Зроду б не повірила... Я не знала про себе, що зможу спати на ходу. Ідеш і в строю спиш, нашттовхнешся на того,

хто попереду йде, прокинешся на секунду, далі спиш. Солдатський сон усюди солодкий. А якось у темряві мене не вперед, а вбік хитнуло, я і пішла полем, іду і сплю. Аж поки в якусь канаву не впала, тоді прокинулася — і бігом наздоганяти своїх.

Солдати сядуть на привалі — одна самокрутка на трьох. Поки перший курить, другий і третій сплять. Навіть похрюпують...»

«Не забуду: привезли пораненого, зняли з нош... Хтось узяв його руку: "Ні, він мертвий". Відійшли. І тут поранений зітхнув. Я встала на коліна перед ним, коли він зітхнув. Заголосила і кричу: "Лікаря! Лікаря!" Лікаря піднімають, трясуть, а він знову падає, як сніп, так міцно спить. Не спромоглися його розбудити навіть нашатирем. Він перед цим три доби не спав.

А які важкі поранені взимку... Задубілі гімнастерки — через кров і снігову воду, кирзові чоботи в крові з льодом — не розрізати. Усі вони холодні, як мерці.

У вікно подивишся — зима і краса невимовна. Чарівні білі ялинки. На секунду все забудеш... І знову...»

«Це був батальйон лижників... Там лише десятикласники... Їх із кулемета прошили... Його такого привозять, він плаче. І ми їхнього віку, але вже старшими почувалися. Обіймеш його: "Дитя любе". А він: "Побувала б ти там, не сказала б тоді — дитя". Він помирає і кричить усю ніч: "Мамо! Мамо!" Там було курських двоє хлопців, ми їх звали "курські солов'ї". Прийдеш будити, він спить, у нього слина на губах. Зовсім малесенькі...»

«Цілодобово стояли біля операційного столу... Стоїш, а руки самі падають. Буває, увіткнешся головою прямо в оперованого. Спати! Спати! Спати! У нас набрякали ноги, не вміщалися в кирзові чоботи. Так очі втомляться, що важко їх заплющити...

У моєї війни три запахи: крові, хлороформу і йоду...»

«О-ох! А рани... Великі, глибокі, рвані... Можна було збожеволіти... Осколки з куль, гранат, набоїв у голові, в кишках — у всьому тілі, водночас із металом виймаємо з тіла солдатські гудзики, шматки шинелі, гімнастерки, шкіряних ременів. В одного солдата всі груди розкидано, серце можна побачити... Ще б'ється, але він вмирає... Роблю останню перев'язку і ледве тримаюся, щоб не заплакати. Швидше, думаю, скінчити і де-небудь забитися в куток і наплакатися. А він мені: "Дякую, сестричко..." і простягає в руці щось маленьке, металеве. Я розгледіла: схрещена шабля і рушниця. "Навіщо віддаєш?" — запитую. — "Мама казала, що цей талісман врятує мене. Але він мені вже не потрібен. Може, ти щасливіша за мене?" — сказав так і відвернувся до стінки.

Ввечері кров у волоссі, пробивається через халат до тіла, вона на шапочках і масках. Чорна, тягуча, змішана з усім, що міститься всередині людини. Із сечею, з калом...

А іноді покличе хтось: "Сестричко, у мене нога болить". А ноги немає... Більше за все боялася носити мертвих, вітерець підніме простирадло — і він на тебе дивиться. Не могла нести, якщо був із розплющеними очима, візьму і прикрию...»

«Привезли пораненого... Лежить на ношах весь забинтований, у нього було поранення голови, його ледве видно.

Ледь-ледь. Але, мабуть, я йому когось нагадала, він мене кличе: "Ларисо... Ларисо... Лорочко..." Напевно, дівчину, яку він кохав. А це — моє ім'я, але я знаю, що ніколи цього чоловіка не зустрічала, а він кличе мене. Я підійшла, ніяк не зрозумію, все придивляюся. "Ти прийшла? Ти прийшла?" Я за руку його взяла, нагнулася... "Я знав, що ти прийдеш..." Він щось шепоче, але я не розумію, що він шепоче. І тепер не можу спокійно розповідати, як згадаю той випадок, сльози пробиваються. "Я,— каже,— коли йшов на фронт, не встиг тебе поцілувати. Поцілуй мене..."

І я нахилилася над ним і поцілувала. У нього сльоза випорснула і попливла в бинти, сховалася. І кінець. Він помер...»

Про смерть і подив перед смертю

«Люди не хотіли помирати... Ми на кожен стогін відгукувалися, на кожен крик. Мене один поранений, як відчув, що помирає, ось так за плече обхопив, обійняв і не відпускає. Йому здавалося, якщо хтось поруч із ним, якщо сестра поруч, то від нього життя не піде. Він прохав: "Ще б п'ять хвилинوک пожити. Ще би дві хвилинок..." Одні помирали нечутно, тихеньку, інші кричали: "Не хочу помирати!" Лаялися: твою мать... Один раптом заспівав... Заспівав молдавську пісню... Людина помирає, але все одно не усвідомлює, не вірить, що помирає. А ти бачиш, як з-під волосся повзе жовтий-жовтий колір, як тінь спочатку рухається обличчям, йде під одяг... Уже

лежить мертвий, а на обличчі якийсь подив, ніби він лежить і гадає: як це я помер? Невже я помер?

Доки він чує... До останнього моменту кажеш йому, що ні-ні, хіба можна померти? Цілуєш його, обіймаєш: що ти, що ти? Він уже мертвий, очі в стелю, а я йому щось іще шепочу... Заспокоюю... Прізвища ось стерлися, пішли з пам'яті, а обличчя залишилися...»

«Несуть поранених... Вони плачуть... Плачуть не від болю, а від безсилля. Першого дня, як їх привезли на фронт, де-які жодного разу не вистрілили. Їм не встигли видати гвинтівки, бо зброя в перші роки була на вагу золота. А в німців танки, міномети, авіація. Товариші падали, вони підбирали їхні гвинтівки. Гранати. З великими руками пішли в бій... Як у бійку...

І наскочили відразу на танки...»

«Коли вони помирали... Як вони дивилися... Як вони...»

«Мій перший поранений... Куля влучила йому в горло, він жив ще кілька днів, але нічого не говорив...

Відрізають руку чи ногу, крові немає... Там біле чисте м'ясо, кров потім. Я й тепер не можу обробляти курку, якщо біле чисте м'ясо. У мене солоно-солоно в роті робиться...»

«У полон військових жінок німці не брали... Відразу розстрілювали. Або виводили перед строєм своїх солдатів і показували: ось, мовляв, не жінки, а виродки. І ми завжди два патрони для себе тримали, два — на випадок осічки.

У нас потрапила в полон медсестра... Через день, коли ми відбили те село, скрізь валялися мертві коні, мотоцикли, бронетранспортери. Знайшли її: очі виколоті, груди відрізані...

Її посадили на палю... Мороз, і вона біла-біла, і волосся все сиве. Їй було дев'ятнадцять років.

У рюкзаку в неї ми знайшли листи з дому і гумову зелену пташку. Дитячу іграшку...»

«Ми відступаємо... Нас бомблять. Перший рік відступали й відступали. Фашистські літаки літали близько-близько, ганялися за кожним. А завжди здається — за тобою. Я біжу... Я бачу і чую, що літак прямує на мене... Бачу льотчика, його обличчя, і він бачить, що дівчата... Санітарний обоз... Строчить уздовж возів і ще посміхається. Він бавився... Така зухвала, страшна посмішка... І гарне обличчя...

Я не витримую... Я кричу... Біжу в кукурудзу — він туди, я до лісу — він мене притискає до землі. Уже — кущі... Заскочила до лісу, в якесь старе листя. У мене тече кров із носа зі страху, не знаю: жива я чи не жива? Та ні, жива... Відтоді дуже боялася літаків. Він ще десь, а я вже боюся, я вже ні про що не думаю, а лише, що він летить, де мені сховатися, куди мені забитися, щоб не бачити й не чути. Досі звук літака не витримую. Не літаю...»

«Ех-ех, дівчата...»

«Перед війною я збиралася заміж... За свого вчителя музики. Божевільна історія. Я серйозно закохалася... І він... Але мама не пустила: "Мала ще!!!"

Невдовзі почалася війна. Я попросилася на фронт. Хотіла поїхати з дому, стати дорослою. Родичі плакали і споряджали мене в дорогу. Теплі шкарпетки, білизна...

Першого вбитого я побачила першого дня... Випадково на двір школи, де розташувався госпіталь, залетів осколок

і смертельно поранив нашого фельдшера. І я подумала: для заміжжя, мама вирішила, я маленька, а для війни — ні... Моя люба мама...»

«Щойно зупинимосся... Поставимо госпіталь, завантажать нас пораненими, і тут — наказ: евакуюватися. Поранених тих завантажимо, а тих — ні. Бракує машин. Нас кваплять: "Залишайте. Ідіть самі". Ти збираєшся, вони на тебе дивляться. Проводжають очима. У їхніх поглядах все: смиренність, образа... Просять: "Брати! Сестрички! Не залишайте нас німцям. Пристрельте". Така печаль! Така печаль!!! Хто може підвестися, той іде з нами. Не може — лежить. І ти нікому з них вже не в змозі допомогти, боїшся очі звести... Молодою була, плачу-плачу...

Коли вже наступали, ми жодного нашого пораненого не залишали. Навіть німецьких поранених підбирали. І я якось із ними працювала. Звикну, перев'язую, наче нічого. А як згадаю сорок перший рік, як своїх поранених залишали і що вони з ними... Як вони з ними... Ми бачили... Здається, до жодного більше не підйду... А на завтра йду і перев'язую...»

«Ми рятували... Але деякі шкодували, що вони медики і можуть лише перев'язувати, а не ступають зі зброєю. Не стріляють. Я пам'ятаю... Я пам'ятаю це почуття. Пам'ятаю, що на снігу запах крові надто сильний... Убиті... Вони лежали на полях. Птахи повитягали їхні очі, подзьобали обличчя, руки. Ой, неможливе життя...»

«Наприкінці війни... Я боялася писати додому листи. Не буду, думаю, писати, бо раптом мене вб'ють, і мама плакатиме, що війна скінчилася, а я загинула саме перед Перемогою.

Ніхто про це не казав, але всі про це думали. Уже ми відчували, що невдовзі переможемо. Уже весна почалася.

Я раптом побачила, що небо синє...»

«Що мені запам'яталося... Що запало в пам'ять? Тиша, незвичайна тиша в палатах, де лежали важкі поранені... Найважчі... Вони не розмовляли один з одним. Нікого не кликали. Багато хто непритомний. А найчастіше лежить і мовчить. Думає. Кудись убік дивиться і думає. Гукнеш — не чує.

Про що вони думали?»

Про коней і птахів

«А ми їхали, їхали...

Стоять на станції поряд два ешелони... Один із пораненими і другий — із кіньми. І ось почалося бомбардування. Ешелони запалали... Ми почали відчиняти двері, рятувати поранених, щоб вони йшли, а вони всі кинулися рятувати коней. Коли поранені люди кричать, страшно, але немає нічого страшнішого, ніж коли іржуть поранені коні. Вони ж ні в чому не винні, вони за людські справи не відповідають. І ніхто не побіг у ліс, а всі кинулися рятувати коней. Усі, хто міг. Усі!

Я хочу сказати... Я хочу сказати, що фашистські літаки літали побіля самої землі. Низько-низько. Я потім думала: німецькі льотчики все бачили, невже їм не було соромно? Що вони думали...»

«Я пригадую один випадок... Прийшли ми до селища, а там коло лісу лежать убиті партизани. Як над ними знущалися,

я переказати не зможу, серце не витримає. Їх різали на шматочки... Кишки випотрошили, як у свиней... Вони лежать... А недалеко коні пасуться. Вочевидь, коні партизанські, навіть із сідлами. Або вони втекли від німців і повернулися, або їх не встигли забрати, — незрозуміло. Вони далеко не відходили. Трави багато. І теж думка: як це люди таке перед конями творили? Перед тваринами. Коні на них дивилися...»

«Горіло поле і ліс... Курився луг. Я бачила згорілих корів і собак... Запах незвичний. Незнайомий. Я бачила... Згорілі бочки з помідорами, з капустою. Птахи горіли. Коні... Багато... Багато чого чорного валялося на дорогах. До того запаху теж треба було звикнути...

Я тоді зрозуміла, що горіти може все... Навіть кров горить...»

«Під час бомбування прибилася до нас коза. З нами лягла. Просто поруч лягла і кричить. Кинули бомбити, вона з нами іде і все тулиться до людей, ну, жива ж істота, теж боїться. Дійшли до якогось села і кажемо якійсь жінці: "Візьміть, шкода". Хотілося врятувати...»

«У моїй палаті лежали двоє... Лежали німець і наш обпалений танкіст. Я заходжу до них:

- Як почуваєтеся?
- Я добре, — відповідає наш танкіст. — А цей погано.
- Це ж фашист...
- Ні, я нічого, а йому погано.

Уже вони не вороги, а люди, просто двоє поранених поруч лежать. Між ними з'являється людське. Не раз спостерігала, як це швидко відбувалося...»

«Це як же... Ну, як... Пригадуєте... Летять восени птахи... Довгі-довгі зграї. Артилерія наша і німецька б'є, а вони летять. Як до них догукатися? Як їх попередити: "Сюди не можна! Тут стріляють!" Як?! Птахи падають, падають на землю...»

«А до нас привезли на перев'язку есесівців... есесівських офіцерів. Підходить до мене сестричка:

- Як ми їх перев'язуватимемо? Рвати чи нормально?
- Нормально. Це поранені...

І ми їх перев'язували нормально. Двоє потім втекли. Їх піймали, і, щоб вони не втекли ще раз, я їм гудзички зрізала на кальсонах...»

«Коли мені сказали... Ось ці слова: "Скінчилася війна!.." Я взяла і сіла на стерильний стіл. Ми з лікарем домовилися, що, коли оголосять: "Скінчилася війна!", ми сядемо на стерильний стіл. Щось таке вчинимо, неймовірне. Я ж нікого не підпускала до столу, не підпускала на гарматний постріл. У мене пальчатки, я в масці, на мені стерильний халат, і я сама подавала всім, що треба: тампони, інструменти... А тут узяла тай сіла на цей стіл...

Про що ми мріяли? По-перше, звісно, — перемогти, по-друге — залишитися живими. Одна: "Скінчиться війна, і я понароджую купу дітей", друга: "Я вступлю до інституту", а хтось: "А я з перукарні не буду вилазити. Стану гарно вбиратися, себе доглядати". Або: "Куплю гарні парфуми. Шарфик куплю і брошечку".

І ось цей час настав. Усі раптом притихли...»

«Відбили село... Шукаємо, де набрати води. Зайшли у двір, на якому помітили колодязний журавель. Різьблений

дерев'яний колодязь... Лежить на дворі розстріляний господар... А біля нього сидить його собака. Побачив нас, почав скавчати. Не відразу до нас дійшло, а він кликав. Повів нас до хати... Пішли за ним. На порозі лежить дружина і троє діток...

Собака сів коло них і плаче. По-справжньому плаче. По-людськи...»

«Ми входили до наших сіл... Там тільки печі стояли — і більш нічого. Самі печі! На Україні ми визволяли місця, де нічого не залишилося, лише кавуни росли, люди їли тільки ці кавуни, і більше нічого в них не було. Вони зустрічали нас і несли кавуни... Замість квітів...

Я повернулася додому. У землянці — мати, троє дітей, песик наш варену лободу їв. Наварять лободи, самі їдять, дадуть цьому собаці. І він їв... У нас перед війною багато солов'їв було, а після війни два роки їх ніхто не чув, вся земля була перевернута, підняли, як кажуть, дідівський гній. Переорали. Солов'ї на третій рік тільки з'явилися. Де вони були? Ніхто не знає. На свої місця вони повернулися через три роки.

Люди хати поставили, то й солов'ї прилетіли...»

«Як побачу польові квіти — війну згадую. Тоді ми квітів не рвали. А якщо збирали букети, то лише тоді, коли ховали... Коли прощалися...»

«Ех-ех, дівчата, яка вона підла... Ця війна... Пом'янемо наших подруг...»

«ЦЕ БУЛА НЕ Я...»

Що найкраще запам'ятовується?

Запам'ятовується тихий, часто розгублений голос людини. Людина сама собі дивується, тому, що з нею було. Минуле зникло, засліпило гарячим вихором і сховалося, а вона залишилася. Залишилася серед буденного життя. Усе навколо звичайне, крім її пам'яті. І я теж стаю свідком. Свідком того, про що люди згадують і як згадують, про що згодні говорити, а що намагаються забути або відсунути до найдалшого закутка пам'яті. Завісити. Як вони впадають у відчай, шукаючи слова, але хочуть відновити те, що щезло, сподіваючись, що на відстані зможуть збагнути його цілковито. Побачити й усвідомити те, що не побачили й не усвідомили раніше. Там. Роздивляються себе, зустрічаються наново із собою. Найчастіше це вже дві людини — та людина і ця, молода і стара. Людина на війні й людина після війни. За багато років після війни. Мене аніяк не полишає відчуття, що я чую водночас два голоси...

Там, у Москві, в День Перемоги, я зустріла Ольгу Яківну Омельченко. Усі жінки були у весняних сукнях, світлих хустинках, а вона — у військовій формі й військовому береті. Висока, сильна. Не говорила і не плакала. Завжди мовчала, але то було якесь особливе мовчання, в ньому вчувалося більше, ніж сказано, ніж у словах. Вона неначе весь час розмовляла сама із собою. Ніхто їй уже не був потрібний.

Ми познайомилися, а потім я приїхала до неї в Полоцьк.

Переді мною розгорнулася ще одна сторінка війни, перед якою припиняє будь-яка фантазія...

Ольга Яківна Омельченко, санінструктор стрілецької роти:

«Мамин талісман... Мама хотіла, щоб я евакуювалася разом із нею, вона знала, що я рвуся на фронт, і прив'язала мене до підводи, на якій везли наші речі. Але я тихенько відв'язалася і пішла, обривок цієї мотузки в мене на руці і залишився...

Усі їдуть... Біжать... Куди подітися? І як потрапити на фронт? У дорозі зустрілася з групою дівчат. Одна з них каже: "Тут моя мама поряд, ходімо до мене". Прийшли ми вночі, постукали. Відчиняє її мати, як глянула на нас, а ми брудні, обірвані, — наказала: "Стійте на порозі". Ми стоїмо. Вона притягла величезні чавуни, з нас усе познімала. Вимили ми голови золою (мила вже не було) і полізли на піч, і я міцно заснула. Уранці мати цієї дівчини зварила щі, хліб спекла з висівок із картоплею. Яким смачним здався нам той хліб і щі такими солодкими! І так пробули ми там чотири дні, вона нас підгодовувала. Давала потрошку, бо боялася, що переїмо і помремо. На п'ятий день вона нам сказала: "Ідіть". А перед тим прийшла сусідка, ми сиділи на печі. Мати показала нам пальцем, щоб мовчали. Навіть сусідам вона не зізналася, що дочка вдома, всі знали — дочка її на фронті. А ця дівчинка в неї одна-єдина, і вона її не жаліла, не могла пробачити ганьби, що та повернулася. Не воює.

Уночі вона нас підняла, дала вузлики з їжею. Обняла кожну і кожній сказала: "Ідіть..."

— І навіть не намагалася утримати свою дочку?

— Ні, вона її поцілувала зі словами: "Батько воює, і ти йди воюй".

Уже дорогою ця дівчина мені розповіла, що вона медсестра, потрапила в оточення...

Довго мене всюди кидало, і нарешті потрапила я до міста Тамбова, улаштувалася до госпіталю. У госпіталі було добре, я після голодування погладшала, така повненька стала. І ось коли мені виповнилося шістнадцять років, мені сказали, що я можу, як і всі медсестри, лікарі, здавати кров. Почала я здавати кров щомісяця. У госпіталі постійно потрібні були сотні літрів, бракувало її. Здавала відразу по п'ятсот кубиків, по півлітра крові два рази на місяць. Отримувала донорський пайок: кілограм цукру, кілограм манки, кілограм ковбаси, щоб відновити сили. Я дружила з нянечкою тіткою Нюрою, у неї було семеро дітей, а чоловік загинув на початку війни. Старший хлопчик, якому одинадцять років, пішов за продуктами і загубив картки, так я свій донорський пайок віддавала їм. Якось лікар мені каже: "Напишімо твою адресу, раптом з'явиться той, кому увіллють твою кров". Ми написали адресу і пристебнули цей папірець до пляшечки.

І ось через якийсь час, місяці два минуло, як не більше, я змінилася після чергування і пішла, спати лягла. Смикають мене:

— Вставай! Вставай, до тебе брат приїхав.

— Який брат? Немає в мене брата.

Наш гуртожиток був на останньому поверсі, я спустилася вниз, дивлюся: стоїть лейтенант молодий, гарний. Питаю:

— Хто тут кликав Омельченко?

Він відповідає:

— Я кликав. — І показує мені записку, яку ми з лікарем написали. — Ось... Я твій брат по крові...

Привіз мені два яблука, мішечок цукерок, тоді цукерок ніде було купити. Боже! Які ж то були смачні цукерки! Пішла до начальника госпіталю: "Брат приїхав!" Пустили мене у звільнення. Він запросив: "Ходімо до театру". А я ще жодного разу в житті в театрі не була, а тут до театру та ще з хлопцем. Хлопець гарний. Офіцер!

За кілька днів він поїхав, у нього було направлення на Воронезький фронт. Коли він прийшов попрощатися, я відчинила вікно і помахала йому рукою. У звільнення мене не пустили: саме привезли багато поранених.

Ні від кого листів не одержувала, навіть не уявляла, як це — одержати лист. І раптом мені вручають трикутничок, розгорнула, а там написано: "Ваш друг, командир кулеметного взводу... поліг у бою як герой..." Це той, мій брат по крові. Він сам із дитячого будинку, і, мабуть, єдина адреса, яка в нього була, — моя. Моя адреса... Ідучи, він дуже просив, щоб я залишалася в цьому госпіталі, після війни йому легше буде мене знайти. "На війні, — боявся, — легко загубитися". І за місяць я отримую ось цей лист, що він загинув... І мені так стало страшно. Мене вдарило в серце... Я вирішила хоч би там що піти на фронт і помститися за свою кров, я знала, що десь пролилася моя кров...

Але на фронт піти не так просто. Три рапорти написала начальнику госпіталю, а на четвертий раз прийшла до нього на прийом:

— Якщо ви мене не відпустите на фронт, то я втечу.

— Ну гаразд. Я тобі дам направлення, раз ти така вперта.

Найстрашніший, звісно, перший бій. Ну, тому що іще нічого не знаєш... Небо гуде, земля гуде, здається, серце розірветься, шкіра на тобі ось-ось лусне. Не думала, що земля може тріщати. Усе тріщало, усе гриміло. Колихалося... Уся земля... Я просто не могла... Як мені все це пережити... Гадала, що не витримаю. Мені дуже страшно стало, і ось я вирішила: щоб не злякатися, вийняла свій комсомольський квиток, вмочила в кров пораненого і поклала собі до кишеньки коло серця, застєбнула. І ось саме в такий спосіб я дала собі клятву, що маю витримати, найголовніше — не злякатися, бо якщо я злякаюся під час першого бою, то вже далі не ступлю ані кроку. Мене заберуть із передової, відправлять до медсанбату. А я хотіла бути тільки на передовій, я хотіла коли-небудь побачити хоч одного фашиста в обличчя... Особисто... І ми наступали, йшли по траві, а трава виросла до пояса. Там уже кілька років не сіяли. Йти було дуже важко. Це на Курській дузі...

Після бою викликав мене начальник штабу. Якась хатинка зруйнована, там нічого немає. Стоїть один стілець, і він стоїть. Посадив мене на цей стілець:

— Ну, ось дивлюся я на тебе і гадаю: що змусило тебе піти в це пекло? Уб'ють, як муху. Бо це ж війна! М'ясорубка! Давай переведу хоча б у санчастину. Ну, добре, коли вб'ють, а якщо залишишся без очей, без рук? Про це ти думала?

А я відповідаю:

— Товаришу полковник, я думала. І про одне прошу: залиште мене в роті.

— Гаразд, іди! — як крикне на мене, я навіть злякалася. І відвернувся до вікна...

Бої важкі. У рукопашній була... Це жах... Це не для людини... Б'ють, колють багнетом, душать за горло один одного. Ламають кістки. Виття стоїть, крик. Стогін. І той хруст... Той хруст! Його не забудеш ніколи. Хрускіт кісток... Ти чуєш, як череп тріщить. Розколюється... Навіть для війни це кошмар, нічого людського там немає. Нікому не повірю, якщо скаже, що на війні не страшно. Ось німці піднялися і йдуть, вони йдуть завжди із закасаними по лікоть рукавами, ще п'ять-десять хвилин — і атака. Тебе починає тіпати. Морозить. Але це до першого пострілу... А тоді... Як почуєш команду, вже нічого не тямиш, разом з усіма піднімаєшся і біжиш. І вже не думаєш про страх. А ось наступного дня ти вже не спиш, тобі вже страшно. Усе згадуєш, усі подробиці, і потроху усвідомлюєш, що тебе могли вбити, і стає шалено страшно. Відразу після атаки краще не дивитися на обличчя, це якісь зовсім інші обличчя, не такі, як зазвичай у людей. Вони й самі не можуть один на одного очей підвести. Навіть на дерева не дивляться. Підійдеш до нього, а він: "В-відійди! Ві..." Я слів не доберу, як це пояснити. Здається, що всі трошки ненормальні, і навіть щось звірине миготить. Краще не бачити. Я досі не вірю, що живою залишилася. Жива... І поранена, і контужена, але ціла, не вірю...

Очі заплющу, все знову перед собою бачу...

Снаряд улучив у склад із боєприпасами, спалахнув вогонь. Солдат стояв поблизу, охороняв, його обпалило. Це вже був чорний шматок м'яса... Він лише стрибає... Підскакує на одному місці... А всі дивляться з окопчиків, і ніхто з місця не рушить, всі розгубилися. Схопила я простирadlo, підбігла, накрила цього солдата і відразу лягла на нього. Притиснула до землі. Земля холодна... Ось так... Він скидався, поки не розірвалося серце, і затих...

Я геть закривавлена... Хтось зі старих солдатів підійшов, обійняв, чую — каже: "Скінчиться війна, і якщо вона залишиться жива, з неї людини все одно не буде, їй тепер кінець". Мовляв, що я серед того страхіття, і зазнати такого жаху, та ще в такому молодому віці! Мене трясло, як у лихоманці, відвели під руки до землянки. Ноги не тримали... Трясло, ніби крізь мене струм пропустили... Невимовне почуття...

А тут знову бій почався... Під Севськом німці атакували нас по сім-вісім разів на день. І я ще того дня виносила поранених і їхню зброю. До останнього підповзла, а в нього рука зовсім перебита. Бовтається на шматочках... На жилах... Закривавлений весь... Йому слід терміново відрізати руку, щоб перев'язати. По-іншому ніяк. А в мене немає ні ножа, ні ножиць. Сумка теліпалася-теліпалася на боці, і вони випали. Що робити? І я зубами гризла цю м'якоть. Перегризла, забинтувала... бинти, а поранений: "Швидше, сестро. Я ще повоюю". У лихоманці...

За кілька днів, коли на нас пішли танки, двоє злякалися. Вони побігли... І весь цеп розгубився... Багато хто з наших товаришів загинув. Поранені, яких я стягнула до воронки,

потрапили в полон. За ними мала прийти машина... А коли ті двоє злякалися, почалася паніка. І поранених покинули. Ми прийшли потім на місце, де вони лежали: хто з виколотими очима, хто з животом розпоротим... Я, коли те побачила, за ніч почорніла. То ж я їх докупи збрала... Я... Мені дуже страшно стало...

Уранці вишикували весь батальйон, вивели тих боягузів, поставили попереду. Зачитали, що розстріляють їх. І потрібно сім чоловік, щоб виконати вирок. Троє вийшли, решта стоять. Я взяла автомат і вийшла. Коли я вийшла... Дівча... Усі за мною... Не можна було їм пробачити. Через них такі хлопці загинули!

І ми виконали вирок... Опустила автомат, і мені стало страшно. Підійшла до них... Вони лежали... В одного на обличчі жива посмішка...

Не знаю, пробачила б я їм тепер? Не скажу... Не стану казати неправду. Іноді хочу поплакати. Не виходить...

Я на війні все забула. Своє колишнє життя. Усе... І про любов забула...

Закохався в мене командир роти розвідників. Записочки через своїх солдатів пересилав. Я прийшла до нього якось на побачення. "Ні,— кажу.— Я люблю того, кого вже давно немає серед живих". Він ось так близько до мене присунувся, прямо в очі подивився, розвернувся і пішов. Стріляли, а він ішов і навіть не пригинався... Потім — це вже на Україні було — визволили ми велике село. Я думаю: "Дай пройдуся, подивлюся". Погода стояла світла, хатки білі. І за селом — моголки, земля свіжа... Тих, хто в бою за це село загинув, там

поховали. Сама не знаю, ну як потягнуло мене. А там фотографія на дощечці та прізвище. На кожній могилі... І раптом дивлюся — знайоме обличчя... Командир роти розвідників, який мені в коханні освідчився. І прізвище його... І так мені ніяково стало. Страх такої сили... Немов він мене бачить, ніби він живий... У цей час ідуть до могили його хлопці, з його роти. Вони всі мене знали, вони записочки мені носили. Жоден на мене не подивився, немов мене не було. Я — невидима. Утім, коли я їх зустрічала, мені здається... Отак я думаю... Вони хотіли, щоб і я загинула. Їм важко було бачити, що я... жива... Це я відчувала... Ніби я перед ними винна... І перед ним...

Повернулася я з війни і тяжко захворіла. Довго по лікарнях мандрувала, поки не потрапила до старого професора. Він став мене лікувати... Лікував мене більш словами, ніж ліками, він пояснив мені мою хворобу. Казав, що якби я пішла на фронт у вісімнадцять-дев'ятнадцять років, організм був би зміцнілий, а через те що я потрапила в шістнадцять — це дуже ранній вік, — мене сильно травмувало. "Звісно, ліки — це одне, — пояснював він, — можна підлікуватися, але, якщо хочете відновити здоров'я, хочете жити, моя єдина порада: треба вийти заміж і якомуго більше мати дітей. Тільки це може врятувати. З кожною дитиною організм відроджуватиметься".

— А скільки вам було років?

— Як скінчилася війна, йшов двадцятий рік. Звісно, я заміж не думала виходити.

— Чому?

— Я відчувала себе дуже втомленою, значно старшою за своїх однолітків, навіть старою. Подружки танцюють,

розважаються, а я не можу, я дивилася на життя старими очима. З іншого світу... Стара жінка! До мене молоді хлопці залицялися. Пацани. Але вони не бачили мою душу, що там усередині коїться. Ось я вам розповіла єдиний день... Про бої під Севськом. Лише єдиний день... Після якого вночі з вух у мене ринула кров. Уранці прокинулася, як після важкої хвороби. Подушка в крові...

А в госпіталі? У нас стояло за ширмою в операційній велике корито, до якого ми складали відрізані руки, ноги... З передової приїхав капітан, привіз свого пораненого товариша. Як він там опинився, не знаю, але він побачив це корито і... зомлів.

Можу згадувати і згадувати. Не зупинитися... А що найголовніше?

Я пам'ятаю звуки війни. Усе навколо гуде, брязкає, тріщить від вогню... На війні у людини старіє душа. Після війни я вже не була молодою... Ось — головне. Моя думка...

— Заміж вийшли?

— Вийшла заміж. Народила і виховала п'ятьох синів. П'ятьох хлопчиків. Дівчаток Бог не дав. Мені найдивніше, що після такого сильного страху і жаху я спромоглася народити гарних дітей. І доброю мамою стала, і доброю бабусею.

Я тепер згадую все, і мені здається, що це була не я, а якась інша дівчина...»

Я поверталася додому, везла чотири касети (два дні розмови) з «іще однією війною», переживаючи різні почуття: потрясіння і страх, подив і захоплення. Цікавість і розгубленість, ніжність. Удома переказувала деякі епізоди друзям.

Несподівано для мене всі реагували однаково: «Надто страшно. Як вона витримала? Не збожеволіла?» Або: «Ми звикли читати про іншу війну. На цій війні є чітка межа: вони — ми, добро — зло. А тут?» Але в усіх я помічала сльози, і всі замислювалися. Напевно, саме про те саме, про що і я. Ось уже були на землі тисячі воєн (нещодавно прочитала, що їх нарахували понад три тисячі — великих і маленьких), але війна як була, напевно, однією з головних людських таємниць, так нею і залишилася. Нічого не змінилось. Я намагаюся велику історію звести до людини, щоб хоч щось зрозуміти. Добрати слів. Але на тій, здавалося б, уже невеликій і зручній для огляду території — просторі однієї людської душі — все ще більш незрозуміле, менш передбачуване, ніж в історії. Тому що переді мною — живі сльози, живі почуття. Живе людське обличчя, яким під час розмови пробігають тіні болю і страху. Іноді навіть закрадається крамольна думка про ледве відчутну красу людського страждання. Тоді я лякаюся самої себе...

Шлях єдиний — полюбити людину. Зрозуміти її любов'ю.

«Я ЦІ ОЧІ І ТЕПЕР ПАМ'ЯТАЮ...»

Пошук триває... Але цього разу мені не треба далеко їхати...

Вулиця, на якій я живу в Мінську, носить ім'я Героя Радянського Союзу Василя Захаровича Коржа — учасника громадянської війни, героя боїв в Іспанії, партизанського комбрига у Велику Вітчизняну. Кожен білорус читав книжку про нього, хоча б у школі, або бачив кінофільм. Білоруська легенда. Сотні разів залишаючи його ім'я на конвертах і бланках телеграм, я ніколи не думала про нього як про реальну людину. Міф уже давно замінив живу людину. Став його двійником. Але цього разу я йшла знайомою вулицею з новим почуттям: півгодини проїхати тролейбусом до іншого кінця міста, і я побачу його дочок — обидві вони воювали на фронті, — побачу його дружину. Перед моїми очима легенда оживе і перетвориться на людське життя, спуститься на землю. Велике стане малим. Хоч би як я любила дивитися на небо або на море, все одно більше мене заворожує піщинка під мікроскопом. Світ однієї краплі. Те велике й неймовірне життя, яке я там відкриваю. Як назвати мале малим, а велике великим, коли те й те таке нескінченне? Я вже давно їх не розрізняю. Для мене одна людина — це так багато. У ній є все — можна загубитися.

Знаходжу потрібну адресу, це знову масивна і незграбна багатоповерхівка. Ось і третій під'їзд, натискаю в ліфті кнопку сьомого поверху...

Двері відчинила молодша із сестер — Зінаїда Василівна. Ті самі широкі темні брови і вперто-відкритий погляд, як і в батька на фотографіях.

— Ми всі зібралися. Уранці сестра Оля приїхала з Москви. Вона там живе. Викладає в Університеті імені Патріса Лумумби. І мама наша тут. Ось завдяки вам і зустрілися.

Обидві сестри, *Ольга Василівна* і *Зінаїда Василівна* Корж, були санінструкторами у кавалерійських ескадронах. Сіли поруч і подивилися на матір — *Феодосію Олексіївну*.

Вона й почала:

— Горить усе... Сказали нам евакуюватися... Довго їхали. Доїхали до Сталінградської області. Жінки з дітьми до тилу рухаються, а чоловіки звідти. Комбайнери, трактористи, всі їдуть. Повні полуторки. Один, пам'ятаю, підвівся з дощок і гукає: «Матусі, сестрички!!! Ідьте до тилу, збирайте хліб, щоб ми перемогли ворога!» І ось вони всі свої шапки поскидали і дивляться на нас. А ми — все, що встигли із собою взяти, — це своїх дітей. Тримаємо їх. Хто на руках, хто за руки. Він просить: «Матусі, сестрички! Ідьте в тил, збирайте хліб...»

Більше під час нашої розмови вона не промовила ні слова. А дочки іноді тихенько гладитимуть її руки, заспокоюючи.

Зінаїда Василівна:

— Жили ми в Пінську... Мені було чотирнадцять із половиною років, Олі — шістнадцять, а братові Льоні — тринадцять. Олю ми якраз тими днями відправили до дитячого санаторію,

а з нами батько хотів їхати до села. До його рідних... Але тієї ночі він фактично вдома не ночував. Він працював в обкомі партії, вночі його викликали, а повернувся додому лише вранці. Забіг на кухню, щось поїв і каже:

— Діти, почалася війна. Нікуди не йдіть. Чекайте мене.

Уночі ми їхали. У батька була найдорожча для нього згадка про Іспанію — мисливська рушниця, дуже цінна, з патронташем. Це була нагорода за хоробрість. Він залишив рушницю братові:

— Ти найстарший тепер, ти чоловік, маєш доглядати маму, сестричок...

Цю рушницю ми зберігали протягом війни. Усе, що ми мали з добрих речей, продали або обміняли на хліб, а рушницю зберегли. Не хотіли з нею розлучитися. Це була наша згадка про батька. Ще він кинув нам на машину великий такий кожух, то була його найтепліша річ.

На станції пересіли на поїзд, але на під'їзді до Гомеля потрапили під сильний обстріл. Команда: «З вагонів, по куцах — лягай!» Коли обстріл скінчився... Спочатку тиша, а відтак галас... Усі бігом... Мама з братиком встигла вскочити до вагона, а я залишилася. Дуже злякалася... Дуже! Я зроду на самоті не залишалася. А тут — сама. Мені здається, що я на якийсь час навіть втратила мову... Я оніміла... Хтось у мене щось питав, а я мовчала... Потім приліпилася до якоїсь жінки, допомагала їй перев'язувати поранених — вона була лікарем. Її називали «товариш капітан». І я поїхала далі з її санітарною частиною. Вони приголубили, нагодували мене, але незабаром спохопилися:

— А скільки тобі років?

Я зрозуміла, якщо скажу правду, відправлять мене до якогось дитячого будинку. Ось так із ходу збагнула. Ну, а я вже не хотіла втрачати цих сильних людей. Я хотіла, як і вони, воювати. Нас же завжди переконували, і батько казав, що ми воюватимемо на чужій території, це все тимчасово, війна невдовзі скінчиться перемогою. І як без мене? Такі були в мене дитячі думки. Я сказала, що мені шістнадцять років, і мене залишили. Незабаром відправили на курси. Місяців чотири я навчалася на цих курсах. Навчалася і водночас доглядала поранених. Звикала до війни... Звісно, треба було звикати... Навчалася не в училищі, а на місці, в медсанбаті. Ми відступали, поранених везли із собою.

Дорогами ми не йшли, дороги бомбили, обстрілювали. Йшли болотами, вздовж узбіч. Йшли врозбрід. Різні частини. Десь концентрувалися, десь, бува, давали бої. І ось так ішли, йшли і йшли. Полями йшли. Який там урожай! Йшли, жито топтали. А урожай того року був небачений, хліба стояли високі-високі. Зелена трава, сонце таке, а вбиті лежать, кров... Убиті люди і тварини. Дерев чорні... Зруйновані станції... На чорних вагонах висять згорілі люди... Дійшли ми так до Ростова. Там під час бомбардування я дістала поранення. Опритомніла в поїзді, чую — літній солдат — українець лає молодого: «Жінка твоя так не плакала, коли народжувала, як ти плачеш». А мені, коли побачив, що я очі розплющила, каже: «А ти покричи, люба, покричи. Легше стане. Тобі можна». Я маму згадала і заплакала...

Після госпіталю мені належала якась відпустка, і я спробувала розшукати свою маму. А мама мене шукала, і сестра Оля нас шукала. О диво! Ми знайшлися всі через одних знайомих у Москві. Усі на їхню адресу написали і так познайомилися. Диво! Мама жила під Сталінградом у колгоспі. І я туди поїхала.

Це був кінець сорок першого року...

Як вони жили? Брат на тракторі працював, ще зовсім дитина, тринадцять років. Спочатку він був причіпником, а коли забрали на фронт усіх трактористів, став трактористом. І вдень і вночі працював. Мама йшла за трактором або сиділа поруч, вона боялася, хоч би він не заснув і не звалився. Вони вдвох на підлозі у когось спали... Не роздягалися, бо нічим було накритися. Ось таке їхнє життя... Невдовзі приїхала Оля, її влаштували рахівником. Але вона писала до військкомату, просилася на фронт, а їй щоразу приходила відмова. І ми вирішили — я вже була воякою, — поїдемо вдвох до Сталінграда і там знайдемо якусь частину. Маму ми заспокоїли, обдурили, що поїдемо на Кубань, у багаті місця, там у батька були знайомі...

У мене стара шинель, гімнастерка, дві пари штанів. Віддала одні Олі, у неї зовсім нічого немає. І чоботи у нас теж одні на двох. Мама нам сплела з овечої вовни чи то шкарпетки, чи то щось подібне до капців, щось тепле. Ми йшли шістдесят кілометрів пішки, до самого Сталінграда: одна чоботи натягне, друга — в маминих капцях, потім мінялися. По морозу йшли, лютий місяць, обморозились, голодували. Що мама нам приготувала на дорогу? З кісток якихось холодець і кілька коржів. І ми такі голодні-голодні... Якщо засинали і снилися

сни, то лише з якоюсь їжею. Уві сні буханки хліба наді мною літали.

Дісталися Сталінграда, а там не до нас. Ніхто нас слухати не хоче. Тож ми вирішуємо їхати, як мама нас посилала, на Кубань, за татовою адресою. Влізли до якогось товарняка: я надягну шинель, сиджу, а Оля в цей час під полицями. Потім ми перевдягаємося, і вже я лізу під полиці, Оля сидить. Військових не чіпали. А у нас же грошей немає...

Потрапили на Кубань... Якимось дивом... Знайшли знайомих. І там ми дізналися, що формується добровольчий козацький корпус. То був четвертий кавалерійський козацький корпус, потім він став гвардійським. Він формувався лише з добровольців. Там були люди різного віку: і козаки, яких колись Будьонний, Ворошилов в атаки вели, і молодь. Нас узяли. Досі не знаю — чому? Напевно, тому що ми багато разів просилися. І нам нікуди було подітися. Зарахували до одного ескадрону. Дали нам кожній обмундирування і коня. Коня свого треба було годувати, поїти, доглядати, геть усе. Добре, що в нас ще в дитинстві був кінь, і я звикла до нього, полюбила. І коли дали мені коня, сіла — і ніскілечки не страшно. Не відразу все вийшло, але я не боялася. У мене була маленька конячка, хвіст до землі, але прудка, слухняна, і я якось швидко навчилася їздити. Навіть фасонила... Згодом вже скакала на угорських, на румунських конях. І так я полюбила коней, так їх пізнала, що й тепер повз коня байдуже не пройду. Обійму його. Ми під ногами у них спали, він тихенько ніжку пересуне, але людину не зачепить. Він на мертвого зроду не наступить, а від живого, якщо він лише поранений, зроду

не піде і не покине. Дуже розумна тварина. Для кавалериста кінь — друг. Відданий друг.

Перше бойове хрещення... То коли наш корпус під станицею Куцївська брав участь у відбитті танків. Після Куцївської битви — то була знаменита кінна атака кубанських козаків — корпусу присвоїли звання гвардійського. Бій був страшний... А для нас з Олею — найстрашніший, бо ми ще дуже боялися. Я, котра вже вважала, що воювала і знала, що це таке... Але ось... Коли кавалеристи пішли лавою — черкески майорять, шаблі вийняті, коні хропуть, а кінь, коли летить, він таку силу має... Ось та вся лавина пішла на танки, на артилерію — то було як у потойбічному сні. У нереальності... А фашистів було багато, їх було більше, вони йшли з автоматами напереваги, поряд із танками йшли — і вони не витримали, розумієте, вони не витримали тієї лавини. Вони кидали автомати... Покидали гармати і тікали... Ось така картина...

Ольга Василівна про той бій:

— Я перев'язувала поранених... Поруч лежав фашист, я гадала, він мертвий, і не звернула на нього уваги, а він поранений... І він хотів мене вбити... Я наче відчула, наче хтось мене штовхнув, і до нього повернулася. Встигла вибити ногою автомат. Я його не вбила, але й не перев'язала, пішла. Він мав поранення в живіт...

Зінаїда Василівна продовжує:

— А я веду пораненого і раптом бачу: два німці з-поза танкетки виходять. Танкетку підбили, а вони, напевне, встигли

вискочити. Одна секунда! Якщо б я не встигла чергу дати, вони б мене з пораненим розстріляли. Так несподівано все сталося. Я після бою підійшла до них, вони лежали з розплющеними очима. Я ці очі й тепер пам'ятаю... Один такий гарний, молодий німець... Було шкода, хоч це фашист, але все одно... Якось довго це почуття не полишало: немає бажання вбивати, розумієте. У душі така ненависть: навіщо вони прийшли на нашу землю? Але спробуй сама вбити, і це страшно. От немає іншого слова... Дуже страшно. Коли сама...

Бій скінчився. Козачі сотні знімаються зі своїх місць, а Олі немає. Я їду за всіма, їду остання, постійно оглядаюся. Уже вечір. А Олі немає... Передають ланцюжком, що вони — вона і ще кілька людей — залишилися підбирати поранених. Я нічого не могла робити, я лише чекала її. Відстану від своєї сотні, почекаю, потім знову всіх наганяю. Плачу: невже в першому бою втратила сестру? Де вона? Що з нею? Може, десь помирає, кличе мене...

Оля... Оля теж у сльозах... Знайшла мене вночі... Усі козаки плакали, коли побачили, як ми зустрілися. Повисли на шії одна в одної, не можемо відірватися. І тоді ми зрозуміли, що не можна нам, нестерпно бути разом. Краще розлучитися. Серце не витримає, якщо одна загине на очах у другої. Вирішили, що я повинна проситися до іншого ескадрону. А як розлучитися... Як?

Але далі воювали окремо, спочатку в різних ескадронах, потім навіть у різних дивізіях. Тільки привіт передаєш, якщо випаде нагода, дізнаєшся, чи жива... Смерть що не крок

стерегла. Пантрувала... Я пам'ятаю, як під Араратом... Ми стояли в пісках. Арарат був узятий німцями. І було Різдво, німці святкували. У нас відібрали ескадрон і батарею сорокаміліметрову. Десь годині о п'ятій ми рушили, всю ніч ішли. І на світанку зустріли наших розвідників, розвідники вийшли раніше.

Село лежало внизу... Як у чаші... Німці ніяк не думали, що ми в таких пісках зможемо пройти, і оборону виставили малу. Ми пробралися їхніми тилами дуже тихо. Спустилися з гори — відразу взяли вартових і увійшли до того села, влетіли. Німці вискакували абсолютно голі, лише автомати в руках. Там у них стояли ялинки... Вони всі п'яні... А на кожному дворі було не менш ніж два-три танки. Танкетки стояли, бронетранспортери... Уся техніка. Ми відразу ж на місці її підривали, і це така стрілянина, такий гуркіт, така паніка... Усі метушилися... Там обстановка була така, що кожний у свого боявся влучити. Усе горіло... І горіли різдвяні ялинки...

У мене вісім поранених... Підняла їх угору, на гору... Але ми, напевне, помилилися: не перерізали зв'язок. І німецька артилерія накрила нас вогнем — і мінометним, і далекобійним. Я своїх поранених мерщій на санітарний візок посадила, і вони поїхали... І тут набій влучив у ту бричку, і все розлетілося. Коли я подивилася, там лише один живий залишився. А тут уже німці піднімаються на гору... Поранений просить: «Залишай мене, сестро... Залишай мене, сестро... Я вже вмираю...» У нього живіт розпанаханий... Ну, кишки... Усе це... Він сам збирає їх і назад заштовхує...

Гадала, що кінь мій через того пораненого весь закривавлений, а подивилася: він теж поранений у бік, пакет індивідуальний весь вмістився туди. Вийняла, було в мене кілька шматочків цукру, дала йому той цукор. Уже з усіх боків стріляють, не зрозумієш: де німець, а де наші. Метрів з десять проїдеш і натрапляєш на поранених... Думаю: треба бричку шукати, підібрати всіх. Іду й бачу спуск, а внизу — три шляхи: і туди дорога, і туди дорога, і прямо дорога. Я розгубилася... Куди їхати? А я тримала повід міцно. Кінь ішов туди, куди я направляла. Ну, а тут, не знаю, якийсь інстинкт мені підказав, десь я чула, що коні чують дорогу, і, не доїжджаючи до цієї розвилки, я повід опустила, і кінь пішов зовсім не в той бік, у який я сама б поїхала. Пішов, пішов і пішов.

Я вже сиджу без сил, мені вже все одно, куди він піде. Що буде, те й буде. Він так ішов-ішов, а потім веселіше-веселіше, крутить головою, я вже й повід підняла, тримаю. Нагнулася і його рану притримую рукою. Він веселіше, веселіше, потім: і-і-і — ...заіржав так, почув когось. Я побоююсь: раптом це німці. Вирішила пустити спочатку коня, але вже сама побачила свіжий слід: коні натоптали, з тачанки колесо — пройшло не менше ніж п'ятдесят осіб. І метрів за двісті-триста кінь уперся прямо у візок. На возі були поранені, тут я побачила рештки нашого ескадрону.

Але до нас уже йшла допомога, брички, тачанки... Був наказ: забрати всіх. Під кулями, під обстрілом збирали своїх, всіх до єдиного забрали — і поранених, і вбитих. Я теж поїхала на тачанці. Усіх там знайшла, і того пораненого в живіт, усіх

їх вивезла. Тільки коні розстріляні залишилися. Уже добре розвиднилося, їдеш і бачиш — табун цілий лежить. Гарні, міцні коні... Вітер розвіває їхні гриви...

Уся стіна у великій кімнаті, де ми сидимо, обвішана збільшеними довоєнними та фронтовими фотографіями сестер. Ось вони ще школярки — в капелюшках, із квітами. Знімок зроблений за два тижні до початку війни. Звичайні дитячі обличчя, сміхотливі, трохи упокорені важливістю моменту і бажанням здаватися дорослими. А ось вони вже в козачих черкесках, кавалерійських бурках. Сфотографувалися в сорок другому році. За часом рік різниці, а обличчя вже інше, людина інша. А цей знімок Зінаїда Василівна надіслала матері з фронту: на гімнастерці перша медаль «За відвагу». На цьому — обидві сфотографовані в День Перемоги... Запам'ятовую рух обличчя: з м'яких дитячих рис — до впевненого жіночого погляду, навіть певної жорсткості, суворості. Важко повірити, що ця зміна відбувалася протягом лічених місяців, років. Зазвичай час робить це значно повільніше і непомітніше. Довго ліпиться людське обличчя. Повільно вимальовується на ньому душа.

А війна швидко створювала свій образ людей. Писала свої портрети.

Ольга Василівна:

— Ми зайняли велике село. Дворів зо триста. І там залишився німецький шпиталь. У будівлі місцевої лікарні. Перше, що я побачила: на дворі вирита велика яма, і частина хворих лежить розстріляна — перед відступом німці самі

розстріляли своїх поранених. Вони, напевне, вирішили, що ми так чинитимемо. Діятимемо так, як вони поводитися з нашими пораненими. Одна палата залишилася, до цих, вочевидь, не дійшли, не встигли, а може, покинули, бо вони всі були без ніг.

Коли ми зайшли до їхньої палати, вони з ненавистю дивилися на нас: мабуть, вважали, що прийшли їх убивати. Перекладач сказав, що ми поранених не вбиваємо, а лікуємо. Тоді один навіть став вимагати: мовляв, вони три дні нічого не їли, їх три дні не перев'язували. Я подивилася — справді, це було страхіття. Їх давно не дивився лікар. Рани загноїлися, бинти вросли в тіло.

— І вам їх було шкода?

— Я не можу назвати те, що відчувала тоді, жалістю, жалість — це все ж таки співчуття. Цього я не відчувала. Це інше... У нас був такий випадок... Один солдат ударив полоненого... Так от, мені це здавалося неможливим, і я заступилася, хоча я розуміла... Це в нього крик душі... Він мене знав, він був, звісно, старший за мене, вилаявся. Але вже не став бити... А крив мене матом: «Ти забула... мать! Ти забула, як вони... .. мать...» Я нічого не забула, я пам'ятала ті чоботи... Коли німці виставили перед своїми траншеями ряди чобіт з відрізнаними ногами. Це було взимку, вони стояли, наче кілки... Ці чоботи... Усе, що ми побачили від наших товаришів... Що залишилося...

Пам'ятаю, як прийшли нам на допомогу моряки... І багато хто з них підірвався на мінах, ми натрапили на великі мінні поля. Ці моряки, вони лежали довго. Лежали на сонці... Труп

здулися, і через тількини здавалося, що це кавуни. Великі кавуни на великому полі. Гігантські.

Я не забула, я нічого не забула. Але я не могла б ударити полоненого, хоча б тому, що він уже беззахисний. Ось це кожен вирішував для себе, і це було важливо.

Зінаїда Василівна:

— У бою під Будапештом. Була зима... І я тягла, значить, сержанта пораненого, командира кулеметної обслуги. Сама я була вдягнена в штани і тілогрійку, на мені шапка-вушанка. Тягну і бачу: чорний сніг такий... Обвуглений... Я зрозуміла, що це глибока воронка, те, що мені й треба. Спускаюся до цієї воронки, а там хтось живий — я відчуваю, що живий, і скрегіт якогось заліза... Повертаюсь, а там німецький офіцер поранений, в ноги поранений, лежить, і автомат на мене наставив. А в мене волосся з-під шапки вибилося, сумка санітарна через плече, і на ній червоний хрест. Коли я повернулася, він побачив моє обличчя, зрозумів, що це дівчина, і ось так: «Ха-а-а!» У нього, значить, нервове напруження спало, і він цей автомат відкинув. Йому байдуже стало...

І ми втрьох в одній воронці — наш поранений, я і цей німець. Воронка маленька, ноги наші разом. Я вся в їхній крові, кров наша змішалася. У німця величезні такі очі, і він дивиться на мене цими очима: що я робитиму? Фашист проклятий! Автомат він відкинув відразу, розумієте? Цю сцену... Наш поранений не тямить, в чім річ, за пістолет хапається... Чи тягнеться і задушити німця хоче... А той

на мене дивиться... Я ці очі й тепер пам'ятаю... перев'язую нашого, а той лежить у крові, він спливає кров'ю, одна нога в нього геть перебита. Ще трохи – і він помре. Добре це усвідомлюю. І, ще не закінчивши перев'язувати нашого пораненого, розриваю йому, цьому німцеві, одяг, перев'язую його і накладаю джгут. А потім вже знову повертаюся до свого. Німець каже: «Гут. Гут». Тільки це слово повторює. Наш поранений, поки не знепритомнів, щось мені кричав... Погрожував... Я гладила його, заспокоювала. Прийшла санітарна лінійка, витягла їх обох... І завантажила. Німця теж. Розумієте?

Ольга Василівна:

– Якщо чоловіки бачили жінку на передовій, їхні обличчя змінювалися, навіть звук жіночого голосу їх переміняв. Якось уночі я сіла біля землянки і тихенько заспівала. Я думала, що всі сплять, ніхто мене не чує, а вранці мені командир сказав: «Ми не спали. Така туга за жіночим голосом...»

Перев'язую танкіста... Бій іде, гуркіт. Він запитує: «Дівчино, як вас звуть?» Навіть комплімент якийсь. Мені так дивно було вимовляти в тому гуркоті, в тому кошмарі своє ім'я – Оля. Завжди я намагалася бути підтягнутою, стрункою. І мені часто говорили: «Господи, хіба вона була в бою, така чистенька». Я дуже боялася, якщо мене вб'ють, то лежатиму негарна. Я бачила багато вбитих дівчаток... У бруді, у воді... Ну... Як це... Мені не хотілося так померти... Іноді ховаєшся від обстрілу і не так думаєш про те, хоч би тебе не вбило, а ховаєш

обличчя. Руки. Мені здається, всі наші дівчата про це думали. А чоловіки з нас сміялися, їм це здавалося кумедним. Що не про смерть думають, а біс його знає про що, про дурниці. Про жіноче казна-що.

Зінаїда Василівна:

— Смерть не приручити... Ні... Не звикнути до неї... Ми йшли від німців у гори. І залишалося п'ять тяжкопораних брюшняків. Вони всі поранені в живіт, ці рани смертельні, день, два — і вони помруть. А забрати їх не могли, не було на чому везти. Мене та другого санінструктора Оксаночку залишили з ними в сараї, пообіцявши: «За два дні повернемося, заберемо вас». Прийшли за нами через три дні. Три доби ми були з тими пораненими. Вони цілком притомні, сильні чоловіки. Не хотіли вмирати... А у нас лише якісь порошки, більше нічого немає... Весь час вони просили пити, а їм пити не можна. Хтось розумів, а хтось матюкався. Стояв мат-перемат. Той кухлем запустив, той чоботом... То були три найстрашніших дні за моє життя. Помірали вони на наших очах, один за одним, а ми лише дивилися...

Перша нагорода... Мене виставили на медаль «За відвагу». Але я її отримувати не пішла. Я образилася. Смішно, їй-богу! Розумієте, що? Мою подругу нагородили медаллю «За бойові заслуги», а мене медаллю «За відвагу». А вона лише в одному бою була, а я вже під станцією Кущівська та ще в деяких операціях брала участь. І мені стало прикро: у неї за один бій вже «бойові заслуги», багато заслуг, а в мене,

виходить, тільки «За відвагу», начебто лише раз я себе проявила. Приїхав командир, ну і сміявся, коли дізнався, у чім річ. Пояснив мені, що медаль «За відвагу» — найбільша медаль, це майже орден.

Під Макіївкою, на Донбасі, мене поранило, поранило в стегно. Вліз ось такий осколок, як камінчик, сидить. Відчуваю — кров, я індивідуальний пакет склала і туди. І далі бігаю, перев'язую. Соромно кому сказати, поранило дівчину, і куди — в сідницю. У дупу... У шістнадцять років це соромно хоч кому сказати. Ніяково зізнатися. Ну, і так я бігала, перев'язувала, поки не знепритомніла через втрату крові. Повні чоботи натекло...

Наші подивилися, вирішили, напевне: убита. Прийдуть санітари, підберуть. Бій пішов далі. Ще трохи, і я загинула б. Але йшли в розвідку танкісти і помітили — дівчина на полі бою. Я без шапки лежала, шапка відкотилася. Вони побачили: кров з-під мене тече, виходить, жива. Привезли до медсанбату. Звідти мене до госпіталю, до одного, потім до другого. А-а-а... Незабаром скінчилася моя війна... Через півроку мене комісували за станом здоров'я. Мені вісімнадцять років... А здоров'я вже немає: три поранення, важка контузія. Але я ж дівчина, і я, звісно, це приховувала, про поранення казала, а контузію приховувала. І вона дала про себе знати. Мене знову поклали до госпіталю. Мені дали інвалідність... Ну, і я? Я ці документи порвала і викинула, навіть гроші якісь не стала отримувати. Там треба було ходити на комісії, перекомісовуватися. Розповідати про себе: коли контузило, коли поранило. Куди?

У госпіталі прийшли мене відвідувати командир ескадрону і старшина. Командир ескадрону мені дуже подобався під час війни, але там він мене не помічав. Гарний чоловік, йому дуже пасувала форма. Чоловікам усім форма пасує. А жінки який мали вигляд? У штанях, коси — не належить, всі стрижені під хлопчика. Це вже наприкінці війни нам зачіски іноді дозволяли носити, не стригтися. У госпіталі моє волосся віросло, я вже заплітала довгу косу, видужала, і вони... Смішно, їй-богу! Обидва закохалися в мене... З ходу! Всю війну опліч пройшли, нічого такого не було, а тут удвох: і командир ескадрону, і старшина освідчилися мені. Кохання! Любов... Як нам усім хотілося любові! Щастя!

Це був кінець сорок п'ятого року...

Після війни хотілося швидше забути війну. Нам із сестрою батько допоміг. Тато був мудрий чоловік. Він узяв наші медалі, ордени, подяки від командування, сховав і каже:

— Була війна, воювали. А тепер забудьте. То була війна, а тепер почалося інше життя. Черевички взуйте. Ви в мене гарні дівчата. Треба вчитися, треба заміж виходити.

Оля якось не могла відразу до іншого життя звикнути, вона горда була. Не хотіла знімати солдатську шинель. І я пам'ятаю, як батько казав матері: «Це я винен, що дівчата такі малі на війну пішли. Хоч би вона їх не зламала... Тоді провоюють протягом усього життя».

Дали мені за мої ордени і медалі якісь такі спеціальні талони, щоб я могла піти до військторгу і купити що-небудь. Я купила собі чобітки гумові, тоді наймодніші, купила пальто,

сукню, черевики. Шинель вирішила продати. Іду на ринок... Я прийшла в літньому, світлій сукні... Зі шпилькою у волоссі... І що я там побачила? Молоді хлопці без рук, без ніг... Увесь народ воював... З орденами, з медалями... У кого руки цілі, той ложками саморобними торгує. Жіночими бюстгальтерами, трусиками. А той... Без рук, без ніг... Сидить і сльозами вмивається. Копієчку просить... Ніяких інвалідних колясок у них не було, вони їздили на саморобних дошках, штовхаючи їх руками, у кого вони були. П'яні. Співали «позабыт — позаброшен». Ось такі сцени... Я пішла, я не продала свою шинель. І скільки я жила в Москві, років п'ять, напевно, я не могла ходити на ринок. Я боялася, що хтось із цих калік мене впізнає і крикне: «Навіщо ти мене тоді з-під вогню витягла? Навіщо врятувала?» Я згадувала одного молодого лейтенанта... У нього ноги... Одна відрізана осколком, друга ще на чомусь висіла... Я його перев'язувала... Під бомбами... А він кричав мені: «Не тягни! Добий!!! Добий... Я тобі наказую...» Розумієте? І ось я завжди боялася зустріти цього лейтенанта...

А коли я в госпіталі лежала, там усі знали молодого гарного хлопця. Танкіст Мишко... Ніхто не знав його прізвища, всі знали його ім'я... Йому ноги ампутували, праву руку, сама ліва залишилася. У нього була висока ампутація, ноги відрізали до тазостегнового суглоба, так що протези не можна носити. Його возили на візку. Зробили спеціально для нього високу коляску і возили всі, кожний, хто міг. Приходило до госпіталю багато цивільних із населення, допомагали доглядати, над усе таких важких поранених, як Мишко.

І жінки, і школярі. Навіть діти. Цього Мишка на руках носили. І він не сумував. Він так хотів жити! Йому лише дев'ятнадцять років, він ще навіть не жив. Не пам'ятаю, чи мав він кого з рідних, але він знав — його в біді не залишать, він вірив — його не забудуть. Хоча, звісно, війна пройшла нашою землею, скрізь розруха. Коли ми визволяли села, вони всі спалені. Лише земля в людей залишилася. Лише земля.

Ми із сестрою не стали лікарями, хоча перед війною обидві мріяли. Можна було вступити до медінституту без всяких іспитів, ми мали такі права, як фронтовички. Але такого надивилися, як страждали, як помирали люди, що вже бачити це не було сил. Навіть уявляти. І вже за тридцять років я своїй дочці відрадилася вступати до медичного, хоч вона дуже хотіла. За десятки років... Лише заплющу очі — бачу... Весна... Ми йдемо якимось полем, де щойно бій пройшов, шукаємо поранених. Поле потоптане. Натикаюся на двох убитих — молодий наш солдат і молодий німець. У молодій пшениці лежать і на небо дивляться... На них ще навіть смерті не помітно. Просто на небо дивляться... Я ті очі досі пам'ятаю...

Ольга Василівна:

— А мені з останніх днів на війні ось що запам'яталося. Ідемо ми — і раптом звідкілясь музика. Скрипка... Ось цього дня для мене скінчилася війна... Це було таке диво: раптом музика. Інші звуки... Я неначе прокинулася... Нам усім здавалося, що після війни, після такого моря сліз настане прекрасне

життя. Гарне. Після Перемоги... Після цього дня... Нам здавалося, що всі люди стануть дуже добрими, лише любитимуть одне одного. Усі стануть братами й сестрами. Як ми чекали цього дня...

«МИ НЕ СТРЕЛЯЛИ...»

Багато людей на війні... І багато справ на війні...

Багато роботи не лише навколо смерті, але й навколо життя. Там не лише стріляють і розстрілюють, мінують і розмінуюють, бомблять і підривають, кидаються врукопашну — там ще перуть білизну, варять кашу, печуть хліб, чистять кухонні котли, доглядають коней, ремонтують машини, стругають і забивають труни, розносять пошту, підбивають чоботи, привозять тютюн. Навіть на війні життя більше ніж наполовину складається з банального побуту. І з дрібниць також. Незвично так думати, справді? «Там гори нашої звичайної жіночої роботи», — згадує санітарка Олександра Йосипівна Мішутіна. Армія йшла попереду, а за нею «другий фронт» — пралі, кухарі, автослюсарі, листоноші...

Хтось із них написав мені: «Ми — не герої, ми були за лаштунками». Що ж там, за лаштунками?

Про черевички і прокляту дерев'янку

«Ступаємо по болоту, коні в тому болоті тонуть або падають мертвими. Полуторки захлинаються... Солдати на собі тягнуть гармати. Тягнуть вози з хлібом і білизною. Ящики махорки. Я бачу, як один ящик махорки летить у багнюку, за ним — триповерховий російський матюк... Бережуть набої, бережуть махорку...

Чоловік мені каже, завжди повторює: "Дивися на все око!
Це — епос! Епос!"»

*Тетяна Аркадіївна Смілянська,
військовий журналіст*

«До війни я жила щасливо... З татом, з мамою. Тато в мене з фінської повернувся. Він прийшов без одного пальця на пра-
вій руці, і я в нього запитувала: "Тату, навіщо війна?"

А війна незабаром прийшла, я ще толком не підросла.
З Мінська евакуювалася. Привезли нас до Саратова. Там
я в колгоспі працювала. Викликає мене голова сільради:

— Я думаю про тебе, дівчинко, весь час.

Я здивувалася:

— А що ви, дядьку, думаєте?

— Якби не та клята дерев'янка! Усе та клята дерев'янка...

Стою, нічого не тямлю. Він каже:

— Прислали папір, треба двох на фронт, а мені нема кого
послати. Сам би пішов, та ця клята дерев'янка. А тебе не мож-
на: ти евакуйована. А може, підеш? Двоє дівчат у мене: ти
та Марія Уткіна.

Марія була такою високою, дебелою дівкою, а я не дуже.
Я так собі.

— Підеш?

— А мені обмотки дадуть?

Ми були обірваними: що ми там встигли із собою взяти!

— Ти така гарненька, тобі черевички там дадуть.

І я погодилася.

...Вивантажили нас із ешелону, за нами прибув дядько, огрядний, вусатий, але ніхто з ним не поїхав. Не знаю чому, я не питала, я не була активісткою, першою нікуди не лізла. Не сподобався нам цей дядько. Потім приїжджає гарний офіцер. Лялька! Він умовив, і ми поїхали. Приїхали до частини, а там цей вусатий дядько, сміється: "Ну, що, кирпаті, зі мною не поїхали?"

Майор викликав нас по одній і запитував: "Що ти вмієш?"

Одна відповідає: "Корів доїти". Друга: "Картоплю вдома варила, мамі допомагала".

Викликає мене:

- А ти?
- Прати вмію.
- Бачу, дівка гарна. Якби ти готувати вміла.
- Умію.

Цілий день готую їжу, а прийду вночі — солдатам випрати треба. На посту стояла. Мене гукають: "Вартовий! Вартовий!" — А я відповісти не можу — сили нема. Сили не маю навіть подати голос...»

*Ірина Миколаївна Зініна,
рядова, кухар*

«Їздила я на санпоїзді... Пам'ятаю, перший тиждень проплакала: ну, по-перше, без мами, а по-друге, опинилася на третій полиці, де тепер багаж кладуть. Там була моя "кімната".

— Якого віку ви пішли на фронт?

— Я вчилася у восьмому класі, але до кінця року не дотягла. Утекла на фронт. Усі дівчата на санпоїзді мого віку.

— А що ви там робили?

— Ми доглядали поранених, поїли, годували, подати судно — це все наша робота. Зі мною разом одна дівчина старша чергувала, вона мене спочатку жаліла: "Якщо будуть судно просити, ти мене клич". Поранені важкі: у того руки, у того ноги немає. Я першого дня кликала її, а потім — вона ж не може весь день зі мною бути і всю ніч — залишилася я сама. І ось мене кличе поранений: "Сестричко, судно!"

Я простягаю йому судно і бачу, що він його не бере. Дивлюся: у нього немає рук. У мозку десь промайнуло, якимось я збагнула, що треба робити, але кілька хвилин стояла і не знала, як бути. Ви мене розумієте? Я мала допомогти... А я не знала, що то є, я ще того не бачила. Такому навіть на курсах нас не вчили...»

*Світлана Миколаївна Любич,
сандружинниця*

«Я не стріляла... Кашу солдатам варила. За це дали медаль. Я про неї і не згадую: хіба я воювала? Кашу готувала, солдатський суп. Тягала котли, баки. Важкі-важкі... Командир, пригадую, сердився: "Я б постріляв ці баки... Як ти народжува-ти після війни будеш?" Одного разу взяв — і всі баки постріляв. Довелося в якомусь селищі шукати баки менші.

Прийдуть солдатики з передової, відпочинок їм дадуть. Бідолашні, всі брудні, змучені, ноги, руки — все обморожене.

Дуже боялися морозів узбеки, таджики. У них же сонце завжди, тепло, а тут тридцять-сорок градусів морозу. Не може відігрітися, годуєш його. Він сам ложки не піднесе до рота...»

*Олександра Семенівна Масаковська,
рядова, кухар*

«Прала... Через всю війну з коритом пройшла. Прали вручну. Тілогрійки, гімнастерки... Білизну привезуть, вона заношена, завошивлена. Халати білі, ну ці, маскувальні, вони наскрізь в крові, не білі, а червоні. Чорні від старої крові. У першій воді прати не можна — вона червона або чорна... Гімнастерка без рукава, і дірка на всі груди, штани без штанини. Сльозами відмиваєш і сльозами полощеш.

І гори, гори цих гімнастерок... Ватників... Як згадаю, руки і тепер болять. Узимку ватники важкі, кров на них замерзла. Я часто їх і тепер уві сні бачу... Лежить чорна гора...»

*Марія Степанівна Детко,
рядова, праля*

«На війні траплялося стільки дивного... Я вам розповім... Лежить на траві Аня Кабурова... Наша зв'язкова. Вона помирає — куля влучила в серце. Цієї миті над нами пролітає клин журавлів. Усі підвели голови до неба, і вона розплющила очі. Подивилася: "Як шкода, дівчата". Потім помовчала і посміхнулася нам: "Дівчата, невже я помру?" А тут біжить наш

листоноша, наша Клава, вона кричить: "Не помирай! Не помирай! Тобі лист з дому..." Аня не заплющує очі, вона чекає...

Наша Клава сіла біля неї, розпечатала конверт. Лист від мами: "Дорога моя, люба доню..." Біля мене стоїть лікар, він каже: "Це — диво. Диво!!! Вона живе всупереч усім законам медицини..." Дочитали листа... І лише тоді Аня заплющила очі...»

*Марія Миколаївна Василевська,
сержант, зв'язкова*

«Моя спеціальність... Моя спеціальність — чоловіча стрижка...

Приходить дівчина... Я не знаю, як її стригти. У неї розкішне волосся — кучері. Заходить до землянки командир:

— Стригти, як чоловіків.

— Але вона — жінка.

— Ні, вона солдат. Жінкою вона знову стане після війни.

Усе одно... Усе одно трохи волосся відросте, і я дівчат уночі накручувала. Замість бігудів у нас були шишки... Ялинові сухі шишки... Ну, хоча б гривку накрутити...»

*Василиса Южніна,
рядова, перукар*

«Книжок я мало читала... І розповідати красиво я не вмію... Ми одягали солдатів, прали, прасували — ось яке наше героїство. На конях їхали, мало де поїздом, коні змучені, можна

сказати, пішки до самого Берліна дійшли. І якщо так згадати, то все, що треба, робили: поранених допомагали тягати, на Дніпрі набої підносили, бо не було на чому підвезти, на руках dopravляли за кілька кілометрів. Землянки копали, мости мостили...

Потрапили в оточення, бігла, стріляла, як усі. Убила або не вбила, не скажу. Бігла і стріляла, як усі.

Мені здається, я дуже мало згадала. А скільки всякого в мене було! Я згадаю... Прийди ще раз...»

*Анна Захарівна Горлач,
рядова, праля*

«Історія в мене маленька...

Старшина запитує:

- Дівчинко, тобі скільки років?
- Шістнадцять, а що?
- А то, — каже, — нам неповнолітні не потрібні.
- Що хочете, буду робити. Хоча б хліб пекти.

Узяли...»

*Наталія Мухаметдінова,
рядова, пекар*

«Я значилася писарем... Умовили мене піти до штабу таким чином... Мені сказали: ми знаємо, що до війни ви працювали фотографом, і у нас працюватимете фотографом.

Що я добре пам'ятаю, так це те, що я не хотіла фотографувати смерть. Убитих. Знімала, коли солдати відпочивали — курили, сміялися, коли вручали нагороди. Шкода, тоді не було в мене кольорової плівки, лише чорно-біла. Як виносили прапор полку... Я змогла б це гарно зняти...

А сьогодні... Приходять до мене журналісти і запитують: "Ви знімали убитих? Поле бою..." Я стала шукати... У мене мало фотографій смерті... Якщо хтось гинув, мене хлопці просили: "А чи знайдеться в тебе він живий?" Ми шукали його живого... Щоб він усміхався...

*Олена Віленська,
сержант, писар*

«Ми будували... Будували залізниці, мости понтонні, бліндажі. Фронт поблизу. Копали землю вночі, щоб нас не помітили.

Ліс валили. Здебільшого дівчата в моєму відділенні, всі молоденькі. Чоловіків декілька, які не стройові. Дерево як виносили? Беремося всі за те дерево й несемо. Одне дерево всім відділенням. Криваві мозолі на руках... На плечах...»

*Зоя Лук'янівна Вержбицька,
командир відділення будівельного батальйону*

«Закінчила педучилище... Диплом одержала, коли війна вже йшла. Направлення нам не дали, бо війна, а відправили додому. Приїхала додому, за кілька днів викликали до військомату. Мама мене не пускала, звісно, молода ще, лише

вісімнадцять років: "Відправляю тебе до брата, скажу, вдома немає". Я кажу: "Я ж комсомолка". У військкоматі зібрали нас, так і так, казали, потрібні жінки для фронтових хлібопекарень.

Ця праця дуже важка. У нас було вісім залізних печей. Приїжджаємо до зруйнованого селища або міста, ставимо їх. Поставили печі, потрібні дрова, двадцять-тридцять відер води, п'ять мішків борошна. Вісімнадцятирічні дівчата, ми тягали мішки з борошном по сімдесят кілограмів. Ухопимосся удвох і несемо. Чи сорок буханок хліба на ноші покладуть. Я, наприклад, не могла підняти. День і ніч коло печі, день і ніч. Ці корита замісили, ті вже треба. Бомблять, а ми хліб печемо...»

*Марія Семенівна Кулакова,
рядова, пекар*

«А я протягом усіх чотирьох років війни на колесах... Їздила за дороговказами: "Господарство Щукіна", "Господарство Кожуро". Отримаємо на базі тютюн, цигарки, кремені — все, без чого бійці не можуть обійтися на передовій, — і в дорогу. Де на машинах, де на возах, а частіше пішки з одним або двома солдатами. На своєму горбу тягнемо. До траншеї на конях не проїдеш, німці почують скрип. Усе на собі. На своєму горбу, моя любя...»

*Олена Никифоровна Ієвська,
рядова, постачальник*

«На початку війни... Було мені дев'ятнадцять років... Я жила в місті Муромі Володимирської області. У жовтні сорок першого нас, комсомольців, відправили будувати автодорогу Муром — Горький — Кулебаки. Коли ми повернулися з трудфронту, нас мобілізували.

Мене відрядили до школи зв'язку в Горькому на курси поштових працівників. Закінчивши курси, потрапила до діючої армії — до шістдесятої стрілецької дивізії. Служила офіцером у полковій пошті. На власні очі бачила, як люди плакали, цілували конверти, отримавши листа на передовій. А в багатьох рідні загинули або жили на території, що захоплена ворогом. Не мали можливості написати. Тоді ми писали листи від Незнайомі: "Любий солдате, пише тобі незнайома дівчина. Як ти б'єш ворога? Коли повернешся з Перемогою?" Ночами сиділи і складали... Я за війну сотні таких листів написала...»

*Марія Олексіївна Ремньова,
молодший лейтенант, поштовий працівник*

Про спеціальне мило «К» і гауптвахту

«Першого травня я вийшла заміж... А двадцять другого червня почалася війна. Налетіли перші німецькі літаки. Я працювала в дитячому будинку для іспанських дітей, яких привезли до нас у Київ. Це — тридцять сьомий рік... Громадянська війна в Іспанії... Ми не знали, що робити, а іспанські діти стали рити у дворі окопи. Вони вже все знали... Дітей відправили

в тил, а я виїхала до Пензенської області. Мені дали завдання — організувати курси медсестер. До кінця сорок першого року я сама приймала іспити на цих курсах, бо всі лікарі пішли на фронт. Видала документи і теж попросилася на фронт. Відрядили під Сталінград, до армійського польового госпіталю. Була з-поміж дівчат найстаршою. Моїй подрузі Соні Удруговій, ми й тепер із нею дружимо, тоді було шістнадцять років, вона закінчила лише дев'ять класів — і ось ці медичні курси. Три дні минуло, як ми вже на фронті, і ось Соня сидить у лісі й плаче. Підходжу:

— Сонечко, ну чого ж ти плачеш?

— Як ти не зрозумієш? Я три дні маму не бачила.

Тепер їй той випадок нагадаю, так вона сміється.

На Курській дузі мене перевели з госпіталю до польового прального загону замполітом. Пралі були вільнонайманими. Ось, бувало, їдемо ми на підводах: лежать тази, стирчать корита, самовари — гріти воду, а нагорі сидять дівчата в червоних, зелених, синіх, сірих спідницях. Ну, і всі сміялися: "Он поїхало пральне військо!" А мене звали "пральний комісар". Це вже потім мої дівчата одяглися більш пристойно, як кажуть, "прибарахлилися".

Працювали дуже важко. Ніяких пральних машин і сліду не було. Ручками... Усе жіночими ручками... Ось ми приходимо, дають нам одну якусь хату або землянку. Ми перемо там білизну, перш ніж сушити, просочуємо її спеціальним милом "К", для того щоб не було вошей. Був дуст, але дуст не допомагав, використовували мило "К", дуже смердюче, запах жакхливий. Там, у тому приміщенні, де перемо, ми

і сушимоту білизну, і тут же ми спимо. Давали нам двадцять-двадцять п'ять грамів мила — на одного солдата випрати білизну. А вона чорна як земля. І в багатьох дівчат через прання, через тягарі, через напруження були грижі, екземи рук від мила "К", злазили нігті, думали, що ніколи вже не зможуть вони рости. Але все одно день-два відпочинуть — і треба знову прати.

Дівчата слухалися мене...

Приїжджаємо ми якось туди, де стоять льотчики, вся частина. Уявляєте, побачили нас, а ми всі в брудному, заношеному, і ці хлопці зі зневагою: "Ти ба, пралі..." Мої дівчата мало не плачуть:

— Замполіте, дивіться...

— Нічого, ми їм помстимося.

І ми домовилися. Увечері надягають мої дівчата що в них найкраще, йдуть на галявину. Одна наша дівчина їм грає на гармошці, і вони танцюють. Домовленість: з жодним льотчиком не танцювати. Ті підходять, а вони ні з ким не йдуть. Весь вечір одна з одною танцювали. Нарешті ті почали благи: "Один дурень сказав, а ви на всіх образилися".

Узагалі не слід вільнонайманих саджати на гауптвахту, але що ти вдієш, коли сто дівчат водночас? У нас об одинадцятій відбій — і квит. Вони намагалися втекти — ну, дівчата є дівчата. Я садила їх на гауптвахту. Одного разу приїхало начальство із сусідньої частини, а в мене двоє сидять.

— Як це так? Вільнонайманих садите на гауптвахту? — запитують у мене.

Я спокійно відповідаю:

— Пишіть, товаришу полковник, рапорт командуванню. Ваше діло. Але я повинна боротися за дисципліну. І в мене зразковий лад.

З тим вони й поїхали.

Дисципліна була міцною. Якось зустріла одного капітана — проходив повз мій будинок, і я виходжу. Він навіть зупинився:

— Боже мій! Ви вийшли звідси, а ви знаєте, хто тут живе?

— Знаю.

— Тут же замполіт живе. Ви знаєте, яка вона зла?

Я кажу, що такого ніколи не чула.

— Боже мій! Вона зроду не усміхнеться, вона така сердита.

— А ви хотіли б із нею познайомитися?

— О Господи! Ні!

Ну, і тут я зізналася:

— Так будьмо знайомі, я замполіт!

— Ні, не може бути! Про неї мені розповідали...

Я берегла своїх дівчат. У нас була така гарна Валя. Викликали мене якось на десять днів до штабу. Приїжджаю, мені кажуть, що Валя всіма тими днями пізно приходила, що була вона з якимось капітаном. Була, ну була, діло позаду. Два місяці минають, я дізнаюся, що Валя вагітна. Викликаю її: "Валя, як це сталося? Куди ти поїдеш? Твоя мачуха (у неї не мати, а мачуха була) в землянці живе". Вона плаче: "Це ви винні, якби ви не поїхали, нічого б не трапилося". Вони зі мною — як із матір'ю, старшою сестрою.

У неї якесь пальтечко легке, а вже холодно, віддала я їй свою шинель. Поїхала моя Валя...

Восьме березня сорок п'ятого року. Ми справляли свято. Чай. Якись цукерки роздобули. Виходять мої дівчата на вулицю і раптом бачать: ідуть із лісу два німці. Тягнуть за собою автомати... Поранені... Мої дівчата оточили їх. Ну і я, як замполіт, звісно, написала в донесенні, що сьогодні, восьмого березня, пралі взяли в полон двох німців.

Назавтра у нас була нарада командирів, начальник політвідділу насамперед оголошує:

— Ну, товариші, я хочу вас порадувати: незабаром кінець війні. Учора пралі з двадцять першого польового прального загону взяли в полон двох німців.

Усі заплескали.

Коли йшла війна, нас не нагороджували, а коли скінчилася, мені сказали: "Нагородіть двох людей". Я обурилася. Узяла слово, виступила, що я замполіт прального загону, і яка це важка праця праль, що в багатьох із них грижі, екземи рук і так далі, що дівчата молоді, працювали тяжче, ніж машини, немов тягачі. У мене запитують: "Можете до завтрашнього дня надати нагородний матеріал? Ми ще нагородимо". І ми з командиром загону ніч просиділи над списками. Багато хто з дівчат одержав медалі "За відвагу", "За бойові заслуги", а одну пралю нагородили орденом Червоної Зірки. Найкраща праля, вона не відходила від корита: бувало, всі вже без сил, падають, а вона пере. Це була літня жінка, вся її сім'я загинула.

Коли мені треба було відправляти дівчат додому, мені хотілося щось їм дати. Вони всі з Білорусі та України, а там все було зруйноване, розбите. Як ти їх відпустиш із порожніми руками? А ми стояли в якомусь німецькому селі, там була

швацька майстерня. Я пішла подивитися: машинки стояли, на моє щастя, цілі. І ось кожній дівчинці, яка їхала, ми піднесли подарунок. Я так раділа, була такою щасливою. Лиш це я могла зробити для своїх дівчат.

Усі хотіли додому і боялися повертатися. Ніхто не знав, що нас там чекає...»

*Валентина Кузьмівна Братчикова-Борщевська,
лейтенант, замполіт польового
прального загону*

«Мій тато... Мій любий тато був комуніст, свята людина. Я не зустрічала протягом усього життя нікого кращого за нього. Він мене виховував: "Ну, хто б я був без радянської влади. Бідняк. Наймитував би у куркуля. Радянська влада дала мені все, я здобув освіту. Став інженером, будую мости. Я всім цим зобов'язаний нашій рідній владі".

Я любила радянську владу. Любила Сталіна і Ворошилова. Усіх наших вождів любила. Так мене навчив тато.

Йшла війна, я підросла. Вечорами ми з татом співали "Інтернаціонал" і "Священну війну". Папа акомпанував на акордеоні. Коли мені виповнилося вісімнадцять років, він разом зі мною пішов до військкомату...

З армії я написала додому листа, що буду й охороняю мости. Яка це була радість у нашій родині! Тато нас усіх залубив у мости, ми любили їх із дитинства. Коли я бачила зруйнований міст — його розбомбили чи підірвали, — ставлення в мене до нього було, як до живої істоти, а не до стратегічного

об'єкта. Я плакала... Я бачила на шляху сотні зруйнованих мостів, великих і маленьких, їх руйнували у війну в першу чергу. Мішень номер один. Коли ми проїжджали повз руїни, я завжди думала: скільки ж знадобиться років, щоб усе це побудувати заново? Війна вбиває час, дорогоцінний людський час. Я добре пам'ятала, що кожен міст тато будував кілька років. Ночами сидів над кресленнями, навіть вихідними днями. Більш за все на війні мені було шкода часу. Батькового часу...

Батька давно немає, але я його продовжую любити. Не вірю, коли про таких, як він, кажуть, що вони були дурними і сліпими — вірили в Сталіна. Боялися Сталіна. Вірили в ленінські ідеї. Думали однаково. Повірте мені, вони були хорошими і чесними людьми, вони вірили не в Сталіна і Леніна, а в комуністичну ідею. У соціалізм із людським обличчям, як потім це назвуть. У щастя для всіх. Для кожного. Мрійники, ідеалісти — так, сліпці — ні. Ніколи не погоджуся. Нізащо! У середині війни у нас з'явилися чудові танки і літаки, добра зброя, але без віри все одно такого страшного ворога, як гітлерівська армія — потужна, дисциплінована, яка підкорила всю Європу, ми б ні за що не здолали. Не зламали б їй хребет. Головною нашою зброєю була віра, а не страх, даю вам слово честі партійця (я на війні вступила в партію і досі комуністка). Я не соромлюся свого партквитка і не відмовилася від нього. Моя віра не змінилася із сорок першого...»

*Тамара Лук'янівна Тороп,
рядова, інженер-будівельник*

«Під Воронежем німецькі війська затримали... Вони довго не могли взяти місто. Бомбили і бомбили. Літаки літали через наше село Московка. Я ще не бачила ворога, я бачила тільки його літаки. Але невдовзі я дізналася, яка та війна...

Наш госпіталь повідомили, що під самим Воронежем розбомбили склад, ми приїхали на місце — побачили... Що ми побачили? Тільки фарш... вимовити не можу... Ой-ой-ой! Першим отямився наш головлікар. Він голосно крикнув: "Ноші!" Я була молодша за всіх, мені лише шістнадцять років виповнилося, і всі дивилися на мене, щоб я не зомліла. Ми ходили по рейках,лазили по вагонах. На ноші не було кого покласти: вагони горіли, не чулося ні стогонів, ні криків. Людей цілих не було. Я трималася за своє серце, у мене зі страху заплющувались очі. Коли ми повернулися до госпіталю, всі попадали хто де: хто на стіл голову поклав, хто на стільці — і так поснули.

Я відчергувала і пішла додому. Прийшла вся заплакана, лягла на ліжко і лише заплющу очі — все знову бачу... Повернулася з роботи мама, і прийшов дядько Митя. Чую мамин голос:

— Не знаю, що з Оленою буде. Ти подивись, яке в неї обличчя стало відтоді, як вона до госпіталю пішла. Вона не схожа сама на себе, мовчить, ні з ким не розмовляє й увісні скрикує. І куди поділася усмішка і куди подівся сміх? А ти сам знаєш, якою вона була веселою. А тепер вона вже не жартує.

Я слухаю маму, і в мене сльози течуть.

...Коли в сорок третьому році визволяли Воронеж, я пішла до воєнізованої охорони. Там лише дівчата. Усім їм було по сімнадцять-двадцять років. Молоді, гарні, зроду я стількох гарних дівчат водночас не бачила. Перша, з ким я спізналася, була Маруся Прохорова, вона дружила з Танею Федоровою. Вони – з одного села. Таня була серйозна, любила чистоту, порядок, а Маруся любила співати, танцювати. Співала пустотливі частівки. А більш за все любила фарбуватися, сяде перед дзеркалом і сидить годинами. Таня лаяла її: "Ніж ото красу наводити, краще попросувала б свою форму і прибрала як слід койку". Була ще в нас Паша Літаврїна, дуже відчайдушна дівчина. Дружила вона з Шурою Батищевою. Та була сором'язливою і скромною, найспокійнішою з нас. А Люся Лихачова любила накручувати локони, накрутить – і відразу за гітару. Вона з гітарою лягала спати і з гітарою вставала. Найстаршою була Полїна Неверова, її чоловік загинув на фронті, і вона завжди була сумна.

Ходили ми всі у військовій формі. Коли мама вперше побачила мене у формі, вона побіліла:

– Ти вирішила в армію піти?

Я її заспокоїла.

– Та ні, мамо. Я ж тобі казала, що охороняю мости.

Мама заплакала:

– Незабаром війна скінчиться. І ти відразу знімеш шинель.

Я теж так думала.

За два дні по тому, як ми дізналися, що закінчилася війна, у нас було зібрання в червоному куточку. Виступив на ньому начальник охорони товариш Наумов.

— Дорогі мої бійці,— сказав він,— війна скінчилася. Але вчора я отримав наказ, що на Західну дорогу потрібні бійці воєнізованої охорони.

Хтось із залу вигукнув:

— Так там же бандерівці!..

Наумов замовк, а потім сказав:

— Так, дівчата, там бандерівці. Вони воюють із Червоною армією. Але наказ є наказ, його треба виконувати. Хто хоче поїхати, прошу подати заяву начальнику варті. Поїдуть добровольці.

Ми повернулися до казарми, і кожна лягла на своє ліжко. Стало тихо-тихо. Нікому не хотілося їхати далеко від рідних місць. І нікому не хотілося помирати після війни. Наступного дня нас знову зібрали. Я сиділа за столом президії, стіл накрили червоною скатертиною. І я думала, що востаннє сиджу за цим столом.

Начальник охорони виголосив промову:

— Я знав, Бабіна, що ти поїдеш перша. І ви всі, дівчата, молодці, не побоялися. Скінчилася війна, можна повернутися додому, а ви їдете обороняти свою Батьківщину.

За два дні ми їхали. Подали нам товарний ешелон, на підлозі було сіно, і пахло травою.

Ніколи раніше я не чула, що є таке місто Стрий, тепер воно стало місцем нашої служби. Місто мені не сподобалося — маленьке і страшне, кожен день грала музика і кого-небудь ховали: то міліціонера, то комуніста, то комсомольця. Знову ми побачили смерть. Здружилася з Галею Коробкіною. Вона там загинула. Ще з однією дівчинкою...

Її теж вночі зарізали... І я там взагалі покинула жартувати і сміятися...»

*Олена Іванівна Бабіна,
боєць воєнізованої охорони*

Про розпавлені підшипники і російський мат

«Уся я в батька... Його донька...

Батько мій, Мирон Ленков, пройшов шлях від безграмотного хлопчини до командира взводу в громадянську війну. Був справжнім комуністом. Коли він помер, ми залишилися з мамою жити в Ленінграді, всім найкращим, що є в мені, я зобов'язана цьому місту. Моєю пристрастю були книжки. Ридала над романами Лідії Чарської, зачитувалася Тургенєвим. Любила поезію...

Улітку сорок першого... Наприкінці червня ми поїхали до бабусі на Дон. Війна застала нас у дорозі. Степом відразу стали носитися — алюр три хрести — кіннонарочні з військкоматівськими повістками. Співали, пили і ридма ридали козачки, проводжаючи козаків на війну. Я пішла до станиці Боковської до райвійськкомату. Сказали коротко і жорстко:

— Дітей на фронт не беремо. Комсомолка? От і чудово. Допмагай колгоспу.

Лопатили хліб, щоб не перегорів у буртах. Потім прибирали овочі. Мозолі на руках стали твердими, губи потріскалися,

обличчя вкрилося степовою засмагою. І якщо я чимось відрізнялася від хутірських дівчаток, то лише тим, що знала безліч віршів і могла читати їх напам'ять протягом усієї дороги з поля додому.

А війна наближалася. Сімнадцятого жовтня фашисти окупували Таганрог. Люди йшли в евакуацію. Бабуся залишилася, а нас із сестрою відправила: "Ви молоді. Рятуйтеся". До станції Обливська йшли п'ять днів. Сандалії довелося викинути, до станції входили босоніж. Начальник станції всіх попереджав: "Не чекайте критих вагонів, сідайте на платформи. Зараз подамо паровоз і відправимо вас на Сталінград". Нам пощастило — ми забралися на платформу з вівсом. Зарили в зерно босі ноги, вкрилися хустками... Тісно притулилися одна до одної і задрімали... Хліб у нас давно скінчився, мед також. Останніми днями нас підгодовували козачки. Ми соромилися брати, заплатити було нічим, а вони вмовляли: "Їжте, біднесенькі. Усім зараз погано, допомагати треба одине одному". Я присягалася вік не забути цієї людської доброти. Ніколи! Нізащо! І не забула.

Зі Сталінграда пароплавом, потім знову поїздом дісталися о другій годині ночі до станції Медведицьке. Людською хвилю нас вихлюпнуло на перон. А позаяк самі, перетворившись на дві бурульки, ми не могли рухатися, тому стояли, притримуючи одна одну, щоб не впасти. Не розсипатися на скалки, як перед моїми очима розсипалася жаба, яку витягнули зі зріженого кисню і кинули на підлогу. На щастя, хтось, із ким ми разом їхали, про нас згадав. Підкотила наповнена людьми бричка, нас прив'язали ззаду. Наділи ватники. Сказали: "Ідіть,

бо ви замерзнете. Не відігрієтесь. Вас не можна везти". Ми спочатку падали, але йшли, потім навіть бігли. І так шістнадцять кілометрів...

Село Франк — колгосп "Перше травня". Голова колгоспу дуже зрадив, коли дізнався, що я з Ленінграда і встигла закінчити дев'ять класів:

— Ось і добре. Допомогатимеш мені тут. За бухгалтера.

На якусь мить я навіть зраділа. Але тут побачила плакат "Дівчата, за кермо!", що висів за спиною керівника.

— Не буду сидіти в конторі, — відказала голові. — Якщо мене навчать, я зможу водити трактор.

Трактори стояли, занесені снігом. Ми відкопували їх, розбирали, обпикаючи руки об метал, залишаючи на ньому шматки шкіри. Проіржавілі, туго затягнуті болти здавалися привареними. Коли не могли зрушити їх з місця проти годинникової стрілки, намагалися відкрутити за її ходом. Як на гріх... Саме в цей момент... Ніби з-під землі, виростав бригадир Іван Іванович Нікітін, єдиний справжній тракторист і наш наставник. Він хапався за голову і не міг втриматися від матюків. Ех, ти! Мать твою... Лайка його була, як стогін. Але все одно лише раз я заплакала...

У поле виїхала заднім ходом: в коробці швидкостей мого СТЗ багато шестерень були "беззубими". Розрахунок був простий: за двадцять кілометрів якийсь трактор вийде з ладу, і тоді з нього переставлять коробку передач на мій. Так і сталося. Така ж, як я, трактористка Сарочка Гозенбук, не помітивши, що з радіатора витекла вода, запоролла мотор. Ех, ти! Мать твою...

Я до війни на велосипеді не навчилася їздити, а тут — трактор. Подовгу розігрівали мотори з порушенням всіх правил — відкритим вогнем. Дізналася я і що означає перетяжка. І як заводити трактор після такої процедури — по колу не покрутити, впівоберта не завести... Мазильні матеріали і пальне — за нормами воєнного часу. За кожну краплю заплаатиш головою, так само як і за розплавлений підшипник. Ех, ти! Мать твою... За кожну краплю...

Того дня... Перед виходом на поле відкрутила краник картера — перевірити масло. Пішла якась сироватка. Кричу бригадиру, що автол новий треба залити, він підійшов, краплю в руках розтер, понюхав навіщось і каже: "Не бійся! Ще день попрацювати можна". Сперечаюся: "Не можна, ви ж казали..." Він заводиться з півоберта: "Наговорив на свою голову — спасу від вас немає. Ляльки міські! Грамотні дуже. Ех, ти! Мать твою..." Їдь, так твою сякий... Поїхала. Жарко, трактор димить, дихати нічим, але все це дурниця: як підшипники? Здається мені, що постукують. Зупинюся — начебто ні. Дам навантаження — стукають! І раптом — під саме сидіння — тук, тук, тук!

Глушу мотор, підбігаю до оглядових люків — два шатунних підшипники розпавила вщерть! Опустилася на землю, обняла колесо і вдруге за війну заплакала. Сама винна: бачила ж, яке масло! Матюків злякалася. Його б обматюкала у відповідь, так ні, гнила інтелігенція.

Обернулася на якісь звуки. Ну і ну! Голова колгоспу, директор МТС, начальник політвідділу і, звісно, наш бригадир. Через нього все!

А він стоїть і рушити не може. Усе зрозумів. Мовчить. Ех, ти! Мать твою...

Директор МТС теж усе зрозумів:

— Скільки?

— Два, — відповідаю.

За законами воєнного часу — це треба йти під суд. Стаття: халатність і шкідництво.

Начальник політвідділу повертається до бригадира:

— Що ж ти своїх дівчат не бережеш? Як я можу це дитя віддати під суд!

Якось воно й обійшлося. Розмовами. Але бригадир вже при мені не матюкався. А я навчилася... Ех, ти! Мать твою... Таке закручувала...

А потім прийшло щастя: знайшлася наша мама. Вона приїхала, і у нас знову була сім'я. Мама раптом сказала:

— Я думаю: тобі треба йти до школи.

Я не відразу зрозуміла:

— Куди?

— Хто замість тебе закінчуватиме десятий клас?

Переживши все це, дивно було опинитися знову за шкільною партою, розв'язувати задачки, писати твори, зубрити німецькі дієслова, замість того щоб бити фашистів! І це, коли воров вийшов до Волги!

Я мала чекати не дуже довго: за чотири місяці — сімнадцять років. Як не вісімнадцять, то хоч сімнадцять. І вже тоді ніхто не заверне мене додому! Ніхто! У райкомі все минуло гладко, а у військкоматі довелося повоювати. Через вік, через зір. Але перше допомогло другому... Коли йшлося про вік,

я обізвала воєнкома бюрократом... І оголосила голодування... Сіла з ним поруч і дві доби не зрушила з місця, відсуваючи пропонований ним шматок хліба і кухоль окропу. Пригрозила, що помру з голоду, але спочатку напишу записку, хто винен у моїй смерті. Навряд чи він злякався і повірив, але все-таки направив мене на медкомісію. Усе це відбувалося в тій самій кімнаті. Поряд. І коли лікарка, перевіrivши зір, розвела руками, воєнком розсміявся і сказав, що я даремно голодувала. Пожалів мене. Але я відповіла, що це я через голодування нічого не бачу. Відійшла до вікна, ближче до злочасної таблиці, і розревілася. І ревіла доки... Довго ревіла... Доки не вивчила нижні рядки. Опісля втерла сльози і сказала, що готова ще раз пройти комісію. І пройшла.

Десятого листопада сорок другого року ми (десь двадцять п'ять дівчат) запаслися продуктами на десять діб, як було наказано, видерлися до кузова пошарпаної вантажівки і заспівали "Дан приказ", замінивши слова "на гражданскую войну" словами "защищать свою страну". З Камишина, де ми прийняли присягу, лівим берегом Волги йшли пішим маршем до самого Капустиного Яру. Там розміщувався запасний полк. І там, серед тисяч чоловіків, навіть якось загубилися. Приїжджали "покупці" з різних частин, набирали поповнення. Нас вони намагалися не помічати. Весь час повз нас...

У дорозі я подружилася з Анею Ракшенко і Асею Басіною. Обидві вони ніяких спеціальностей не мали, я ж свою вважала невійськовою. І тому, якщо окликали, ми троє дружно робили три кроки вперед, вважаючи, що на місці будь-яку спеціальність хутко освоїмо. Але нас обминали.

Та коли ми ступили крок у відповідь на команду: "Шофери, трактористи, механіки — три кроки вперед!", "покупцеві", а це був молодий старший лейтенант, не вдалося пройти мимо. Я ступила не три кроки, а п'ять, і він зупинився:

— Чому ви відбираєте тільки чоловіків? Я теж трактористка! Він здивувався:

— Бути не може! Ану — порядок роботи трактора.

— Один, три, чотири, два.

— А підшипники плавила?

Я чесно зізналася, що два шатуни геть-чисто розплавила.

— Гаразд. Беру. За чесність. — І, кивнувши, пішов далі.

Стали зі мною і мої подружки. Поруч. Старший лейтенант удав, що так і треба. Ех, ти! Мать твою...

Командир частини, знайомлячись із поповненням, спитав у старшого лейтенанта:

— Ти навіщо привіз цих дівчаток?

Той зніяковів і відповів, що йому стало нас шкода: потраплять кудись, переб'ють, як куріпок.

Командир зітхнув:

— Гаразд. Цю — на кухню, ту — на склад, хто у грамоті тямить — до штабу писарем. — Помовчав і додав: — Шкода, вродливі.

"Найграмотнішою" була я, але працювати писарем! І при чому тут наша врода? Мене взяло за живе, і я забула про військову дисципліну:

— Ми — добровольці! Йшли боронити Батьківщину. Підемо тільки до бойових підрозділів...

Чомусь полковник відразу здався:

— До бойових — так до бойових. Двох — до летючки, на верстати, а цю, язикату, — на збірку моторів.

Так почалася наша служба в сорок четвертій автобронетанковій польовій майстерні. Ми були, як завод на колесах. На машинах, їх звали летючки, — стояли верстати: фрезерні, розточувальні, шліфувальні, токарні; електростанція, заливка, вулканізація. На верстатах працювали по двоє. Кожен по дванадцять годин, без єдиної хвилини перепочинку. На обід, вечерю, сніданок підміняв напарник. Якщо підходила черга комусь іти в наряд, другий працював двадцять чотири години. Працювали в снігу, в болоті. Під бомбардуванням. І вже ніхто не казав, що ми — вродливі. Але вродливих дівчаток жаліли на війні, жаліли більше. Це правда. Їх шкода було ховати... Шкода було виписувати мамі похоронку... Ех, ти! Мать твою...

Мені часто тепер сняться сни... Я знаю, що вони сняться, але я їх мало коли запам'ятовую. Але залишається відчуття, що я десь була... І повернулася... Уві сні секунда вміщує те, на що в житті потрібні роки. А іноді переплутаю, де сон, а де реальність... Як я пам'ятаю, це було в Зимовниках, я щойно прийшла, щоб прилягти на кілька годин, як почалося бомбардування. Ех, ти! Мать твою... Краще нехай мене вб'ють, ніж зіпсую собі таку радість, як двогодинний сон. Десь поблизу сильно рвонуло. Будинок похитнувся. Але я все одно засинаю...

Мене не брав страх, не було цього почуття. Даю слово. Тільки після найзапекліших нальотів смикав зуб, в якому була дірочка. Та й то недовго. Я б і досі вважала, що дуже хоробра,

якби за кілька років після війни не була змушена через постійний, нестерпний і абсолютно незрозумілий біль у всіх точках свого організму звернутися до фахівців. І найдосвідченіший невропатолог, запитавши, скільки мені років, здивувався:

— До двадцяти чотирьох років зруйнувати всю свою вегетативну нервову систему! Як же ви жити збираєтеся?

Я відповіла, що жити збираюся добре. По-перше, я — жива! Я так мріяла вижити! Так, я залишилася жива, але минуло лише кілька місяців повоєнного життя, і в мене опухли суглоби, відмовила і стала дуже боліти права рука, ще більш погіршився зір, опущеною була нирка, зміщеною — печінка і, як відразу з'ясувалося, геть-чисто зруйнована вегетативна нервова система. Але я протягом усієї війни мріяла, що буду вчитися. Й університет став мені другим Сталінградом. Я завершила його роком раніше, інакше забракло б сил. Чотири роки в одній-однісінькій шинелі — взимку, навесні, восени — і вицвілій до білизни гімнастерці... Ех, ти! Мать твою...»

*Антоніна Миронівна Ленкова,
автослюсар польової автобронетанкової майстерні*

«БУВ ПОТРІБЕН СОЛДАТ... А ХОТИЛОСЯ БУТИ ЩЕ Й ВРОДЛИВОЮ...»

За кілька років записані вже сотні розповідей... На книжкових полицях у мене розсортовані сотні касет і тисячі друкованих сторінок. Вслухуюся і вчитуюся...

Світ війни повертається до мене дедалі більш несподіваним боком. Раніше я не ставила перед собою запитань: як можна було, наприклад, рік у рік спати в окопах неповного профілю або біля багаття на голій землі, ходити в чоботях і шинелях і, нарешті, — не сміятися, не танцювати? Не носити літніх суконь? Забути про черевички і квіти... Їм же було по вісімнадцять-двадцять років! Я звикла думати, що жіночому життю немає місця на війні. Воно є неприродним, майже забороненим. Але я помилялася... Невдовзі, вже під час перших зустрічей, помітила: хоч би про що жінки говорили, навіть про смерть, вони завжди згадували (так!) про вроду, вона була невикорінною часткою їхнього існування: «Вона лежала в труні така гарна... Немов наречена...» (А. Строцева, піхотинець) або: «Мені мали вручити медаль, а в мене стара гімнастерка. Я підшила собі коміречень марлею. Усе ж білий... Мені здавалося, що я така цієї хвилини гарна. А дзеркальця не було, я себе не бачила. Усе в нас розбомбили...» (Н. Єрмакова, зв'язкова). Радісно й охоче розповідали вони про свої наївні дівочі хитрощі, маленькі секрети, невидимі знаки, які давали їм змогу в «чоловічому» побуті війни

та в «чоловічій» справі війни все ж таки залишатися собою. Не зрадити свою природу. Пам'ять їхня напрочуд (авжеж сорок років минуло!) зберегла велику кількість дрібниць військового побуту. Деталей, відтінків, барв і звуків. У їхньому світі побут і буття поєднувалися, і плин буття був цінним сам по собі, вони згадували про війну, як про відтинок життя. Не подій, а життя, я не раз спостерігала, як маленьке в їхніх розмовах перемагало велике, навіть історію. «Шкода, що гарною я була тільки на війні... Там минули мої найкращі роки. Згоріли. Потім я швидко постаріла...» (Анна Галай, автоматниця).

Через багато літ одні події раптом більшали, інші — маліли. І зростало людське, інтимне, воно ставало і мені, і, найцікавіше, — навіть їм самим, більш цікавим і близьким. Людське перемагало нелюдське лише тому, що воно людське. «Ти не бійся моїх сліз. Не жалій. Нехай мені боляче, але я тобі вдячна, що згадала себе молодою...» (К.С. Тихонович, сержант, зенітниця).

Цієї війни я теж не знала. І навіть не підозрювала про неї...

Про чоловічі чоботи й жіночі капелюшки

«Жили ми в землі... Як кроти... Але якісь дрібнички у нас зберігалися. Навесні гілочку принесеш, поставиш. Тишишся. Адже завтра тебе може і не стати, — це подумки тримали. І запам'ятовуєш, запам'ятовуєш... Дівчинці одній

прислали з дому сукню вовняну. Ми заздрили, хоча носити свій одяг не дозволялося. А старшина, це ж чоловік, бурчав: "Краще б тобі простирadlo прислали. Корисніше". У нас цього не було, подушок теж. Ми спали на гілках, на соломі. Але в мене були приховані сережки, я вночі одягну і сплю з ними...

Коли мене вперше контузило, я не чула і не говорила. Сказала собі: якщо не відновиться голос, кинуся під потяг. Я так співала, і раптом голосу немає. Але голос повернувся.

Щаслива я, сережки наділа. Приходжу на чергування – кричу з радості:

— Товаришу старший лейтенант, доповідає чергова така-то...

— А це що?

— Як що?

— Геть звідси!

— У чому річ?

— Негайно висмикнути сережки! Що це за солдат?

Старший лейтенант був дуже гарний. Усі наші дівчата були в нього трішки закохані. Він нам казав, що на війні потрібні солдати і тільки солдати. Потрібен був солдат... А хотілося бути ще й гарною... Я всю війну боялася, щоб ноги не покалічило. У мене гарні були ноги. Чоловікові — що? Йому не так страшно, якщо навіть ноги втратить. Усе одно — герой. Наречений! А жінку покалічить, так це долю занапастить. Жіночу долю...»

*Марія Миколаївна Щолокова,
сержант, командир відділення зв'язку*

«Я всю війну усміхалася... Я вважала, що маю усміхатися якомога частіше, тому що жінка має світити. Перед відправкою на фронт старий професор нас так учив: "Ви повинні кожному пораненому казати, що ви його любите. Найсильніші ваші ліки — це любов. Любов зберігає, дає сили вижити". Лежить поранений, йому так боляче, що він плаче, а ти йому: "Ну, мій любесенький. Ну, мій гарнесенький..." — "Ти мене любиш, сестричко?" (Вони нас усіх, молоденьких, звали сестричками.) — "Звісно, люблю. Тільки одужуй скоріше". Їм можна було ображатися, лаятися, а нам аніяк. За єдине лайливе слово нас карали аж до гауптвахти.

Важко... Звісно, важко... Навіть ось у спідниці залізти на машину, коли лише чоловіки кругом. А вантажівки високі, спеціальні санітарні машини. Видерися на саму гору! Спробуй...»

*Віра Володимирівна Шевалдишева,
старший лейтенант, хірург*

«Дали нам вагони... Товарняк... Нас дванадцятро дівчат, решта всі чоловіки. Десять-п'ятнадцять кілометрів проїдемо, і поїзд стоїть. Десять-п'ятнадцять кілометрів — і знову нас у глухий кут. Ні води, ні туалету... Зрозуміло?

Чоловіки розкладуть вогнище на зупинці, трусять вошей, обсихають. А нам де? Побіжимо за якесь укриття, там і роздягаємось. У мене був светрик плетений, так воші сиділи на кожному міліметрі, у кожній петельці. Подивився — занудить. Воші бувають головні, натільні, лобкові... У мене були вони всі... Але не буду ж я коло чоловіків... Не буду разом із ними

вошей цих смажити. Соромно. Викинула светр і залишилася в самій сукні. На якійсь станції чужа жінка винесла мені кофтинку, черевики старі.

Довго їхали, а потім ще довго йшли пішки. Був мороз. Я йшла і все тримала люстерко: чи не обморозилася? Увечері бачу, що обморозила щоки. Яка ж бо дурна була... Чула, як обморозити щоки, то вони білі. А в мене червоні-червоні. Ось, думаю, нехай би вони завжди у мене були обмороженими. А назавтра вони почорніли...»

*Надія Василівна Алексєєва,
рядова, телеграфістка*

«У нас було багато вродливих дівчат... Пішли до лазні, а при лазні перукарня працювала. Ну і, одна на одну дивлячись, брови всі пофарбували. Давав же нам чосу командир: "Ви воювати приїхали чи на бал?" Усю ніч плакали, відтирали. Уранці ходив і повторював кожній: "Мені потрібні солдати, а не жінки. Дами на війні не виживають". Дуже суворий командир. До війни він був учителем математики...»

*Анастасія Петрівна Шелег,
молодший сержант, аеростатниця*

«Мені здається, я два життя прожила — чоловіче і жіноче...

Коли потрапила до училища, там відразу військова дисципліна: і на навчанні, і в строю, і в казармі — все за статутом. Потурань нам, як дівчатам, ніяких. Тільки й чули: "Припинити

розмови!", "Розмови!" Увечері хочеться посидіти, повишивати... Ну, щось жіноче згадати... Не дозволялося в жодному разі. А ми залишилися без дому, без домашніх турбот, і було якось ніяково. Давали лише годину відпочинку: сиділи в лєнінській кімнаті, писали листи, можна було постояти вільно, поговорити. Але ні сміху, ні гучного крику — усе це заборонялося.

— Пісню можна було заспівати?

— Ні, не можна.

— А чому не можна?

— Не дозволяється. Ось у строю йди, співай, якщо дадуть команду. Команда: "Пісню! Заводь!"

— А так не можна?

— Не можна. Це не за статутом.

— Важко було звикати?

— Мені здається, я і не звикла. Тільки встигнеш заснути, раптом: "Підйом!" Як вітром здуває нас із ліжок. Починаєш одягатися, а в жінок одєжин більше, ніж у чоловіків, то те летить із рук, то те. Нарешті ремінь у руки — і бігом до роздягальні. На ходу хапаєш шинель і мчиш до збройниці. Там одягаєш чохол на лопату, просмикуєш крізь ремінь, одягаєш підсумок на нього, абияк застібаєш. Хапаєш гвинтівку, на ходу закриваєш затвор і з четвертого поверху сходами буквально скочуєшся вниз. У строю опоряджаєшся. І на все це даються лічені хвилини.

А це вже на фронті... Чоботи в мене на три розміри більші, загнулися, пил у них в'ївся. Господиня принесла два яйця: "Візьми на дорогу, така худенька, що скоро переломишся".

А я тихенько, щоб вона не бачила, розбила ці два яйця, вони маленькі були, і почистила чоботи. Звісно, хотілося їсти, але перемогло жіноче — бути гарною. Ви не знаєте, як шинель тре, яке воно все важке, яке воно все чоловіче — і ремінь, і все. Мені дуже не подобалося, що шинель шию тре, і ще ті чоботи. Крок змінювався, все змінювалося...

Я згадую, що ми були сумними. Завжди ходили сумними...»

*Станіслава Петрівна Волкова,
молодший лейтенант,
командир саперного взводу*

«Не так легко було перетворити нас на солдатів... Не так просто...

Отримали обмундирування. Старшина вишикував:

— Вирівняти носки.

Ми вирівнюємо. Носки рівні, а самі ми позаду, бо чоботи сорокового-сорок першого розмірів. Він:

— Носочки, носочки!

А потім:

— Курсантки, груди четвертої людини!

У нас це, звісно, не виходить, і він на повний голос:

— Що ви там до кишень гімнастерок поклали?

Ми сміємося.

— Відставити сміх, — кричить старшина.

Щоб чітко і правильно відпрацювати прийом вітання, все — від стільців до вивішених плакатів — змушував вітати. Ох, і намутився він із нами.

У якомусь місті привели нас строем до лазні. Чоловіки — до чоловічого відділення, а ми — до жіночого. А там жінки кричать, хто що прикриває: "Солдати йдуть!" Нас не розрізниш — дівчата ми чи хлопчак: ми і підстрижені, і форма на нас військова. А якось пішли до туалету — жінки міліціонера привели. Ми йому кажемо:

— Так куди нам іти?

Він тоді нумо на жінок кричати:

— Це ж дівчата!

— Які то дівчата, то солдати...»

*Марія Миколаївна Степанова,
майор, начальник зв'язку
в батальйоні стрілецького
корпусу*

«Пригадую тільки дорогу. Дорогу... То вперед, то назад...

Коли ми прибули до Другого Білоруського фронту, нас хотіли в штабі дивізії залишити, мовляв, ви жінки, навіщо вам на передову. Ми: "Ні, ми — снайпери, нас посилайте куди слід". Тоді вони нам кажуть: "Відправимо вас до одного полку, там хороший полковник, він дівок береже". Різні командири були. Нам так і сказали.

Той полковник нас зустрів такими словами: "Дивіться мені, дівки, приїхали воювати, воюйте, а іншими справами не займайтеся. Кругом чоловіки, а жінок немає. Біс його знає, як вам іще цю штуку пояснити. Війна, дівки..." Він розумів, що

ми ще геть дрібнота. Вперше налетіли літаки. Я присіла і за-
тулила голову руками, потім вирішила, що руки теж шкода.
Не була ще готовою до смерті.

Пам'ятаю, як у Німеччині... Ой, смішно! В одному ні-
мецькому селищі нас розмістили ночувати в жилому зам-
ку. Багато кімнат, цілі зали. Такі зали! У шафах повно гар-
ного одягу. Дівчатка — кожна сукню для себе вибрала.
Мені жовтенька одна сподобалося і ще халат, не передати
словами, який це був гарний халат — довгий, легкий... Пу-
шинка! А вже спати треба лягати, всі втомилися страшно.
Ми надягли ці сукні й лягли спати. Одяглися в те, що нам
сподобалося, і відразу заснули. Я лягла в сукні й халат ще
наверх...

А якось у покинутій капелюшній майстерні вибрали собі
по капелюшку і, щоб побути в них хоча б трохи, спали всю ніч
сидячи. Уранці встали... Подивилися ще раз у дзеркало... І все
зняли, наділи знову свої гімнастерки, штани. Нічого з собою
не брали. У дорозі і голка важка. Ложку за халяву увіткнеш,
та й годі...»

*Белла Ісааківна Енштейн,
сержант, снайпер*

«Чоловіки... Вони такі... Не завжди нас розуміли...

Але свого полковника Птіцина ми дуже любили. Звали
"Батя". Він не був схожий на інших, розумів нашу жіночу
душу. Під Москвою, це ж відступ, найважчий час, а він нам
каже:

— Дівчата, Москва поряд. Я привезу вам перукаря. Фарбуйте брови, вії, завивки робіть. Нехай це не годиться, але я хочу, щоб ви були гарними. Війна довга... Швидко не скінчиться...

І привіз якусь перукарку. Ми зробили завивки, пофарбувалися. І такі щасливі...»

*Зінаїда Прокопівна Гомарева,
телеграфістка*

«Побігли по льоду Ладозького озера... У наступ. Відразу потрапили під сильний обстріл. Кругом вода, поранять — людина йде відразу на дно. Я повзаю, перев'язую, підповзла до одного, у нього ноги перебиті, втрачає свідомість, але мене відштовхує й у свій "сидір" — мішок, значить, лізе. Свій "НЗ" шукає. Поїсти — хоча б перед смертю... А ми, коли пішли по льоду, отримали продукти. Я хочу його перев'язати, а він — у мішок лізе і хоч би що: чоловікам якось дуже важко було голод перетерпіти. Голод для них був страшніший за смерть...

А я про себе ось що запам'ятала... Спочатку боїшся смерті... У душі по сусідству і подив, і цікавість. А потім ні першого, ні другого — від втоми. Завжди на межі сил. За межами. Залишається наостанку лише страх — бути негарною після смерті. Жіночий страх... Тільки б не розірвало на шматки набоєм... Я знаю, як це... Сама підбирала...»

*Софія Костянтинівна Дубнякова,
санінструктор*

«Йшли і йшли дощі... Біжимо по багнюці, люди падають у ту багнюку. Поранені, убиті. Так не хочеться гинути в цьому болоті. У чорному болоті. Ну, як юній дівчині там лежати... А якось, це вже в білоруських... Оршанських лісах, там дрібні кущі з черемхою. Проліски блакитні. Весь лужок у блакитній барві. Загинути б ось у таких кольорах! Тут лежати... Дурненька ще, сімнадцять років... Це я собі так смерть уявляла...

Я думала, що померти — це наче кудись полетіти. Яюсь ми вночі розмовляли про смерть, але лише раз. Боялися вимовляти це слово...»

*Любов Іванівна Осмоловська,
рядова, розвідниця*

«Наш полк був цілковито жіночий... Вилетіли на фронт у травні сорок другого року...

Дали нам літак "По-2". Маленький, тихохідний. Літав лише на малій висоті, часто на бриючому польоті. Над самою землею! До війни на ньому вчилася літати молодь в аероклубах, але ніхто й гадки не мав, що його використовуватимуть, щоб воювати. Літак був дерев'яної конструкції, суцільно з фанери, обтягнутої перкалем. Узагалі — марлею. Досить було єдиного прямого влучення, як він спалахував — і згорав у повітрі, не долітаючи до землі. Як сірник. Єдина солідна металева деталь — це сам мотор М-ІІ. Потім уже, лише наприкінці війни, нам видали парашути і поставили кулемет у кабіні штурмана, а раніше не було ніякої зброї, чотири бомботримача під

нижніми площинами — і більше нічого. Тепер би нас називали камікадзе, напевно, ми й були камікадзе. Так! Були! Але перемога цінувалася вище, ніж наше життя. Перемога!

Ви запитуєте, як ми витримували? Я вам відповім...

Перед тим як піти на пенсію, я захворіла від самої думки: як це я не буду працювати? Навіщо ж після п'ятдесяти років закінчила другий інститут? Стала істориком. А так — протягом усього життя геолог. Але хороший геолог завжди в полі, а я вже була не при тій силі. Приїхав лікар, зробили кардіограму, і мене запитують:

- У вас коли був інфаркт?
- Який інфаркт?
- У вас усе серце в рубцях.

А ті рубці, мабуть, із війни. Ти заходиш над ціллю, тебе всю трясе. Усе тіло вкривається дрожем, бо внизу вогонь: винищувачі стріляють, зенітки розстрілюють... Декілька дівчат змушені були піти з полку, не витримали. Літали ми здебільшого вночі. Якось нас спробували посилати на завдання вдень, але відразу відмовилися від цього наміру. Наші "По-2" підстрілювали з автомата...

Робили до дванадцяти вильотів за ніч. Я бачила знаменитого льотчика — аса Покришкіна, коли він повертався з бойового вильоту. Це був кремезний чоловік, йому не двадцять років і не двадцять три, як нам: поки літак заправляли, технік встигав зняти з нього сорочку і викрутити. З неї текло, ніби він під дощем побував. Тепер можете легко собі уявити, що робилося з нами. Прилетиш — і не можеш навіть із кабіни

вийти, нас витягали. Не могли вже планшет нести, тягли по землі.

А праця наших дівчат-зброярів! Їм треба було чотири бомби — це чотири сотні кілограмів — підвісити до машини вручну. І так усю ніч — один літак злетів, другий — сів. Організм так перебудовувався, що ми всю війну не були жінками. Ніяких у нас жіночих справ... Місячних... Ну, ви самі розумієте... А після війни не всі спромоглися народити.

Ми всі курили. І я курила, таке відчуття, що ти трішки заспокоюєшся. Прилетиш — вся тремтиш, закуриш — заспокоїшся. Ходили ми в шкірянках, штанях, гімнастерці, взимку ще хутряна куртка. Мимоволі і в ході, і в рухах з'являлося щось чоловіче. Коли скінчилася війна, нам пошили сукні хакі. Ми раптом відчули, що ми дівчата...»

*Олександра Семенівна Попова,
гвардії лейтенант, штурман*

«Вручили мені нещодавно медаль... Від Червоного Хреста... Золоту міжнародну медаль "Флоренс Найтінгейл". Усі вітають і дивуються: "Як це ви змогли витягнути сто сорок сім поранених? Така мініатюрна дівчинка на воєнних фотографіях". Так, я їх, може, й двісті витягла, хто тоді рахував? Мені це й на думку не спадало, ми цього не розуміли. Йде бій, люди стікають кров'ю, а я буду сидіти й записувати. Я ніколи не чекала, поки скінчиться атака, повзала під час бою і підбирала поранених. Якщо в нього осколкове поранення, а я приповзу до нього за

годину-дві, то мені там нічого робити, людина залишиться без крові.

Тричі поранена і тричі контужена. На війні хто про що мріяв: хто додому повернутися, хто дійти до Берліна, а я про одне загадувала — дожити б до дня народження, щоб мені виповнилося вісімнадцять років. Чомусь мені страшно було померти раніше, не дожити хоча б до вісімнадцяти. Ходила я в штанях, у пілотці, завжди обірвана, бо повсякчас на колінах повзеш, та ще під вагою пораненого. Не вірилося, що коли-небудь можна встати і йти по землі, а не повзти. Це мрія була! Приїхав якось командир дивізії, побачив мене й питає: "А що це у вас за підліток? Чого ви його тримаєте? Його б треба послати навчатися".

Пам'ятаю, бракує бинтів... Такі страшні кульові поранення, що кладеш на рану цілий пакет. Із себе всю білизну розірвала і хлопців прошу: "Ану зніміть кальсони, нижні сорочки, у мене люди гинуть". Вони познімали, порвали на шматки. Я їх не соромилася, ось наче з братами, як хлопчисько серед них жила. Йдемо, тримаємося втрьох за руки, і середній спить годину-дві. Тоді міняємося.

Дійшла до Берліна. Розписалася на рейхстазі: "Я, Софія Кунцевич, прийшла сюди, щоб убити війну".

Побачу братську могилу, я перед нею на коліна стаю. Перед кожною братською могилою... Тільки на колінах...»

*Софія Адамівна Кунцевич,
старшина, санінструктор
стрілецької роти*

Про дівочий дискант і матроські забобони

«Чула я... Слова... Отрута... Слова, як камені... Кажуть, це було чоловічим бажанням — піти воювати. Хіба може жінка вбивати?! Це — ненормальні, не повноцінні жінки...

Ні! Тисячу разів ні! Ні, це було людським бажанням. Йшла війна, я жила звичайним життям. Дівочим... Але сусідка одержала листа — чоловіка поранило, лежить у госпіталі. Я подумала: "Він поранений, а замість нього хто?" Той прийшов без руки — замість нього хто? Той повернувся без ноги — замість нього хто? Я писала, просила, благала взяти мене в армію. Так нас виховували, що без нас нічого не може діятися в нашій країні. Нас навчили її любити. Захоплюватися. Позаяк почалася війна, ми зобов'язані чимось допомогти. Потрібні медсестри — треба йти в медсестри. Потрібні зенітці — треба йти в зенітці.

Хотіли ми на фронті бути схожими на чоловіків? Спочатку дуже хотіли: зробили короткі стрижки, навіть ходу змінили. А потім ні, зась! Потім дуже захотілося фарбуватися, цукор не їли, а берегли, щоб гривку ним накрохмалити. Яка то була втіха, коли щастило роздобути казанок води, щоб помити голову. Якщо довго йшли, шукали м'якої трави. Рвали її — і ноги... Ну, розумієте, травою змивали... Ми ж свої особливості мали, дівчата... Армія про це не подбала... Ноги у нас зеленими були... Добре, якщо старшина був літній чоловік і все розумів, не забирав із речового мішка зайву білизну, а якщо молодий, неодмінно

викине зайве. А яке воно зайве для дівчат, яким треба, буває, двічі на день переодягнутися. Ми відривали рукава від нижніх сорочок, адже їх тільки два. Це лише чотири рукави...»

*Клара Семенівна Тихонович,
старший сержант,
зенітниця*

«До війни я любила все військове... Чоловіче... Звертала-ся до авіаційного училища, щоб прислали правила прийому. Мені личила військова форма. Любила шик, чіткість, уривчасті слова команди. З училища відповіли: "Закінчіть спочатку десять класів".

Звісно, коли почалася війна, з моїми настроями я не могла сидіти вдома. Але на фронт мене не брали. Ну ніяк, тому що мені шістнадцять років. Воєнком казав, мовляв, що думатиме про нас ворог, якщо війна тільки почалася, а ми таких дітей беремо на фронт, дівчаток неповнолітніх.

— Ворога бити треба.

— Без вас розіб'ють.

Я переконувала його, що я висока, що мені ніхто не дасть шістнадцять років, а неодмінно більше. Стою в кабінеті, не йду: "Напишіть вісімнадцять, а не шістнадцять років". — "Це ти зараз так кажеш, а потім ким мене згадаєш?"

А після війни я вже не хотіла, ось уже якось не могла піти на жодну військову спеціальність. Швидше б зняти із себе все захисне... А штани мені й досі огидні, я їх не надягаю навіть

тоді, коли їду в ліс. По гриби, по ягоди. Хотілося носити щось звичайне, жіноче...»

*Клара Василівна Гончарова,
рядова, зенітниця*

«Війну ми відчули відразу... Закінчили училище, і того ж таки дня у нас з'явилися "покупці", так називали тих, хто приїжджав із частин, відісланих на переформування, за новими людьми. Це були завжди чоловіки, відчувалося, що вони нас жаліють. Ми на них одними очима дивилися, вони на нас — іншими: ми рвалися з лави вперед, скоріше б нас взяли, помітили, скоріше б нам себе проявити, а вони втомлені, вони на нас дивилися, знаючи, куди нас відправляють. Усе розуміли.

...Полк наш був чоловічим, лише двадцять дві жінки. Це вісімсот сімдесятий далекобомбардувальний полк. Узяли дома дві-три пари білизни, багато не набереш. Розбомбили нас, залишилися в чому були, в чому втекти встигли. Чоловіки пішли на пересильний пункт, їх там переодягли. А для нас нічого немає. Дали нам онучі, ми з них трусики, бюстгальтери пошили. Командир дізнався, нас вибатькував.

Минуло півроку... І через перевантаження ми перестали бути жінками... У нас припинився... Збився біологічний цикл... Зрозуміло? Дуже страшно! Лячно й подумати, що ти вже ніколи не зможеш бути жінкою...»

*Марія Несторівна Кузьменко,
старший сержант, зброяр*

«Ми намагалися... Ми не хотіли, щоб про нас казали: "Ох, ці жінки!" І докладали більше зусиль ніж чоловіки, ми ще мали довести, що не гірші за чоловіків. А до нас довго було зверхнє, поблажливе ставлення: "Навоюють вони..."»

А як бути чоловіком? Неможливо бути чоловіком. Наші думки — це одне, а наша природа — це інше. Наша біологія...

Йдемо... Душ із двісті дівчат, а позаду душ із двісті чоловіків. Спека стоїть. Марш-кидок — тридцять кілометрів. Тридцять! Ми йдемо, а за нами червоні плями на піску... Сліди червоні... Ну, справи ці... Наші... Як ти тут що сховаєш? Солдати йдуть слідом і вдають, що нічого не помічають... Не дивляться під ноги... Штани на нас засихали, як зі скла ставали. Різали. Там рани були, і завжди був чутний запах крові. Нам же нічого не видавали... Ми вартували: коли солдати розвісять на кущах свої сорочки. Кілька поцупили... Вони потім вже здогадувалися, сміялися: "Старшина, дай нам ще білизни. Дівчата нашу забрали". Вати і бинтів для поранених бракувало... А не те, що... Жіноча білизна, мабуть, лише за два роки з'явилася. У чоловічих трусах ходили і майках. Ну, йдемо... У чоботях! Ноги теж спеклися. Йдемо... До переправи, там чекають пороми. Дісталися до переправи, і тут нас почали бомбити. Бомбардування страшене, чоловіки — хто куди ховатися. Нас кличуть... А ми бомбардування не чуємо, нам не до бомбардування, ми швидше до річки. До води... Вода! Вода! І сиділи там, відмокали... Під осколками... Ось воно як... Сором був страшніший за смерть. І декілька дівчат у воді загинуло...

Може, вперше тоді мені захотілося бути чоловіком...
Уперше...

І ось — Перемога. Я спочатку, було, йду вулицею — і не вірю, що Перемога. Я сяду за стіл — і не вірю, що Перемога. Перемога!!! Наша Перемога...»

*Марія Семенівна Каліберда,
сержант, зв'язкова*

«Звільняли вже Латвію... Ми стояли під Даугавпілсом. Ніч, я лише прилягти налагодилася. Чую, вартовий когось гукає: "Стій! Хто йде?" І вже за десять хвилин мене кличуть до командира. Заходжу до командирської землянки, там сидять наші товариші і якийсь чоловік у цивільному. Я добре його запам'ятала. Усі роки бачила чоловіків тільки у військовому, в шинелях, а цей був у чорному пальті з плюшевим коміром.

— Потрібна ваша допомога, — каже мені цей чоловік. — За два кілометри звідси народжує моя дружина. Вона сама, більше в будинку нікого немає.

Командир запитує:

— Це на нейтральній смузі? Самі знаєте — небезпечно.

— Народжує жінка. Я маю їй допомогти.

Дали мені п'ять автоматників. Напакувала сумку перев'язувального матеріалу, нещодавно видали мені нові фланелеві онучі — теж взяла із собою. Пішли. Постійно обстрілюють — то недаліт, то переліт. І ліс такий темний, що місяця навіть не видно. Нарешті з'явився силует якоїсь будівлі. То був хутір.

Коли ми зайшли до будинку, я побачила жінку. Вона лежала на підлозі, вся в якихось старих ганчірках. Чоловік став відразу завішувати вікна. Два автоматники — на дворі, два — біля дверей, один мені ліхтариком світить. Жінка ледве стримувала стогони, їй дуже боляче.

Я все просила її:

— Терпи, рідненька. Не можна кричати. Терпи.

Це ж нейтральна смуга. Якщо противник щось помітить, то нас закидають набоями. Але коли солдати почули, що дитина народилася... "Ура! Ура!" — тихо так, майже пошепки. На передовій народилася дитина!

Принесли води. Кип'ятити не було де, обтерла дитинку холодною. Загорнула у свої онучі. У будинку нічого не знайдеш, самі старі ганчірки, на яких лежала мати.

І так я пробиралася на той хутір кілька ночей. Востаннє прийшла перед наступом і прощаюся:

— Більше я до вас прийти не зможу. Іду.

Жінка про щось спитала чоловіка латиською. Він переклав мені:

— Дружина запитує, як вас звати?

— Ганна.

Жінка знову щось сказала. І чоловік знову переклав:

— Вона каже, що дуже гарне ім'я. І на вашу честь ми назвемо свою дочку Ганною.

Жінка трохи підвелася — встати вона ще не могла — і простягнула мені гарну перламутрову пудреницю. Це була, мабуть, її найдорожча річ. Я відкрила пудреницю, і цей запах пудри вночі, коли кругом стріляють, рвуться

набої... Це було щось таке... Я й тепер плакати хочу... Запах пудри, ця перламутрова кришечка... Маленька дитина... Дівчинка... Щось таке домашнє, щось зі справжнього жіночого життя...»

*Ганна Миколаївна Хролович,
гвардії лейтенант, фельдшер*

«Жінка на флоті... Це було щось заборонене, навіть неприродне. Вважалося, що через неї стаються нещастя на кораблі. Сама я родом з-під Фастова, в нашому селі до смерті маму дражнили баби: кого ти народила — дівку чи хлопця? А я писала самому Ворошилову, щоб мене взяли до Ленінградського артилерійсько-технічного училища. І тільки за його особистим розпорядженням мене туди прийняли. Єдину дівчину.

Закінчила училище, все одно хотіли залишити на суходолі. Тоді я не стала зізнаватися, що я жінка. Урятувало українське прізвище "Руденко". Але одного разу все ж таки виказала себе. Драїла палубу, раптом чую шум, обернулася: матрос проганяє кішку, невідомо, як вона потрапила на корабель, де. Напевно, ще від перших мореплавців залишилося марновірство, що кішки й жінки завдають на морі лиха. Кішці не хотілося залишати корабель, і вона робила такі фінти, що їй позаздрив би футболіст світового класу. На кораблі — сміх. Але в той момент, коли кішка мало не впала у воду, я злякалася і закричала. І, напевно, це був такий дівочий дискант, що чоловічий сміх ураз урвався. Запала тиша.

Чую голос командира:

— Вахтовий, на корабель проходила жінка?

— Ні, товаришу командир.

Тут знову паніка — на кораблі жінка.

...Я була першою жінкою, кадровим офіцером Військово-Морського флоту. У війну озброювала кораблі, морську піхоту. Тоді й з'явилося в англійській пресі, що якесь незрозуміле створіння — чи то чоловік, чи то жінка — воює у росіян на флоті. І, мовляв, цю "леді з кортиком" ніхто заміж не візьме. Мене заміж не візьме?! Ні, помиляєшся, пане хороший, візьме, найгарніший офіцер...

Я була щасливою дружиною і залишилася щасливою матір'ю і бабусею. Не моя провина, що чоловік загинув на війні. А флот я любила і люблю протягом усього життя...»

*Таїсія Петрівна Руденко-Шевелєва,
капітан, командир роти
Московського флотського екіпажу,
нині підполковник у відставці*

«Я працювала на заводі... На ланцюговому заводі в нашому селі Михальчиково Кстовського району Горьківської області. Щойно почали призивати чоловіків і відправляти їх на фронт, мене поставили на верстат виконувати чоловічу роботу. Звідти перевели молотобійцем до гарячого цеху, в якому кували корабельні ланцюги.

Просилася на фронт, але заводське начальство вигадувало різні приводи, щоб затримати мене на заводі. Тоді

я написала до райкому комсомолу і в березні сорок другого отримала призовну повістку. Нас ішло декілька дівчат, про-
воджати вийшло все село. Тридцять кілометрів до Горького
йшли пішки, а там нас розподілили по різних частинах. Мене
відрядили до сімсот вісімдесят четвертого зенітного артиле-
рійського полку середнього калібру.

Невдовзі призначили першим номером-навідником. Але
мені й цього мало, я хотіла стати заряджальником. Справді,
ця робота вважалася суто чоловічою: треба було підніма-
ти шістнадцятикілограмові набої і вести інтенсивний вогонь
із темпом п'ять секунд на залп. Але ж даремно я працюва-
ла молотобійцем. За рік мені присвоїли звання молодшого
сержанта і призначили командиром другої гармати, на якій
були дві дівчини і четверо чоловіків. Через сильний вогонь
стволи гармат розпікалися до червоного і ставало небез-
печно стріляти, доводилося, всупереч усім правилам, охоло-
джувати їх змоченими водою ковдрами. Гармати не витри-
мували, а люди витримували. Я — витримала, сильна дівчина,
але знаю, що на війні була здатною на більше, ніж у мир-
ному житті. Навіть фізично. Звідкілясь піднімалися невідомі
сили...

Почувши по радіо про Перемогу, я підняла обслугу гарма-
ти по тривозі й подала свою останню команду:

— Азимут — п'ятнадцять нуль-нуль. Кут сходу — десять
нуль. Підривник сто двадцять темп десять!

Сама підійшла до замка і почала салютувати чотирма
набоями на честь нашої Перемоги після чотирьох років
війни.

На постріли вибігли всі, хто був на позиції батареї, а також комбат Слатвінський. За самовольство він при всіх наказав посадити мене під арешт, але потім скасував своє рішення. І ми всі враз салютували тепер уже з особистої зброї, обнімалися й цілувалися. Пили горілку, співали пісень. А потім плакали всю ніч і весь день...»

*Клавдія Василівна Коновалова,
молодший сержант,
командир зенітної гармати*

«У мене на плечах ручний кулемет... Я ніколи не зізнаюся, що він важкий. Хто мене тоді другим номером залишить? Неповноцінний боєць, треба замінити. Відішлють на кухню. А це соромно. Не дай Боже всю війну пробути на кухні. Я б плакала...

— Жінок посилали на завдання нарівні з чоловіками?

— Нас намагалися оберігати. Треба було проситися на бойове завдання або заслужити. Проявити себе. Потрібна була сміливість, відчайдушність натури для такої справи. А на це не кожна дівчина була здатна. Працювала в нас на кухні Валя. Вона така м'яка, сором'язлива, її з гвинтівкою й уявити не можна було. У крайньому разі вона б, звісно, стріляла, але на завдання вона не рвалася. Я? Я рвалася. Я мріяла!

А в школі була тихою дівчинкою... Непомітною...»

*Галина Ярославівна Дубовик, партизанка дванадцятій
кавалерійської партизанської бригади імені Сталіна*

«Наказ: прибути на місце за двадцять чотири години... Направлення — до польового пересувного госпіталю сімсот тринадцять...

Пам'ятаю, що з'явилася до госпіталю в чорній маркізетовій сукні й босоніжках, а зверху на мені була плащ-накидка чоловіка. Відразу видали військове обмундирування, але я відмовилася його отримувати: все було на три-чотири номери понад мій розмір. Начальникові госпіталю доповіли, що я не підкоряюся військовій дисципліні. Він ніяких заходів вживати не став, мовляв, почекаємо, за кілька днів переодягнеться сама.

За кілька днів ми переїжджали на інше місце, і нас дуже бомбили. Ховалися ми в картопляному полі, а невдовзі перед тим був дощ. Можете собі уявити, на що перетворилася моя сукня з маркізету і якими стали босоніжки? Наступного дня я вже одяглася солдатом. У повному обмундируванні.

Так почався мій військовий шлях... До самої Німеччини...

У сорок другому році в перших числах січня ми увійшли до села Афонівка Курської області. Лютували морози. Два шкільних будинки були напхом напхані пораненими: лежали на ношах, на підлозі, на соломі. Бракувало машин і бензину, щоб вивезти всіх у тил. Начальник госпіталю прийняв рішення організувати кінний обоз з Афонівки та сусідніх сіл. На ранок обоз прийшов. Управляли кіньми тільки жінки. На саних лежали домоткані ковдри, кожухи, подушки, у деяких — навіть перини. Досі не можу згадати без сліз, як це було... Ці

сцени... Кожна жінка вибрала собі свого пораненого, стала готувати в дорогу і тихенько голосити: "Синочку рідненький!", "Ну, мій миленький", "Ну, мій гарненький!" Кожна принесла трохи домашньої їжі, навіть теплої картоплі. Вони вкутували поранених своїми домашніми речами, обережно укладали на сани. Досі стоїть у мене у вухах ця молитва, це тихе жіноче голосіння: "Ну, мій миленький", "Ну, мій гарненький..." Шкода, навіть тепер відчуваю докори сумління, що тоді ми не запитали прізвищ у цих жінок.

Ще я запам'ятала, як ми рухалися визволеною Білоруссю і в селах взагалі не зустрічали чоловіків. Стрічали нас лише жінки. Самі жінки залишилися...»

*Олена Іванівна Варюхіна,
медсестра*

Про безмовність жаху і красу вигадки

«Хіба я знайду такі слова? Про те, як я стріляла, я можу розповісти. А про те, як плакала, ні. Це залишиться невисловленим. Знаю єдине: на війні людина стає страшною й незбагненною. Як її зрозуміти?

Ви — письменниця. Вигадайте що-небудь самі. Щось гарне. Без вошей і бруду, без блювотини... Без запаху горілки і крові... Не таке страшне, як життя...»

Анастасія Іванівна Медведкіна, рядова, кулеметниця

«Не знаю... Ні, я розумію, про що ви питаєте, але мені бракує слів... Мої слова... Як описати? Треба... Щоб... Душив спазм, як він душить мене: вночі лежу в тиші й раптом згадаю. Задихаюся. У лихоманці. Ось так...

Десь є ці слова... Потрібен поет... Як Данте...»

*Ганна Петрівна Калягіна,
сержант, санінструктор*

«Буває, почую музику... Або пісню... Жіночий голос... І там знайду те, що я тоді відчувала. Щось подібне...

А дивлюся кіно про війну — неправда, книжку читаю — неправда. Ну, не те... Не те виходить. Сама починаю говорити — теж не те. Не так страшно і не так красиво. Знаєте, яким чудовим буває на війні ранок? Перед боєм... Ти дивишся і знаєш: він може стати для тебе останнім. Земля така гарна... І повітря... І сонечко...»

*Ольга Микитівна Забеліна,
військовий хірург*

«До гетто ми жили за колючим дротом... Я навіть пригадую, що це сталося у вівторок, чомусь я потім звернула увагу, що то був вівторок. Вівторок... Число і місяць не пам'ятаю. Але то був вівторок. Випадково підійшла до вікна. На лавці навпроти нашого будинку сиділи хлопчик і дівчинка і цілувалися. Кругом погроми, розстріли. А вони цілуються! Я була вражена такою мирною картиною...

А з того кінця вулиці — наша вулиця була коротка — з'явився німецький патруль. Вони теж усе побачили, у них добрий огляд. Я нічого не встигла збагнути. Звісно, не встигла... Крик. Гуркіт. Постріли... Я... Ніяких думок... Перше почуття — страх. Я лиш побачила, що хлопчик і дівчинка — р-раз встали — і ось уже падають. Вони впали разом.

А потім... День минув, другий... Третій... А я безперервно про це думаю. Це ж треба зрозуміти: вони цілувалися не вдома, а на вулиці. Чому? Вони хотіли так померти... Знали, що все одно загинуть у гетто, і хотіли померти інакше. Звісно, це любов. А що — інше? Що може бути інше... Тільки любов.

Розповіла вам... Ну це ж, справді, вийшло — красиво. А в житті? У житті я зазнавала жаху... Так... Що іще? Я зараз подумаю... Вони боролися... Вони хотіли красиво померти. Це, я впевнена, був їхній вибір...»

*Любов Едуардівна Кресова,
підпільниця*

«Я? Я не хочу говорити... Хоча ні... Словом... Про це не можна говорити...»

*Ірина Мойсеївна Лепицька,
рядова, стрілок*

«Містом бродила божевільна жінка... Ніколи вона не вмиалася, не розчісувалася. У неї вбили п'ятьох дітей. Усіх. І вбили по-різному. Першому в голову стріляли, другому — у вушко...

Вона підходила до людей на вулиці... До будь-кого... І казала: "Я розповім тобі, як убили моїх дітей. З якого почати? З Василька... Йому в вушко стріляли? А Толику — в голівку... Ну, з кого?"

Від неї всі тікали. Вона була божевільною, тому вона могла розповідати...»

*Антоніна Альбертівна Вижутович,
партизанська медсестра*

«Ось лише пам'ятаю: гукнули — перемога! Весь день стояв крик... Перемога! Перемога! Браття! Я спочатку не повірила, так звикли вже до війни — начебто це і є життям. Перемога! Ми перемогли... Ми були щасливі! Щасливі!!!»

*Ганна Михайлівна Перепілка,
сержант, медсестра*

«ПАНЯНКИ! А ВИ ЗНАЄТЕ: КОМАНДИР САПЕРНОГО ВЗВОДУ ЖИВЕ ЛИШЕ ДВА МІСЯЦІ...»

Я завжди говорю про одне... Так чи інакше до цього повертаюся...

Найчастіше я говорю про смерть. Про їхні стосунки зі смертю — вона ж повсякчас кружляла поряд. Так близько і вже звично, як і життя. Я намагаюся збагнути, як можна було вціліти серед цього нескінченного досвіду вмирання? Дивитися день у день. Думати. Мимоволі примірятися.

Чи можна про це розповісти? Що піддається словам і нашим почуттям? А що — невимовне? Запитань у мене дедалі стає більше, а відповідей менше.

Іноді я повертаюся додому після зустрічей з думкою, що страждання — це самотність. Глуха ізоляція. Іноді мені здається, що страждання — особливий вид знання. Міститься щось у людському житті, що іншим шляхом неможливо передати і зберегти, найпаче у нас. Так створений наш світ, так створені ми.

З однією з героїнь цієї глави ми зустрілися в аудиторії Білоруського державного університету. Студенти шумно й весело складали свої зошити після лекції. «Якими ми були тоді? — відповіла вона запитанням на моє перше запитання. — Ось такі, як вони, мої студенти. Тільки одяг не такий і прикраси у дівчат простенькі. Залізні каблучки, скляне намисто. Прогумовані капці. Не було ще цих джинсів, магнітофонів».

Я дивилася вслід студентам, а розповідь вже починалася...

«До війни ми з подругою закінчили університет, під час війни — саперну школу. Їхали на фронт уже офіцерами... Молодшими лейтенантами... Зустріли нас так: "Молодці, дівчатка! Добре, що приїхали, дівчатка. Але нікуди ми вас не відправимо. Залишитесь у нас при штабі". Це нас так зустріли в штабі інженерних військ. Тоді ми розвертаємося і йдемо шукати командувача фронтом Малиновського. Коли ми ходили, селищем рознеслося, що якісь дві дівчини шукають командувача. Підходить до нас офіцер і каже:

— Покажіть свої документи.

Подивився.

— Чому ви шукаєте командувача, вам же треба до штабу інженерних військ?

Ми йому відповідаємо:

— Нас прислали командирами саперних взводів, а хочуть залишити при штабі. А ми добиватимемося, щоб тільки — командирами саперних взводів і тільки — на передову.

Тоді той офіцер знову веде нас до штабу інженерних військ. І довго вони там всі говорили й говорили, набилася повна хата людей, і кожний радить, а хто й сміється. А ми наполегливо тримаємося свого, що, кажемо, ми маємо направлення, ми маємо бути тільки командирами саперних взводів. Тоді цей офіцер, який нас привів, розлютився:

— Панянки! А ви знаєте, скільки живе командир саперного взводу? Командир саперного взводу живе лише два місяці...

— Знаємо, тому й хочемо на передову.

Нічого не вдієш, виписують нам направлення:

— Ну, гаразд, ми вас відправимо до п'ятої ударної армії. Що означає "ударна армія", ви, мабуть, знаєте, сама назва про це свідчить — завжди передова.

Яких тільки страхів ми від них наслухалися. А ми раді:

— Згодні!!!

Приїхали до штабу п'ятої ударної, там сидить такий інтелігентний капітан, він нас дуже красиво прийняв, але як почув, що ми маємо намір бути лише командирами саперних взводів, схопився за голову:

— Ні-ні! Що ви? Знайдемо вам роботу тут, при штабі. Ви що, жартуєте, там же лише чоловіки, і раптом за командира буде жінка — це нісенітниця. Що ви, що ви!!!

Протягом двох днів вони нас там обробляли. Прямо сказати... Умовляли. Ми не відступили: лише командирами саперних взводів. Від свого — ані кроку. Але й це ще не кінець. Нарешті... Нарешті отримали призначення. Привели мене до мого взводу... Солдати дивляться: хто з глузливою посмішкою, хто зі злістю навіть, а той так поведе плечима — відразу все зрозуміло. Коли командир батальйону представив, що ось, мовляв, вам новий командир взводу, всі відразу завили: "У-у-у-у..." Один навіть сплюнув: "Тьху!"

А за рік, коли мені вручали орден Червоної Зірки, ті самі хлопці, хто залишився живим, мене на руках до моєї землянки несли. Вони мною пишалися.

Якщо запитаете, якого кольору війна, я вам скажу — кольору землі. Для сапера... Чорного, жовтого, глиняного кольору землі...

Десь ми йдемо... Ночуємо в лісі. Розклали багаття, і горить це багаття, і всі сидять тихо-тихо, а деякі вже й поснули. Я засинаю, дивлячись на вогонь, я сплю з розплющеними очима: якісь метелики, якісь мошки летять на вогонь, летять всю ніч, ні звуку, ні шереху, вони безмовно зникають у цьому великому багатті. Наступні вслід летять... Прямо сказати... Ось так і ми. Йшли і йшли. Котили потоком.

Через два місяці мене не вбило, через два місяці мене поранило. Вперше поранило легко. І я покинула думати про смерть...»

*Станіслава Петрівна Волкова,
молодший лейтенант,
командир саперного взводу*

«У дитинстві... Я розпочну зі свого дитинства... А на війні я найбільш боялася згадувати дитинство. Саме дитинство. Найніжніше на війні не можна згадувати... Ніжне не можна... Тут — табу.

Отож... У дитинстві батько стриг мене під корінь машинкою-нульовкою. Про це я згадала, коли нас постригли, і з дівчат ми раптом перетворилися на молоденьких солдатиків. Деякі дівчата злякалися... А я якось легко звикла. Моя стихія. Недарма батько зітхав: "Не дівка, а хлопчисько росте". А в усьому була винна одна моя пристрасть, через яку не раз перепадало від батьків. Узимку я стрибала з крутого яру в занесену снігом Об. Після уроків брала у батька старі ватяні штани, одягала їх і зав'язувала на валянках. Ватяну фуфайку

заправляла в штани й міцно затягувалася ременем. На голові шапка-вушанка, зав'язана під підборіддям. У такому вигляді, перевалюючись, як ведмідь, з ноги на ногу, йду до річки. Розбігаюся з усієї сили і стрибаю з обриву вниз...

Ох! Яке відчуття, поки летиш у прірву і ховаєшся з головою під снігом. Перехоплює дух! Поривалися зі мною інші дівчата, але в них не виходило гладко: то ногу звихне, то ніс розіб'є об твердий сніг, то іще щось трапиться. Я ж була вправніша за хлопців.

Про дитинство згадала... Бо не хочеться відразу про кров... Але я розумію — це важливо, це, звісно, важливо. Я люблю книжки читати. Я розумію...

Прибули ми до Москви у вересні сорок другого... Цілий тиждень нас возили по залізничному кільцю. Зупинялися на станціях: Кунцево, Перово, Очаково, і скрізь з ешелону висаджувалися дівчата. Приходили, як кажуть, "покупці", командири з різних частин і родів військ, агітували нас у снайпери, санінструктори, радисти... Мене все це не спокушало. Нарешті з усього ешелону нас залишилося тринадцять душ. Усіх помістили до однієї теплушки. У тупику стояло лише два вагони: наш і штабний. Дві доби до нас ніхто не з'являвся. Ми сміялися і співали пісню: "Позабыт-позаброшен". Наприкінці другого дня ввечері ми побачили, що до наших вагонів разом із начальником ешелону прямують три офіцери.

"Покупці"! Вони були високі, стрункі, затягнуті портупелями. Шинелі новісінькі, чоботи начищені до блиску, зі шпорами. Оце так! Таких ми ще не бачили. Вони позаходили до штабного вагона, а ми притиснулися до стінки послухати, що там

казатимуть. Начальник показував наші списки і коротко характеризував: хто така і звідки родом, освіта. Нарешті ми почули: "Всі згодніся".

Тоді начальник вийшов із вагона і наказав нам шикуватися. Запитали: "Чи бажаєте навчитися мистецтву воювати?" Ну, як же ми можемо не бажати, звісно, бажаємо. Дуже! Мріємо! Навіть ніхто з нас не запитав: де навчатися і на кого? Наказ: "Старший лейтенанте Митропольський, везіть дівчат до училища". Кожна наділа на плечі свій "сидір", стали по двоє, і повів нас офіцер вулицями Москви. Улюблена Москва... Столиця... Навіть у цей важкий час гарна... Рідна... Офіцер ішов швидко, сягистими кроками, ми не встигали за ним. Тільки на зустрічі в Москві на день тридцятиріччя Перемоги Сергій Федорович Митропольський зізнався нам, колишнім курсантам Московського Військово-інженерного училища, як він соромився вести нас по Москві. Він намагався подалі відійти від нас, щоб на нього не звертали уваги. На цей дівочий табун... Ми цього не знали і майже бігом наздоганяли його. Гарні ж ми, напевно, були!

Так от... З перших же днів занять схопила два наряди поза чергою: то аудиторія холодна мене не влаштовувала, то іще щось. Знаєте, шкільні звички. Ну, і отримувала по заслугі — один наряд позачергово, другий... Незабаром ще і ще. Під час розводу на вулиці курсанти побачили мене й почали сміятися: штатний днювальний. Їм, звісно, смішно, а я на заняття не ходжу, вночі не сплю. Удень постійно стою коло дверей на тумбочці, а вночі натираю в казармі підлогу мастикою. Як тоді робилося? Зараз поясню... Детально... Це не так, як тепер,

тепер бувають різні щітки, натирачі тощо. А тоді... Після відбою знімаєш чоботи, щоб не забруднити мастикою, обмотуєш ноги шматками старої шинелі, робиш мов би постолі, замотуєш шпагатом. Розкидаєш мастику по підлозі, розтираєш щіткою, та не капроною, а волосяною, від якої прилипають жмути, і тоді вже починаєш шурувати ногами. Тerti потрібно до дзеркального блиску. Ото за ніч натанцюєшся! Ноги гудуть і німіють, спину не розігнеш, потім умиваєшся. Уранці навіть немає сили прокричати роті: "Підйі-о-ом!" А вдень теж присісти ніколи, бо днювальний завжди має стояти коло тумбочки. Одного разу зі мною стався казус... Смішно... Стою коло тумбочки, тільки впоралася з прибиранням у казармі. Так захотілося спати, що відчуваю — зараз упаду. Оперлася на тумбочку і задрімала. І раптом чую, що хтось відчиняє двері до приміщення, підхопилася — переді мною стоїть черговий по батальйону. Я скинула руку і доповіла: "Товаришу старший лейтенант, рота перебуває на відпочинку". А він так пильно дивиться на мене і не може приховати усмішку. І тут я здогадалася, що я, як лівша, поспіхом приклала до шапки ліву руку. Спробувала швидко змінити її на праву, але було вже пізно. Знову проштрафилася.

До мене довго не доходило, що це не гра якась і не школа, а військове училище. Підготовка до війни. Наказ командира — закон для підлеглого.

На останньому іспиті запам'ятала останнє запитання:

- Скільки разів у житті помиляється сапер?
- Сапер помиляється єдиний раз у житті.
- Отож бо, дівоньки...

А вслід звичайне:

— Ви вільні, курсанте Байрак.

І ось — війна. Справжня війна...

Привели мене до мого взводу. Команда: "Взвод, струнко!", а взвод і вухом не веде: той лежить, той сидить і курить, а хтось потягається до хрускоту в кістках: "Е-ех!" Взагалі, вдавали, що мене не помічають. Їм прикро, що вони, бувальці чоловіки-розвідники, повинні підкорятися якійсь двадцятирічній дівчині. Я добре зрозуміла і змушена була подати команду: "Відставити!"

Тут почався обстріл... стрибнула в канаву, а шинель новенька, так я лягла не вниз у багно, а збоку на нерозталий сніжок. Ось ізмолоду так буває — шинель цінуєш більше, ніж життя. Дурне дівча! Ну, і мої солдати сміються.

Так ось... Що означає інженерна розвідка, яку ми проводили? Вночі бійці копали парний окопчик на нейтральній смузі. Перед світанком я й один із командирів відділення повзли до того окопчика, і бійці нас маскували. І так ми лежали весь день, боячись навіть поворухнутися. За годину-дві вже мерзнуть руки і ноги, попри те що ти у валянках і козушку. За чотири години — чистісінька бурулька. Йде сніг... перетворюєшся на снігову бабу... То взимку... Улітку ж доводилося лежати на сонці або під дощем. Протягом цілісного дня уважно за всім стежимо і складаємо карту спостереження передової: в яких місцях з'явилися зміни земної поверхні. Якщо виявили горбки і грудочки землі, забруднення снігу, прим'яту траву або стерту росу на траві — саме те, що треба... Наша мета... Зрозуміло: там німецькі сапери проклали мінні

поля. Якщо ж вони поставили дротове загородження, то слід з'ясувати довжину і ширину загородження. Які використані міни – протипіхотні, протитанкові чи міни-сюрпризи? Засікали вогневі точки супротивника...

Перед наступом наших військ працювали вночі. Сантиметр за сантиметром промацували місцевість. Робили коридори на мінних полях... Весь час по землі греблися... На пузі... Я ж, як човник, снувала від одного відділення до іншого. "Моїх" мін завжди більше.

У мене різних випадків... Та їх на кіно стане... На багато-серійну стрічку.

Запросили офіцери поснідати з ними. Я погодилася, саперам не завжди випадало поїсти гарячого, здебільшого перебивалися всухом'ятку. Коли всі розмістилися за кухонним столом, я звернула увагу на руську піч, затулену заслінкою. Підійшла й почала розглядати заслінку. Офіцери жартують: мовляв, жінка міни навіть у горщиках бачить. Я відповідаю на жарти і тут помічаю в самому низу з лівого боку заслінки маленьку дірочку. Придивляюсь уважніше й бачу тоненький провідок, який веде всередину пічки. Швидко повертаюся до тих, що сидять: "Будинок заміновано, прошу залишити приміщення". Офіцери притихли і з недовірою втупилися в мене, жодному не хочеться вставати з-за столу. М'ясо пахне, смажена картопля... Я ще раз повторила: "Негайно очистити приміщення!" Із саперами розпочали роботу. Спочатку прибрали заслінку. "Перекусили" ножицями дріт... Ну і там... Там... У грубці лежало кілька зв'язаних шпагатом емальованих літрових кухлів. Мрія солдата! Краще, ніж казанок. А в глибині пічки, обмотані чорним

папером, два великих згортки. Кілограмів із двадцять вибухівки. Ось вам і горщики.

Ішли ми Україною, це була вже Станіславська, нині Івано-Франківська область. Взвод отримав завдання: терміново розмінувати цукровий завод. Кожна хвилина лічена: невідомо, у який спосіб замінований завод, якщо під'єднано годинниковий механізм, то вибуху можна чекати з хвилини на хвилину. Прискореним маршем вийшли на завдання. Було тепло, йшли без нічого. Коли проходили позиції артилеристів-далекобійників, раптом один вихопився з траншеї і закричав: "Повітря! Рама!" Я підвела голову і шукаю на небі "раму". Ніякого літака не виявляю. Кругом тихо, ні звуку. Де ж та "рама"? Тут один із моїх саперів попросив дозволу вийти зі строю. Дивлюся, він прямує до того артилериста і дає йому ляпаса. Не встигла я бодай щось збагнути, як артилерист закричав: "Хлопці, наших б'ють!" Із траншеї повискакували решта артилеристів і оточили нашого сапера. Мій взвод, не довго думаючи, покидав щупи, міношукачі, речмішки і кинувся до нього на виручку. Зчинилася бійка. Я не могла зрозуміти, що трапилось. Чому взвод затіяв бійку? Не можна гаяти жодної хвилини, а тут така колотнеча. Даю команду: "Взвод, шикуйсь!" Ніхто не звертає на мене уваги. Тоді я вихопила пістолет і вистрілила в повітря. З бліндажа вискочили офіцери. Поки всіх втихомирили, минуло чимало часу. Підійшов до мого взводу капітан і спитав: "Хто тут старший?" Я доповіла. У нього округлилися очі, він навіть розгубився. Потім спитав: "Що тут сталося?" Я не могла відповісти, бо насправді не знала причини. Тоді вийшов мій помкомвзводу і розповів,

як усе сталося. Так я дізналася, що то за "рама", яким це образливим було словом для жінки. Щось типу повії. Фронтоні лайка...

А знаєте... У нас чесна розмова... Я ні про кохання, ні про дитинство намагалася на війні не згадувати. І про смерть теж. М-м-м... У нас чесна розмова... Так от... Я вже казала: у мене було багато забороненого, щоб вижити. Особливо ласкаве й ніжне я собі заборонила. Навіть думати про це. Згадувати. Пам'ятаю, що вперше у визволеному Львові дали нам кілька вільних вечорів. Уперше за всю війну... У міському кінотеатрі батальйон дивився кінофільм. Спочатку якось незвично було сидіти в м'яких кріслах, бачити красиву обстановку. Затишно й тихо. Перед початком сеансу грав оркестр, виступали артисти. У фойє влаштовували танці. Танцювали полечку, краков'як, падеспань і закінчували незмінною "Російською". Так дивно діяла на мене музика... Навіть не вірилося, що десь стріляють і нам невдовзі знову на передову. Десь поряд смерть.

Але вже за день моєму взводу було наказано прочесати пересічену місцевість від містечка до залізниці. Там підірвалося кілька машин. Міни... Уздовж шосе пішли розвідники з міношукачами. Мрячив холодний дощик. Усі змокли до рубця. Чоботи мої розбухли, стали важкими, ніби підшови із заліза. Я підіткнула поли шинелі за ремінь, щоб не плуталися під ногами. Попереду мене на повідку йшла моя собачка Нелька. Знайде набій або міну, сяде біля неї і чекає, поки розмінують. Мій вірний дружок... І ось Нелька сіла... Чекає і скавчить... А тут передають ланцюгом: "Лейтенанте, до генерала".

Озирнулася: на путівці стояв "віліс". Я перестрибнула через кювет, на ходу осмикнула поли шинелі, поправила ремінь і пілотку. Усе одно вигляд у мене був затрапезний.

Підбігши до машини, відчинила дверцята і почала доповідати:

— Товаришу генерал, за вашим наказом...

Почула:

— Відставити...

Витягнулася по стійці "струнко". Генерал навіть не повернувся до мене, а крізь скло машини дивиться на дорогу. Нервує і часто поглядає на годинник. Я стою. Він звертається до свого ординарця:

— Де ж той командир саперів?

Я знову спробувала доповісти:

— Товаришу генерал...

Він нарешті повернувся до мене і з досадою:

— На біса ти мені потрібна!

Я все зрозуміла і мало не розреготалася. Тоді його ординарець першим здогадався:

— Товаришу генерал, а може, вона і є командиром саперів?

Генерал втупився в мене:

— Ти хто?

— Командир саперного взводу, товаришу генерал.

— Ти — командир взводу? — обурився він.

— Так, товаришу генерал!

— Це твої сапери працюють?

— Так точно, товаришу генерал!

— Завела: генерал, генерал...

Виліз із машини, пройшов кілька кроків вперед, потім повернувся до мене. Постояв, зміряв очима. І до свого ординарця:

— Бачив?

А в мене спитав:

— Скільки ж тобі років, лейтенанте?

— Двадцять, товаришу генерал.

— Звідки родом?

— Сибірячка.

Він ще довго розпитував мене, запропонував перейти до їхньої танкової частини. Обурювався, що я була в такому затрапезному вигляді: він би не допустив цього. Їм сапери конче потрібні. Потім відвів мене вбік і показав на лісок:

— Он там стоять мої коробочки. Я хочу пропустити їх цією залізницею. Рейки і шпали зняті, але дорога може бути замінованою. Допоможи танкістам, перевір дорогу. Тут зручніше і ближче рухатися до передової. Знаєш, що зветься раптовим ударом?

— Знаю, товаришу генерал.

— Ну, бувай здорова, лейтенанте. Неодмінно доживи до перемоги, вона вже близько. Розумієш!

Залізниця справді була замінована. Ми перевірили.

Усім хотілося дожити до перемоги...

У жовтні сорок четвертого наш батальйон у складі двісті десятого окремого загону розмінування разом із військами Четвертого українського фронту вступив на територію Чехословаччини. Усюди нас радісно зустрічали. Кидали квіти, фрукти, пачки сигарет... Розстиляли на мостових килими... Те, що

дівчина командує взводом чоловіків та ще сама сапер-мінер, стало сенсацією. Я була пострижена під хлопчика, ходила в штанях і кітелі, повадки з'явилися чоловічі, словом, була схожою на підлітка. Іноді в'їжджала до села на коні верхи, тут уже дуже важко було визначити, що за вершник, але жінки чуттям вгадували і придивлялися до мене. Жіноча інтуїція... Було смішно... Здорово! Я приходила на квартиру, де мала пристати, і тут господарі дізнавалися, що їх постоялець офіцер, але не чоловік. З подиву багато хто стояв, розтуливши рота... Німе кіно! Але мені це... М-м-м... Мені це навіть подобалося. Подобалося дивувати в такий спосіб. Те саме було в Польщі. Пам'ятаю, в одному селі старенька погладила мене по голові. Я здогадалася: "Цо пані роги на мнє шука?" Вона зніяковіла і сказала, мовляв, ні, просто хотіла пожаліти мене, "таку млоду паненку".

А міни — на кожному кроці. Мін було багато. Якось зайшли до будинку, хтось першим побачив хромові чоботи, що стояли біля шафи. Уже простягнув руку, щоб узяти їх. Я крикнула: "Не чіпати!" Коли підійшла й почала розглядати, то з'ясувалося, що вони заміновані. Траплялися заміновані крісла, комоди, серванти, ляльки, люстри... Селяни просили розмінувати грядки з помідорами, картоплею, капустою. Щоб спробувати вареників, взводу довелося в одному селі розмінувати поле з пшеницею і навіть ціп, щоб обмолотити снопи...

Так ось... Пройшла Чехословаччину, Польщу, Угорщину, Румунію, Німеччину... А вражень у пам'яті залишилося мало, здебільшого згадується лише зорове фотографування рельєфу місцевості. Валуни... Висока трава... Чи то справді вона

була висока, чи то нам так здавалося, бо нею неймовірно важко було пробиратися і працювати щупами й міношукачами. Трава стара... Лопухи вищі від кущів... Пригадується ще безліч струмочків та ярів. Лісові хащі, суцільні дротяні загородження з підгнилими кілками, зарослі мінні поля. Занедбані квіткові клумби. Там завжди ховалися міни, німці любили клумби. Якось на сусідньому полі копали лопатою картоплю, а ми поряд викопували міни...

У Румунії в місті Деж я квартирувала в молодій румунки, яка добре розмовляла російською. Виявилося, що її бабуся росіянка. У жінки було троє дітей. Чоловік загинув на фронті, причому в румунській добровольчій дивізії. Але вона любила сміятися, веселитися. Одного разу й мене запросила піти з нею на танці. Запропонувала своє вбрання. Спокуса була велика. Я наділа штани, гімнастерку, хромові чоботи, а поверх усього — румунський національний костюм: довгу вишиту полотняну сорочку і вовняну картату вузьку спідницю, а в талії перехопила її чорним паском. На голову накинула кольорову хустку з великими китицями. А якщо додати, що, поки повзала по горах, за літо я від засмаги почорніла, лише на скронях стирчали білі вихори, та полупився ніс, то вже мене не відрізнити від справжньої румунки. Румунської дівчини.

Клубу в них не було, збиралася молодь у чиємусь будинку. Коли ми прийшли, вже грала музика, танцювали. Я побачила майже всіх офіцерів свого батальйону. Спочатку боялася, що мене впізнають і викриють, тому відсиджувалася осторонь, не привертаючи до себе уваги, навіть трохи прикриваючись хусткою. Хоча б подивитися на все... Ну, подивлюся здалеку...

Але після того, як мене запросив кілька разів на танець один із наших офіцерів і не впізнав із нафарбованими губами й підведеними бровами, мені стало смішно й весело. Я веселилася від душі... Мені подобалося, коли казали, що я гарна. Чула компліменти... Танцювала й танцювала...

Скінчилася війна, а ми ще цілий рік розмінювали поля, озера, річки. У війну все скидали у воду, головне було — пройти, встигнути вчасно до цілі. А тепер треба було думати про інше... Про життя... Для саперів війна скінчилася через кілька років після війни, вони воювали довше за всіх. А як це — чекати вибуху після Перемоги? Чекати цієї миті... Ні-ні! Смерть після Перемоги — найстрашніша смерть. Двічі смерть.

Так от... У подарунок до Нового сорок шостого року мені видали десять метрів червоного сатину. Я пожартувала: "Ну, навіщо він мені? Хіба після демобілізації пошию собі червону сукню. Сукню Перемоги". Як у воду дивилася... Невдовзі прийшов наказ про мою демобілізацію... Як було заведено, мені влаштували в нашому батальйоні врочисті проводи. На вечорі офіцери подарували велику, тонкого плетіння синю хустку. Ту хустку я мала викупити піснею про синю хустинку. І я їм весь вечір співала.

А в поїзді в мене піднялася температура. Набрякло обличчя, рот не могла розтулити. Росли зуби мудрості... Я поверталася з війни...»

*Апполіна Никонівна Ліцкевич-Байрак,
молодший лейтенант, командир
саперно-мінерного взводу*

«ЛИШЕ ОДИН РАЗ ПОГЛЯНУТИ...»

А тепер буде розповідь про кохання...

Любов — єдина особиста подія на війні. Усе інше спільне — навіть смерть.

Що стало для мене несподіванкою? Те, що про любов вони говорили менш відверто, ніж про смерть. Завжди щось не-договорювали, ніби захищалися, щоразу зупиняючись перед якоюсь межею. Пильно її охороняли. Між ними існувала таємна згода — далі не можна. Завіса опускалася. Від чого захищалися — зрозуміло, від повоєнних образ і наклепів. Ох їм і дісталося! Після війни в них була ще одна війна, не менш страшна, ніж та, з якої вони повернулися. Якщо хтось наважувався бути щирим до кінця, вихоплювалося відчайдушне зізнання, то з неодмінним проханням наостанку: «Прізвище моє змініть» або: «У ті наші часи про це не заведено було говорити вголос... непристойно...» Я чула більше про романтичне і трагічне.

Звісно, це не все життя і не вся правда. Але це їхня правда. Як прямо зізнався один із письменників військового покоління: «Хай буде проклята війна — наш зоряний час!» Це — пароль, спільний епіграф до їхнього життя.

А все ж таки: яка вона, любов, там? Побіля смерті...

Про бісову бабу і травневі троянди

«Війна забрала в мене мою любов... Мою єдину любов... Бомблять місто, прибігла до мене сестра Ніна, прощаємося.

Уже гадали — не побачимося. Вона мені каже: "Я піду в сандружинниці, тільки де мені їх знайти". І ось я пам'ятаю: дивлюся на неї, а це було літо, на ній легка сукня, і я бачу в неї на лівому плечі, тут, біля шиї, родима пляма. Це моя рідна сестра, а я вперше її побачила. Дивлюся й думаю: "Я тебе всюди впізнаю".

І таке гостре почуття... Така любов... Серце рветься...

З Мінська всі йшли. Дороги обстрілювали, йшли лісом. Десь дівчинка кричить: "Мамо, війна". Наша частина відступає. Йдемо просторим широким полем, колоситься жито, а біля дороги низька селянська хата. Уже Смоленщина... Біля дороги стоїть жінка, здавалося, що ця жінка вища від своєї хатки, була вона одягнена у все лляне, вишите національним російським візерунком. Вона схрестила руки на грудях і низько кланялася, солдати йшли, а вона їм кланялася і казала: "Нехай вас Господь додому верне". І ви знаєте, кожному вона кланялася і так примовляла. У всіх на очах сльози бриніли...

Я її протягом всієї війни пам'ятала... І вже інше, це було в Німеччині, коли ми німців назад гнали. Якесь селище... Сиділи надворі дві німкені у своїх чепчиках і пили каву. Ніби й не було ніякої війни... І я подумала: "Боже мій, у нас руїни, у нас люди в землі живуть, у нас їдять траву, а ви сидите і п'єте каву". Ідуть поряд наші машини, наші солдати їдуть... Вони п'ють каву...

А потім я їхала по нашій землі... І що я бачила? Замість села залишилася єдина піч. Сидить старий, а позад нього стоять троє онуків, вочевидь, втратив і сина, й невістку. Стара

збирає головешки затопити піч. Повісила кожух — значить, з лісу прийшли. І в цій печі нічого не вариться.

І таке гостре почуття... Така любов...

...Наш ешелон зупинився. Не пам'ятаю, що там сталося — чи то ремонт дороги, чи то міняли паровоз. Сидимо ми з однією медсестрою, а поряд двоє наших солдатів готують кашу. І звідкілясь підходять до нас двоє полонених німців, стали просити їсти. А в нас був хліб. Ми взяли буханку хліба, розділили і дали їм. Ті солдати, які кашу готували, чую, теревенять:

— Поглянь, скільки лікарі дали хліба нашому ворогові! — І далі щось у такому дусі, мовляв, хіба вони знають справжню війну, сиділи по госпіталях, звідки їм...

Невдовзі інші полонені підійшли вже до тих солдатів, які варять кашу. І той солдат, який нам нещодавно кидав докори на нашу адресу, каже одному з німців:

— Що — жерти захотів?

А той стоїть... Чекає. Інший наш солдат передає буханець хліба своєму товаришеві:

— Гаразд, відріж йому.

Той відрізав по шматку хліба. Німці взяли хліб і стоять — бачать, що каша вариться.

— Ну, гаразд, — каже один солдат, — дай їм каші.

— Та вона ще не готова.

Ви чули?

І німці, ніби теж розуміють нашу мову, стоять. Чекають. Солдати засмачили кашу салом і дали їм у жерстянці з-під консервів.

Ось вам душа російського солдата. Вони засуджували нас, а самі дали хліба, та ще каші, і тільки тоді, коли затовкли са-лом. Ось що я пам'ятаю...

І таке гостре почуття... Таке сильне...

Війна давно скінчилася... Я лагодилася на курорт... Якраз це була Карибська криза. Знову у світі неспокійно стало. Усе захиталося. Укладаю валізу, сукні взяла, кофтинки склала. Ну, здається, нічого не забула? Виймаю сумочку з документами і беру звідти свій військовий квиток. Міркую: "Щось станеться, я там відразу піду до військкомату".

Уже я на морі, відпочиваю — і візьми розкажи комусь за столиком в їдальні, що їхала сюди і взяла військовий квиток. Я так сказала, без жодної думки або бажання похизуватися. А один чоловік за нашим столиком аж розхвилювався:

— Ні, це лише російська жінка, їдучи на курорт, може взяти із собою військовий квиток і думати, що як щось таке закрутиться, то вона відразу піде до військкомату.

Я пам'ятаю його захват. Його захоплення. Так на мене мій чоловік дивився. Цим поглядом...

Вибачте за довгий вступ... Я не вмію говорити почергово. Думка завжди у мене скаче, почуття рвуться...

Ми разом із чоловіком пішли на фронт. Удвох.

Я багато чого забула. Хоча згадую щодня...

Скінчився бій... Не вірилося, що така тиша. Він гладив траву руками, трава м'яка... І дивився на мене. Дивився... Такими очима...

Вони пішли групою в розвідку. Чекали їх два дні... Я не спала два дні... Задрімала. Прокидаюся через те, що він сидить поруч і дивиться на мене. "Лягай спати". — "Шкода спати".

І таке гостре почуття... Така любов... Серце рветься...

Я багато чого забула, майже все забула. А вважала, що не забуду. Нізачо не забуду.

Ми вже йшли Східною Пруссією, вже всі говорили про Перемогу. Він загинув... Загинув миттю... Від осколка... Моментальною смертю. За секунду мені передали, що їх привезли, я прибігла... Я його обняла, я не дала його забрати. Ховати. У війну ховали швидко: вдень загинув, якщо бій швидкий, то відразу збирають всіх, ввозять звідусіль і риють велику яму. Засипають. Іноді тільки сухим піском. І якщо довго на цей пісок дивитися, то здається, що він рухається. Тремтить. Колишеться цей пісок. Бо там... Там для мене ще живі люди, вони нещодавно були живими... Я бачу їх, я з ними розмовляю... Не вірю... Ми всі ходимо і не віримо іще, що вони там... Де?

І я не дала його відразу ховати. Хотіла, щоб іще була в нас одна ніч. Сидіти біля нього. Дивитися... Гладити...

Уранці... Я вирішила, що заберу його додому. До Білорусі. А це — кілька тисяч кілометрів. Військові дороги... Плутанина... Усі вважали, що з горя я збожеволіла. "Ти маєш заспокоїтись. Тобі треба поспати". Ні! Ні! Я йшла від генерала до генерала, так дійшла до командувача фронтом Рокоссовського. Спочатку він відмовив... Ну, божевільна якась! Скільки вже у братських могилах поховано, лежить у чужій землі...

Я ще раз домоглася до нього на прийом:

— Хочете, я встану перед вами на коліна?
— Я вас розумію... Але він уже мертвий...
— У мене немає від нього дітей. Будинок наш згорів. Навіть фотографії пропали. Нічого нема. Якщо я його привезу на Батьківщину, залишиться хоча б могила. І мені буде куди повертатися після війни.

Мовчить. Ходить по кабінету. Ходить.

— Ви коли-небудь любили, товаришу маршал? Я не чоловіка ховаю, я любов ховаю.

Мовчить.

— Тоді я теж хочу тут померти. Навіщо мені без нього жити?

Він тривалий час мовчав. Потім підійшов і поцілував мені руку.

Мені дали спеціальний літак на одну ніч. Я увійшла до літака... Обняла труну... І знепритомніла...»

*Єфросинія Григорівна Бреус,
капітан, лікар*

«Розлучила нас війна... Чоловік — на фронті. Я евакуювалася спочатку до Харкова, а потім до Татарії. Улаштувалася там працювати. І ось одного разу мене розшукують, а моє дівоче прізвище Лісовська. Гукають усі: "Совська! Совська!" І я тоді відгадуюся: "Це я!" Мені кажуть: "Ідіть у НКВС, беріть пропуск і їдьте до Москви". Чому? Мені ніхто нічого не пояснив, і я не знала. Воєнний час... Їду й думаю, може, чоловік поранений, може, мене до нього викликають.

А я вже чотири місяці від нього нічого не отримувала, ніяких звісток. У мене такий намір, якщо я його знайду без рук, без ніг, каліку, заберу і відразу додому. Яюсь жити-мемо.

Приїжджаю до Москви, заходжу за адресою. Там написано: "ЦК КПБ", тобто наш білоруський уряд, і там таких, як я, дуже багато. Ми цікавимося: "Що? Чому? Навіщо нас зібрали?" Кажуть: "Про все дізнаєтеся". Зібрали нас усіх у великому залі: там наш секретар ЦК Білорусі, товариш Пономаренко, інші керівники. У мене запитали: "Чи хочете ви туди, звідки приїхали?" Ну, звідки я приїхала — з Білорусі. Звісно, хочу. І мене направляють до спецшколи. Починають готувати, щоб відправити в тил ворога.

Сьогодні закінчили навчання, а вже наступного дня посадили нас на машини і повезли до лінії фронту. Потім ми пішки пішли. Я не знала, який той фронт і яка вона — нейтральна смуга. Команда: "Приготуватися! Готовність — номер один". "Бах!" — вистрілили ракети. Сніг, бачу, білий-білий, а тут смуга людей, це ми один за одним лягли. Нас багато. Ракета згасла, пострілів немає. Нова команда: "Бігом!" — і ми побігли. І так пройшли...

У партизанський загін якимось дивом мені прийшов лист від чоловіка. Було стільки радості, так несподівано, два роки я про нього нічого не знала. А тут — літак скинув їжу, боеприпаси... І пошту... І в цій пошті, в тому мішку брезентовому мені — лист. Тоді я звертаюся письмово до ЦК. Я написала, що все робитиму, аби лише ми з чоловіком були разом. І цей лист тихесенько від командира нашого загону я передала

льотчику. Невдовзі дізнаюся новини: передали по зв'язку — після виконання завдання нашу групу чекають у Москві. Усю нашу спецгрупу. Пошлють на нове місце... Усі мають летіти, а Федосенко — так та неодмінно.

Чекаємо ми літака, а це ніч, темно, як у бочці. І якийсь літак кружляє вгорі, а потім як дасть по нас бомбами. Це був "мессершмітт", німці нашу стоянку засікли, він пішов на новий розворот. А тим часом наш літак опускається — "У-2", і якраз під ялинку, де я стояла. Цей льотчик трохи присів над землею і давай відразу підніматися, тому що він побачив: німець зараз розвернеться і знову піде стріляти. Я зачепилася за крило і кричу: "Мені до Москви! У мене дозвіл!" Він навіть матюкнувся: "Сідай!" Так ми і летіли з ним удвох. Не було ні поранених... Нікого.

У травні місяці в Москві я ходила у валянках. Прийшла до театру у валянках. І було прекрасно. Пишу чоловікові: як нам зустрітися? Я поки в резерві... Але мені обіцяють... Усюди прошу: пошліть мене туди, де чоловік, дайте мені хоча б два дні, мені лише раз подивитися на нього, а потім я повернуся і посилайте куди хочете. Усі занижують плечима. Але я все ж таки дізнаюся за номером пошти, де мій чоловік воює, і їду до нього. Приїжджаю спочатку до обкому партії, показую цю адресу чоловіка, документи, що я дружина, і кажу, що хочу зустрітися з ним. Мені відповідають, що це неможливо, він на передовій, рушайте назад, а я вся така побита, така голодна, і як це — назад? Пішла до військового коменданта. Він подивився на мене і наказав, щоб мені дали трохи одягнутися. Дали мені гімнастерку, ремінь підперезатися. І він почав мене відмовляти: — Ну що ви, там дуже небезпечно, де ваш чоловік...

Я сиджу і плачу, тоді він зглянувся, дав мені перепустку.

— Вийдете, — мовить, — на шосе, там стоятиме регулювальник, і він вам покаже, як їхати.

Знайшла це шосе, знайшла цього регулювальника, посадив він мене на машину, і я їду. Приїжджаю до частини, там всі дивуються, всі кругом військові. "А ви хто?" — питають. Я не можу сказати — дружина. Ну, як таке скажеш, кругом бомби рвуться... Я відповідаю — сестра. Навіть не знаю, чому я так сказала — сестра. "Почекайте, — кажуть мені, — ще шість кілометрів туди треба йти". Як це я буду чекати, коли я так далеко добиралася? А якраз звідти машина за обідом прийшла, і там був старшина такий рудуватий, веснянкуватий. Він каже:

— О, я Федосенка знаю. Але то в самій траншеї.

Ну, вмовила я його. Посадили мене, їду, ніде нічого не видно... Ліс... Лісова дорога... Мені це в новину: передова, але ніде нікого. Зрідка десь пострілюють. Приїхали. Старшина запитує:

— А де Федосенко?

Йому відповідають:

— Вони вчора пішли в розвідку, їх застав світанок, і вони там переживають.

Але зв'язок у них є. І йому по зв'язку сказали, що приїхала сестра. Яка сестра? Кажуть: "Руда". А сестра в нього чорна. Ну, раз руда, він відразу здогадався, яка сестра. Не знаю, як він там виповз, але Федосенко незабаром з'явився, і ми там влаштували зустріч. Радості було...

Пробула я з ним один день, другий і вирішую:

— Іди до штабу і доповідай. Я з тобою тут залишуся.

Він пішов до начальства, а я й не дихаю: ну, що коли скажуть, щоб за двадцять чотири години ноги її не було? Це ж фронт, це зрозуміло. І раптом бачу — йде до землянки начальство: майор, полковник. Вітаються за руку всі. Потім, звісно, сіли ми в землянці, випили, і кожен сказав своє слово, що дружина знайшла чоловіка в траншеї, це ж справжня дружина, документи є. Це ж така жінка! Дайте подивитися на таку жінку! Вони такі слова говорили, вони всі плакали. Я той вечір протягом усього життя згадую... Що в мене ще залишилося?

Зарахували санітаркою. Ходила з ним у розвідку. Б'є міномет, бачу — впав. Думаю: убитий чи поранений? Біжу туди, а міномет б'є, і командир кричить:

— Куди ти преш, бісова баба!!!

Підповзу — живий... Живий!

Коло Дніпра вночі при місяці мені вручили орден Червоного Прапора. А наступного дня чоловік був поранений, важко. Ми разом бігли, ми разом ступали тим болотом, разом повзли. Кулемети били й били, а ми повзли й повзли, і його поранило в стегно. Поранило розривною кулею, і спробуй накласти пов'язку, це ж сідниця. Усе порвалося, і бруд, і земля — все туди. А ми виходили з оточення. Вивозити поранених нікуди, медикаментів у мене теж ніяких. Єдина надія, що прорвемося. Коли прорвалися, чоловіка я супроводжувала аж до госпіталю. Поки я його довезла, було вже загальне зараження крові. Це був Новий рік... Наставав сорок четвертий рік... Він помирає... Я розуміла, що він вмирає... А він був багато разів нагороджений, я збрала всі його ордени, поклала біля нього. Був якраз обхід, а він спав. Лікар підходить:

— Вам треба піти звідси. Він уже мертвий.

Я відповідаю:

— Тихо, він ще живий.

Чоловік якраз розплющив очі й каже:

— Щось стеля блакитна стала.

Я дивлюся:

— Ні, вона не блакитна. Стеля, Василю, біла. — А йому здавалося, що блакитна.

Сусід йому каже:

— Ну, Федосенку, якщо ти залишишся жити, то ти свою дружину маєш на руках носити.

— І носитиму, — погоджується він.

Я не знаю, він, напевно, відчував, що вмирає, бо взяв мене за руки, нахилив до себе і поцілував. Ось як востаннє цілують:

— Любочко, так шкода, у всіх Новий рік, а ми з тобою тут... Але ти не шкодуй, у нас ще все буде...

І коли залишилося йому кілька годин жити... У нього трапилася ця біда, що потрібно було поміняти йому постіль... Я йому постелила чисті простирадла, ногу перев'язала, а на подушку його треба підтягти, це ж чоловік, важкий, я його тягну, нахилилася низько-низько, і відчуваю, що це вже все, що ось за одну-дві хвилини і його не стане... Це був вечір. Десять годин п'ятнадцять хвилин... До хвилини запам'ятала... І мені теж захотілося померти... Але я носила під серцем нашу дитину, і лише це мене спинило, я пережила ті дні. Поховала я його першого січня, а за тридцять вісім днів у мене народився син, він із сорок четвертого року, сам

уже має дітей. Чоловіка звали Василь, син у мене Василь Васильович, і онук у мене Вася... Василько...»

*Любов Хомівна Федосенко,
рядова, санітарка*

«Бачила... Кожного дня... Але не могла примиритися. Молодий, гарний чоловік помирає... Хотілося встигнути, ну... поцілувати його. Щось жіноче для нього зробити, якщо нічим не можеш допомогти як лікар. Тоді хоча б усміхнутися. Погладити. Узяти за руку...

За багато років після війни мені один чоловік зізнався, що пам'ятає мою молоду усмішку. А для мене це був звичайний поранений, я його навіть не запам'ятала. Він говорив, що ця усмішка повернула його до життя, з того світу, що називається... Жіноча усмішка...»

*Віра Володимирівна Шевалдишева,
старший лейтенант, хірург*

«Прибули на Перший Білоруський фронт... Двадцять сім дівчат. Чоловіки на нас дивилися захоплено: "Не пралі, не телефоністки, а дівчата-снайпери. Ми вперше бачимо таких дівчат. Які дівчата!" Старшина на нашу честь вірші написав. Зміст такий, щоб дівчата були зворушливими, як травневі троянди, щоб війна не покалічила їхні душі.

Їдучи на фронт, кожна з нас дала клятву: ніяких романів там не буде. Усе буде, якщо ми вціліємо, після війни. А до війни ми

не встигли навіть поцілуватися. Ми суворіше дивилися на ці речі, ніж молодь сьогодні. Поцілуватися для нас було — полюбити на все життя. На фронті любов була мовби забороненою, якщо дізнавалося командування, як правило, одного із закоханих переводили до іншої частини, просто розлучали. Ми її берегли-зберігали. Ми не дотримали своїх дитячих клятв... Ми кохали...

Гадаю, коли б я не закохалася на війні, то я б не вижила. Любов рятувала. Мене вона рятувала...»

*Софія Кригель,
старший сержант, снайпер*

«Про любов питаєте? Я не боюся сказати правду... Я була "пепеже", те, що розшифровується — похідно-польова жінка. Дружина на війні. Друга. Незаконна.

Перший командир батальйону...

Я його не любила. Він добрий був, але я його не любила. А пішла до нього в землянку за кілька місяців. Куди подітися? Лише чоловіки навколо, так краще з одним жити, ніж усіх боюватися. У бою не так страшно було, як після бою, найпаче, коли відпочинок, на переформування відійдемо. Як стріляють, вогонь, вони звуть: "Сестричко! Сестричко!", а після бою кожен тебе стереже... Із землянки вночі не вилізеш... Казали вам це інші дівчата чи не зізнаються? Посоромилися, напевно... Промовчали. Горді! А воно все було, бо вмирати не хотілося. Прикро вмирати, коли ти молодий... Ну, і для чоловіків важко чотири роки без жінок... У нашій армії борделів не було, і таблеток ніяких не давали. Десь, може, за цим стежили. У нас ні.

Чотири роки... Лише командири могли щось собі дозволити, а простий солдат ні. Дисципліна. Але про це мовчать... Не заведено... Ні... Я, наприклад, у батальйоні була єдиною жінкою, жила в спільній землянці. Поряд із чоловіками. Відокремили мені місце, але яке воно окреме — вся землянка шість метрів. Я прокидалася вночі через те, що махала руками — то тому дам по щоках, по руках, то тому. Мене поранило, потрапила до госпіталю і там махала руками. Нянечка вночі розбудить: "Ти — чого?" Кому розкажеш?

Першого командира вбило осколком міни.

Другий командир батальйону...

Я його кохала. Я йшла з ним у бій, я бажала бути поруч. Я його любила, а в нього була кохана дружина, двоє дітей. Він показував мені їхні фотографії. І я знала, що після війни, якщо залишиться живий, він повернеться до них. До Калуги. Ну і що? У нас були такі щасливі хвилини! Ми зазнали такого щастя! Ось повернулися... Страшний бій... А ми живі. У нього ні з ким це не повториться! Не вийде! Я знала... Я знала, що щасливим він без мене не буде. Не зможе бути таким щасливим ні з ким, якими ми були з ним щасливі на війні. Не зможе... Ніколи!

Наприкінці війни я завагітніла. Я так хотіла... Але нашу доньку я виростила сама, він мені не допоміг. Палець об палець не вдарив. Жодного подарунка чи листа... чи карточки. Скінчилася війна, і скінчилася любов. Як пісня... Він поїхав до законної дружини, до дітей. Залишив мені на згадку свою фотокартку. А я не хотіла, щоб війна закінчувалася... Страшно так сказати... Відкрити своє серце... Я — божевільна. Я кохала! Я знала, що водночас із війною скінчиться і кохання. Його

кохання... Але все одно я йому вдячна за ті почуття, які він мені дав і яких я з ним зазнала. Ось я його любила протягом усього життя, я пронесла свої почуття крізь роки. Мені вже нема чого брехати. Я вже стара. Так, через усе життя! І я не шкодую.

Дочка мені дорікала: "Мамо, за що ти його любиш?" А я люблю... Нещодавно дізналася — він помер. Я багато плакала. І ми навіть через це посварилися з моєю дочкою: "Чого ти плачеш? Він для тебе давно помер". А я його й тепер люблю. Згадую війну як найкращий час мого життя, я там була щасливою...

Але, будь ласка, без прізвища. Заради моєї дочки...»

*Софія К-вич,
санінструктор*

«Під час війни...

Привезли мене до частини... На передову. Командир зустрів словами: "Зніміть, будь ласка, шапку". Я здивувалася... Зняла... У військкоматі нас стригли під хлопчиків, але поки ми перебували у військових таборах, поки добиралися до фронту, волосся моє трохи відросло. Почало завиватися, воно в мене кучеряве. Баранчик невеликий... Тепер не здогадаєшся... Уже стара стала... І ось він дивиться й дивиться на мене: "Я два роки жінки не бачив. Хочу подивитися".

Після війни...

Я жила в комунальній квартирі. Сусідки всі були з чоловіками, кривдили мене. Знущалися: "Ха-ха-а... Розкажи, як ти там б... з мужиками..." До моєї каструлі з картоплею оцту наллють. Всплюють ложку солі... Ха-ха-а...

Демобілізувався з армії мій командир. Приїхав до мене, і ми одружилися. Розписалися в рагсі — ото й усе. Без весілля. А за рік він пішов до іншої жінки, завідувачки нашої фабричної їдальні: "Від неї парфумами пахне, а від тебе несе чобітьми й онучами".

Так і живу сама. Нікого в мене немає на всьому білому світі. Дякувати, що ти прийшла...»

*Катерина Микитівна Санникова,
сержант, стрілок*

«А мій чоловік... Добре, що його немає, він на роботі. Він суворо мені наказав... Знає, що я люблю про нашу любов розповідати... Як я весільну сукню собі за одну ніч із бинтів пошила. Сама. А бинти ми з дівчатами місяць збирали. Бинти трофейні... У мене була справжня весільна сукня! Збереглася фотографія: я в цій сукні й у чоботях, але чоботи не помітні, це я пам'ятаю, що була в чоботях. А поясок я зробила зі старої пілотики... Чудовий поясок. Але що це я... За своє... Чоловік наказав про любов ні слова, ні-ні, а розповідати про війну. Він у мене суворий. За мапою вчив... Два дні мене вчив, де який фронт стояв... Де наша частина... Я зараз візьму, я за ним записала. Прочитаю...

Що ти смієшся? Ой, як добре ти смієшся. Я теж сміялася... Ну, який із мене історик! Я краще фотографію, де я в сукні з бинтів, покажу.

Я так собі там подобаюся... У білій сукні...»

Анастасія Леонідівна Жардецька, єфрейтор, санінструктор

Про дивну тишу перед небом і загублену каблучку

«Пішла я з Казані на фронт дев'ятнадцятирічним дівчиськом...

А за півроку писала мамі, що мені дають двадцять п'ять-двадцять сім років. Щодня — страхіття, жах. Осколок летить, так здається: з тебе знімають шкіру. І люди помирають. Помирають щодня, щогодини, таке відчуття, ніби щохвилини. Ряднини бракувало накрити. У спідній білизні складали. Дивна тиша стояла в палатах. Такої тиші я більше ніде не пам'ятаю. Коли людина помирає, вона завжди дивиться вгору, ніколи не дивиться вбік або на тебе, якщо ти поруч. Лише вгору... У стелю... Але так дивиться, наче на небо...

І я казала собі, що жодного слова любові в цьому пеклі я чути не зможу. Не зможу повірити. От скільки років війна йшла, я навіть ніяких пісень не пам'ятаю. Навіть знамениту "Землянку" не пам'ятаю. Жодної... Пам'ятаю лише: коли йшла з дому на фронт, у нас в садку цвіли вишні. Іду й оглядаюся... Утім, напевно, мені траплялися садки на дорогах, вони ж і у війну цвіли. Але я не пам'ятаю... У школі така смішлива була, а тут ніколи не сміялася. Якщо я бачила, що хтось із дівчат вищипав брови або нафарбував губи, я обурювалася. Катєгорично відкидала: як це можна, як це вона хоче в такий час комусь подобатися?

Навколо поранені, навколо стогін... У мертвих такі жовто-зелені обличчя. Ну, як ти можеш думати про радість? Про своє щастя? Я не хотіла поєднувати любов із цим. Ось із цим...

Мені здавалося, що тут, у таких умовах любов загине миттю. Без пишності, без краси — яка може бути любов? Скінчиться війна, настане красиве життя. І кохання. А тут... Тут — ні. А раптом я загину, і той, хто мене полюбить, страждатиме. І мені так шкода. Ось таке було відчуття...

Мій теперішній чоловік, він до мене залицявся, ми зустрілися на фронті. А я не хотіла його слухати: "Ні-ні, скінчиться війна, лише тоді ми зможемо говорити про це". Не забуду, як одного разу він повернувся з бою і попросив: "У тебе немає якоїсь кофтинки? Надягни, будь ласка. Дай подивитися, яка ти в кофтині". А в мене нічого не було, крім гімнастерки.

Я і подружці своїй, вона вийшла заміж на фронті, казала: "Квітів не дарував. Не женихався. І раптом — заміж. Хіба це любов?" Я її почуттів не підтримувала.

Війна скінчилася... Ми дивилися одне на одного і не вірили, що війна скінчилася, і ми живі залишилися. Ось тепер ми почнемо жити... Любити... А ми все це вже забули, не вміли. Приїхала я додому, пішла з мамою шити собі сукню. Моя перша післявоєнна сукня.

Ось моя черга, і мене запитують:

— Який вам фасон?

— Я не знаю.

— Як це ви прийшли до ательє і не знаєте, яку хочете сукню?

— Не знаю...

А я п'ять років жодної сукні не бачила. Я забула навіть, як шиється сукня. Що треба якісь там виточки, якісь розрізи... Низька талія, висока талія... Це мені було незрозуміло. Купила

черевики на підборах, пройшла по кімнаті та й зняла їх. Поставила в куток і думаю: "Я ніколи не навчуся в них ходити..."»

*Марія Селівестрівна Божок,
медсестра*

«Я хочу згадати... Я хочу сказати, що надзвичайно гарне почуття я винесла з війни. Ну, просто словами не перекажеш, із яким захватом і захопленням ставилися до нас чоловіки. Я з ними жила в одній землянці, спала на одній підлозі, ходила на ті самі завдання, що й вони, і, коли я замерзала так, що чула, як селезінка, замерзає, як язик у роті замерзає, що ще трохи — і зомлію, просила: "Мишко, розстебни шубу, погрій". Він погріє: "Ну, як, легше?" — "Легше".

Я такого більше не зустрічала ніколи. Але про щось особисте не можна було думати, коли Батьківщина в небезпеці.

— Але була любов?

— Так, була любов. Я її зустрічала... Але вибачте, може, це й не так, і це не дуже природно, але я в душі засуджувала цих людей. Я вважала, що не час кохатися. Навкруги — зло. Ненависть. Мені здається, що так багато хто гадав...

— А якою ви були до війни?

— Я співати любила. Сміятися любила. Хотіла стати льотчицею. Які там думки про любов! Я не вважала її чимось головним у житті. Головне — Батьківщина. Тепер я розумію, що ми були наївними...»

*Олена Вікторівна Кленовська,
партизанка*

«У госпіталі... Вони всі були щасливі. Вони були щасливі бо залишилися живими. Лейтенант двадцятирічний хвилювався, у нього однієї ноги не було. Але тоді здавалося серед спільного горя, що це щастя — він живий, у нього, он лише однієї ноги немає. Головне — живий. І любов у нього буде, і дружина в нього буде, і все буде. Це тепер залишитися без однієї ноги — жах, а тоді вони всі стрибали на одній нозі, курили, сміялися. Вони герої і взагалі! Ви що?!

— Ви там закохувалися?

— Звісно, ми ж такі юні. Щойно нові поранені надходили, ми неодмінно в кого-небудь закохувалися. Подружка моя закохалася в одного старшого лейтенанта, він був весь поранений. Вона мені показала — ось він. Але і я, звісно, вирішила теж у нього закохатися. Коли його відвозили, він попросив у мене картку. А в мене була одна картка, десь на станції ми сфотографувалися. Я взяла ту картку, щоб йому віддати, але потім думаю: а раптом це не любов, а я йому картку подарую? І ось його вже забирають, я руку йому простягнула, у жмені картка, а розтиснути не наважилася. Ось і вся любов...

Потім Павлик був, теж лейтенант. Йому було дуже боляче, так я йому шоколад під подушку поклала. І от коли ми зустрілися, вже після війни, через двадцять років, він став дякувати моїй подрузі Лілі Дроздовій за той шоколад. Ліля каже: "Який шоколад?" Тоді я зізналася, що то я... І він мене поцілував... Через двадцять років поцілував...»

*Світлана Миколаївна Любич,
сандружинниця*

«Одного разу після концерту... У великому евакогоспіталі... До мене підійшов головлікар і просить: "Тут у нас в окремій палаті лежить тяжкопоранений танкіст. Він майже ні на що не реагує, може, йому допоможе ваша пісня". Іду до палати. Скільки буду жити, не забуду того чоловіка, який дивом виліз із палаючого танка й обгорів з голови до ніг. Він лежав, нерухомо витягнувшись на ліжку, з чорним, без очей, обличчям. Горло перехопила судома, і я кілька хвилин не могла опанувати себе. Потім почала тихенько співати... І бачу, що обличчя пораненого трохи ворухнулося. Він щось прошепотів. Я нахилилася і почула: "Заспівайте ще..." Я співала йому ще і ще, виконала весь свій репертуар, поки головлікар не сказав: "Здається, він заснув..."»

*Лілія Александровська,
артистка*

«У нас — комбат і медсестра Люба Силіна... Вони кохали одне одного! Це всі бачили... Він ішов у бій, і вона... Казала, що не пробачить собі, якщо він загине не на її очах і вона не побачить його в останню хвилину. "Нехай,— бажала,— нас разом уб'ють. Одним набоем накриє". Помирати вони збиралися разом або разом жити. Наша любов не розподілялася на сьогодні й на завтра, а було лише — сьогодні. Кожен знав, що ти любиш зараз, а за хвилину або тебе, або його може не стати. На війні все ставалося швидко: і життя, і смерть. За кілька років ми прожили там ціле

життя. Я ніколи нікому не могла того пояснити. Там — інший час...

В одному бою комбата важко поранило, а Любу легко — трохи дряпнуло в плече. І його відправляють в тил, а вона залишається. Вона вже вагітна, і він їй дав листа: "Їдь до моїх батьків. Хоч би що зі мною сталося, ти моя дружина. І в нас буде наш син чи наша дочка".

Потім Люба мені написала: його батьки не прийняли її, і дитину не визнали. А комбат загинув.

Багато років збиралася... Хотіла з'їздити до неї в гості, але так і не вийшло. Ми були нерозлучними подружками. Але далеко їхати — на Алтай. А нещодавно прийшов лист, що вона померла. Тепер її син мене кличе до неї на могилку...

Хочу поїхати...»

*Ніна Леонідівна Міхай,
старший сержант, медсестра*

«День Перемоги...

Ми зібралися на нашу традиційну зустріч. І ось я виходжу з готелю, а дівчатка мені кажуть:

— Де ти, Лілю, була? Ми так наплакалися.

Виявляється, підійшов до них чоловік, казах, запитує:

— Ви звідки, дівчата? З якого госпіталю?

— А кого ви шукаєте?

— Я щороку приїжджаю сюди й шукаю одну сестру. Вона врятувала мені життя. Я її полюбив. Хочу знайти.

Мої дівчатка сміються:

— Та що там сестричку шукати, там уже бабуса.
— Ні...
— Адже дружина є? Діти?
— Онуки є, діти є, дружина є. Душу втратив... Душі немає...
Дівчатка мені це кажуть, і ми разом згадали: а чи не мій це казах?

...Привезли хлопчину казах. Ну, ще зовсім хлопчисько. Ми його прооперували. У нього було сім чи вісім розривів кишечника, його вважали безнадійним. І такий він лежав байдужий, що я його відразу запримітила. Як маю хвилинку, забіжу: "Ну, як справи?" Внутрішньовенне сама вколю, температуру поміряю, і він спромігся. Став одужувати. А ми в себе поранених не тримали довго, ми на першій лінії. Надамо екстрену допомогу, вихопимо у смерті й відправляємо їх далі. І ось його з черговою партією мали відвезти.

Він лежить на ношах, мені передають, що він кличе мене.

— Сестричко, підійди до мене.
— Що? Що ти хочеш? У тебе все гаразд. Тебе відправляють у тил. Усе буде добре. Вважай, що ти вже живеш.

Він просить:

— Я дуже тебе прошу, я один у батьків. Ти мене врятувала.— І дає мені подарунок — каблучку, маленьку таку каблучечку.

А я каблучок не носила, чомусь не любила. І я відмовляюся:

— Я не можу. Не можу.

Він просить. Поранені допомагають йому.

— Та візьми, він же від щирого серця.
— Це ж мій обов'язок, розумієте?

Умовили вони мене. Правда, я цю каблучку потім загубила. Вона була мені великою, і якось заснула, а машину підкинуло, і вона десь упала. Шкодувала дуже.

— Ви знайшли цього чоловіка?

— Ми так і не зустрілися. Не знаю, чи той це? Але ми його цілий день разом із дівчатками шукали.

...У сорок шостому приїхала я додому. У мене запитують: "Ти ходитимеш у військовому чи в цивільному?" Звісно, у військовому. Навіть не подумаю знімати. Пішла ввечері до Будинку офіцерів на танці. І ось ви зараз почуєте, як ставилися до військових дівчат.

Я надягла черевички, сукню, а шинель і чоботи до гардероба здала.

Підходить до мене один військовий і запрошує танцювати.

— Ви,— каже,— напевно, не тутешня. Дуже інтелігентна дівчина.

І весь вечір він зі мною. Не відпускає. Закінчилися танці, каже мені:

— Дайте ваш номерок.

Пішов уперед. А в гардеробі йому дають чоботи, дають шинель.

— Це не моє...

Я підходжу:

— Ні, це моє.

— Але ви мені не сказали, що були на фронті.

— А ви мене питали?

Він розгубився. Не міг на мене очей звести. А сам щойно з війни повернувся...

- Чому вас так здивувало?
- Я не міг уявити, що ви були в армії. Розумієте, фронтова дівчина...
- Вас здивувало, що я, мовляв, сама? Без чоловіка і не вагітна? Не ношу ватник, що не димлю цигаркою "Казбек" і не лаюся матом?
- Я не дозволила йому проводити мене.
- І завжди пишалася, що я була на фронті. Батьківщину обороняла...»

*Лілія Михайлівна Бутко,
хірургічна медсестра*

«Мій перший поцілунок...

Молодший лейтенант Микола Белохвостик... Ой, дивіться, почервоніла я, а вже бабуса. А тоді були молоді роки. Юні. Я гадала... Була впевненою... Що... Я нікому не зізнавалася, навіть подрузі, що в нього закохана. Аж по вуха. Моя перша любов... Може, і єдина? Хто знає... Я думала: ніхто в роті не здогадується. Мені ніхто раніше так не подобався! Якщо подобався, то не дуже. А він... Я ходила і про нього весь час думала, щохвилини. Що... Це була справжня любов. Я відчула. Усі знали... Ой, погляньте, почервоніла...

Ми його ховали... Він лежав на плащ-наметі, його ось щойно вбило. Німці нас обстрілюють. Треба ховати швидко... Просто зараз... Знайшли старі берези, вибрали ту, яка віддалік старого дуба стояла. Найбільша. Біля неї... Я намагалася запам'ятати, щоб повернутися і знайти потім це місце. Тут село

кінчається, тут розвилка... Але як запам'ятати? Як запам'ятати, якщо одна береза перед нашими очима вже горить... Як? Стали прощатися... Мені кажуть: "Ти — перша!" У мене серце підскочило, я зрозуміла... Що... Усім, виявляється, відомо про мою любов. Усі знають... Думка вдарила: може, і він знав? Ось... Він лежить... Зараз його опустять у землю... зарикють. Накриють піском... Але я дуже зраділа цій думці, що, може, він теж знав. А раптом і я йому подобалася? Начебто він живий і щось мені зараз відповість... Згадала, як на Новий рік він подарував мені німецьку шоколадку. Я її місяць не їла, в кишені носила.

Я протягом усього свого життя це згадую... Цей момент... Бомби летять... Він... Лежить на плащ-наметі... Цей момент... А я тішусь... Стою і подумки усміхаюся. Божевільна. Я тішусь із того, що він, можливо, знав про мою любов...

Підійшла і його поцілувала. Доти зроду не цілувала чоловіка... Той був першим...»

*Любов Михайлівна Гроздь,
санінструктор*

Про самотність кулі й людини

«Моя історія окрема... Молитви мене втішають. Молюся за свою дівчинку...

Пам'ятаю мамину приказку. Мама любила сказати: "Куля — дура, доля — лиходійка". Була в неї така приказка на будь-яку біду. Куля одна, і людина одна, куля летить, куди хоче,

а доля крутить людиною, як хоче. Сюди-туди, сюди-туди. Людина — пір'їнка, гороб'яча пір'їнка. Ніколи не дізнаєшся про своє майбутнє. Нам не дано... Не дозволено проникнути до таємниці. Мені циганка ворожила, коли ми з війни їхали. Підійшла на станції, відкликала вбік... Велику любов обіцяла... Був у мене німецький годинник, зняла його і віддала їй за ту велику любов. Повірила.

А тепер не переплакати мені тієї любові...

Я на війну весело лаштувалася. По-комсомольськи. Разом з усіма. Їхали ми в товарних вагонах, на них напис чорним мазутом: "Сорок людей — вісім коней". А нас набилося душ сто.

Стала снайпером. А могла і зв'язковою бути, корисна професія — і військова, і мирна. Жіноча. Але сказали, треба стріляти — стріляла. Добре стріляла. Два ордени Слави маю, чотири медалі. За три роки війни.

Крикнули нам — Перемога! Оголосили — Перемога! Я пам'ятаю своє перше почуття — радість. І відразу, тої ж хвилини — страх! Паніка! Паніка! Як же жити далі? Тато загинув під Сталінградом. Два старших брати пропали безвісти на початку війни. Залишилися мама і я. Дві жінки. Як нам жити? Всі наші дівчата задумалися... Зберемося ввечері в землянці... Розмови у нас про те, що життя тепер лише починається. І радість, і страх. Раніше боялися смерті, а тепер життя... Однаково було страшно. Справді! Говоримо-говоримо, а потім сидимо й мовчимо.

Вийдемо заміж чи не вийдемо? Кохаючи чи без кохання? На ромашках гадали... Вінки в річку кидали, свічки плавили... Я пам'ятаю, в якому селі показали нам, де живе чаклунка. Усі

до неї кинулися, навіть кілька офіцерів. А дівчата — всі. Вона на воді ворожила. По руці. Іншого разу в шарманщика ми папірці тягнули. Квиточки. Мені щасливі квиточки випадали... А де воно, моє щастя?

Як нас зустріла Батьківщина? Без ридань не можу... Сорок років минуло, а досі щоки палають. Чоловіки мовчали, а жінки... Вони кричали нам: "Знаємо, що ви там робили! Заманювали молодими п... наших мужиків. Фронтіві б... Сучки військові..." Ображали по-всякому... Словник російської мови багатий...

Проводжає мене хлопець із танців, мені раптом погано-погано, серце торохтить. Іду-іду та й сяду в замет. "Що з тобою?" — "Та нічого. Натанцювалася". А це — мої два поранення. Це — війна... А треба вчитися бути ніжною. Бути слабкою і крихкою, а ноги в чоботях розносилися — сороковий розмір. Незвично, щоб хтось мене обійняв. Звикла сама відповідати за себе. Ласкавих слів чекала, але їх не розуміла. Вони мені, наче дитячі. На фронті серед чоловіків — міцне російське матюччя. До такого звикла. Подруга мене навчала, вона в бібліотеці працювала: "Читай вірші. Єсеніна читай".

Невдовзі я вийшла заміж. За рік. За нашого інженера на заводі. Я мріяла про кохання. Хотіла мати домівку і сім'ю. Щоб у домівці маленькими дітьми пахло. Перші пелюшки нюхала-нюхала, не могла нанюхатися. Запахи щастя... Жіночого... На війні немає жіночих запахів, всі вони — чоловічі. Війна по-чоловічому пахне.

Двоє дітей у мене... Хлопчик і дівчинка. Перший хлопчик. Хороший, розумний хлопчик. Він інститут закінчив. Архітектор.

А ось дівчинка... Моя дівчинка... Вона стала ходити в п'ять років, перше слово "мама" вимовила в сім. У неї досі виходить не "мама", а "мумо", не "тато", а "туто". Вона... Мені й тепер здається, що це неправда. Помилка якась. Вона в божевільні... Сорок років вона там. Як пішла на пенсію, ходжу до неї щодня. Мій гріх...

Уже багато років першого вересня я купую їй новий буквар. Ми читаємо з нею буквар цілими днями. Іноді повертаюся від неї додому і мені здається, що я розучилася читати й писати. Розмовляти. І нічого цього мені не треба. Навіщо це?

Я покарана... За що? Може, за те, що вбивала? І так подумаю... По старості багато часу... Думаю і думаю. Уранці стою на коліна, дивлюся у вікно. І прошу Бога... Про все прошу... На чоловіка вже не ображаюсь, давно його пробачила. Народила я доньку... Він подивився на нас... Побув трохи і пішов. Пішов із докорами: "Хіба нормальна жінка піде на війну? Навчиться стріляти? Тому ти і дитини нормальної родити не здатна". Я за нього молюся...

А може, його правда? І так подумаю... Мій гріх...

Я любила Батьківщину більше за все на світі. Я любила... Кому я можу це тепер розповісти? Моїй дівчинці... Їй єдиній... Я згадую війну, а вона гадає, що я їй казки розповідаю. Дитячі казки. Страшні дитячі казки...

Прізвища не пишійть. Не треба...»

*Клавдія С-ва,
снайпер*

«ПРО БУЛЬБУ ДРІБНЕНЬКУ...»

Була ще одна війна...

На цій війні ніхто не відзначав на мапі, де проходить нейтральна смуга, а де починається лінія фронту. Ніхто не міг там порахувати всіх солдатів. Одиниць озброєння. Стріляли із зенітних установок, кулеметів, мисливських рушниць. Зі старих берданок. Не було тут перепочинків і генеральних наступів, багато хто воював поодинці. Умирили поодинці. Билася не армія — дивізії, батальйони, роти, а народ — партизани і підпільники: чоловіки, старі, жінки, діти. Толстой називав цей багатоліцій запал «дубиною народної війни» і «прихованою теплою патріотизму», а Гітлер (услід за Наполеоном) скаржився своїм генералам, що «Росія воює не за правилами».

Померти на цій війні було не найстрашнішим. Страшніше інше... Уявімо собі солдата на фронті, оточеного своєю родиною — діти, дружина, літні батьки. Щохвилини треба бути готовим їх теж принести в жертву. Віддати на заклання. Мужності, як і зраді, там часто не знаходилося свідків.

У наших селах у День Перемоги не радіють, а плачуть. Багато плачуть. Тужать. «Було так страшно... Я всіх рідних поховала, я поховала на війні душу».

*В.Г. Андросик,
підпільниця*

Починають розповідати тихо, а наприкінці майже всі кричать.

«Я — свідок...

Розповім про командира нашого партизанського загону... Не слід називати прізвище, бо ще живі його рідні. Їм буде боляче читати...

Зв'язкові передали до загону: сім'ю командира забрали до гестапо — дружину, двох маленьких доньок і стару матір. Усюди розвішані оголошення, на базарі роздають листівки: якщо командир не здасться, сім'ю повісять. Термін, щоб подумати, — два дні. Поліцаї їздили по селах і проводили серед людей агітацію: червоні комісари не шкодують навіть власних дітей. Вони — чудовиська. Для них немає нічого святого. Скидали листівки також із літака над лісом... Командир хотів здатися, хотів застрелитися. Його не залишали одного увесь той час. Наглядали за ним. Він міг застрелитися...

Зв'язалися з Москвою. Доповіли обстановку. Отримали інструкцію... Того ж дня зібрали в загоні партійні збори. Було прийняте рішення: не піддаватися на німецьку провокацію. Як комуніст, він підкорився партійній дисципліні...

За два дні послали до міста розвідників. Вони принесли страшну звістку: всю сім'ю повісили. У першому ж бою командир загинув... Якось незрозуміло загинув. Випадково. Гадаю, він хотів померти...

У мене сльози замість слів... Як мені переконатися, що говорити потрібно? Як повірити... Люди бажають спокійно і добре жити, а не слухати мене і страждати...»

І я себе переконую, що треба йти далі...

В. Коротаєва, партизанка

Про кошик із міною і плюшевою іграшкою

«Я виконала завдання... І вже не могла залишатися в селищі, пішла до загону. Матір за кілька днів забрали до гестапо. Брат встиг утекти, а матір забрали. Її там мучили, допитували, де дочка. Протягом двох років вона була там. Два роки фашисти її разом з іншими жінками водили попереду себе, коли йшли на свої операції... Вони боялися партизанських мін і завжди гнали поперед себе місцеве населення — будуть міни, ці люди підірвуться, а німецькі солдати залишаться цілими. Живий щит... Два роки вони так само водили і мою матір...

Не раз було: сидимо в засідці й раптом бачимо, що йдуть жінки, а позаду, за ними — німці. Підійдуть ближче, і бачиш, що там твоя мати. І найстрашніше — це очікувати, коли командир дасть команду стріляти. Усі з острахом очікують цієї команди, тому що той шепоче: "Он моя мати", той: "А он моя сестричка", а хтось дитину свою побачив... Мама моя завжди ходила в білій хусточці. Вона була високою, її завжди першою впізнавали. Я сама не встигну помітити, мені передадуть: "Твоя мама йде..." Дадуть команду стріляти — стріляєш. І сама не знаєш, куди стріляєш, в голові єдине: не випустити з уваги біленьку хустинку — жива вона, чи не впала? Біленьку хустинку... Усі розбіжаться, попадають, і не знаєш, убита мама чи ні. Два дні або більше ходжу сама не своя, поки зв'язкові не прийдуть із селища, не скажуть, що жива. Знову і я жити можу. І так до наступного разу. Мені здається, що тепер я б цього не витерпіла... Але я їх ненавиділа... Мені допомагала ненависть...

У мене досі стоїть у вухах крик дитини, яку кидають в колодязь. Чи чули ви коли-небудь цей крик? Дитина летить і кричить, кричить, мов звідкілясь із-під землі, з того світу. Це не дитячий крик і не людський... А побачити розрізаного пилкою молодого хлопця... Наш партизан... І після цього, коли йдеш на завдання, серце єдиного просить: вбивати їх, вбивати якомога більше, знищувати в найжорстокіший спосіб. Коли я бачила полонених фашистів, мені хотілося вчепитися в будь-кого з них. Душити. Душити руками, гризти зубами. Я б їх не вбивала, це надто легка смерть для них. Я б їх не зброєю, не гвинтівкою...

Перед самим своїм відступом, це вже в сорок третьому році, фашисти розстріляли мою матір... А в мене мама була така, вона сама нас благословила:

— Ідїть, діти, вам слід жити. Ніж вмирати поволі, краще не вмирати.

Мама не казала високих слів, вона знаходила прості жіночі слова. Вона хотіла, щоб ми жили і навчалися, особливо, щоб навчалися.

Жінки, які були разом із нею в камері, розповідали, як щоразу, коли її виводили, вона прохала:

— Ох, жіночки, я плачу про єдине: допоможіть, якщо помру, моїм дітям!

Після війни одна з тих жінок взяла мене до себе, до своєї родини, хоча в неї було двоє маленьких дітей. Хату нашу фашисти спалили, молодший брат загинув у партизанах, маму розстріляли, батько на фронті. Повернувся з фронту поранений, хворий. Пожив недовго, незабаром помер. Так з усієї

родини я одна залишилася. Жінка ця й сама була бідною, і двоє своїх дітей у неї, я вирішила піти, кудись виїхати. А вона плакала і не пускала.

Коли я дізналася, що матір мою розстріляли, я збожеволіла. Не знаходила собі місця, мені не було спокою. Мені треба... Я мала її знайти... А їх розстріляли і могилу зарівняли важкими машинами... У великому протитанковому рові... Мені приблизно показали: де, в якому місці вона стояла, і я побігла, копала там, розгортала руками трупи. Я впізнала матір за каблучкою на руці... Як побачила ту каблучку, закричала й нічого більше не пам'ятаю. Нічого не пам'ятаю... Якись жінки витягли її, омили з консервної банки і поховали. Я ту баночку досі зберігаю.

Уночі іноді лежу й думаю: мати загинула через мене. Ні, не через мене... Якби я, боячись за своїх близьких, не пішла боротися, якби так вчинив і третій, і четвертий — не було б того, що є тепер. Але сказати собі... Забути... Як ішла моя мати... Звучала команда... І я стріляла в той бік, звідки вона з'являлася... Її біленька хустинка... Ви ніколи не дізнаєтеся, як важко з таким жити. І щодалі, то важче. Іноді вночі раптом молодий сміх або голос під вікном, і ти здригнешся, тобі раптом здасться, що то дитячий плач, дитячий крик. А то раптом прокидаєшся і відчуваєш, що не можеш дихати. Душить запах горілого... Ви не знаєте, як пахне палаюче людське тіло, найпаче влітку. Чимось тривожним і солодким. Я і тепер, а в мене така робота в райвиконкомі, як десь пожежа, то треба виїхати на місце, скласти документ. Але якщо скажуть, що загорілася десь ферма, загинули тварини, я ніколи не виїжджаю, я не в змозі... Мені воно нагадує... Той запах... Як люди горіли... І ось вночі

прокинешся, біжиш за парфумами, і здається, що і в парфумах цей запах. Скрізь...

Довго боялася заміж виходити. Боялася мати дітей. Раптом війна, я піду на фронт. А як же діти? Тепер полюбила читати книжки про життя після смерті. Що там? З ким я там зустрінуся? Хочу і боюся зустрітися з мамою. Молода не боялася, а ось постаріла...»

*Антоніна Олексіївна Кондрашова,
партизанка-розвідниця Битошської
партизанської бригади*

«Перше моє враження... Я побачила німця... Неначе тебе вдарили, все тіло болить, кожна клітинка — як це вони тут? Ненависть — вона була сильнішою, ніж страх за своїх близьких, коханих і страх власної смерті. Звісно, ми думали про своїх рідних, але вибору в нас не було. Ворог прийшов зі злом на нашу землю... З вогнем і мечем...

Коли, наприклад, стало відомо, що мене мають заарештувати, я пішла в ліс. До партизанів. Пішла, залишивши вдома сімдесятип'ятилітню матір, притому саму. Ми домовилися, що вона прикинеться сліпою, глухою, і її не чіпатимуть. Звісно, то я себе так заспокоювала.

Наступного дня, як я пішла, фашисти ввірвалися до будинку. Мама прикинулася, що вона сліпа, недочуває, як ми домовилися. Вони її страшенно били, допитувалися, де дочка. Мати довго хворіла...»

Ядвіга Михайлівна Савицька, підпільниця

«Я така до кінця залишуся... Така, як ми були в той час. Так, наївна, так, романтична. До сивини... Але — це я!

Моя подруга Катя Сімакова була партизанською зв'язковою. У неї дві дівчинки. Обидві невеликі, ну, скільки їм було — років по шість-сім. Вона брала цих дівчаток за руки, йшла містом і запам'ятовувала, де і яка техніка стоїть. Гриме на неї вартовий, вона роззявить рота і прикинеться дурненькою. Так кілька років... Мати жертвувала своїми дівчатками...

Ще в нас була Зажарська, і в неї — дочка Валерія. Дівчинці сім років. Потрібно було підірвати їдальню. Ми вирішили закласти міну в піч, але її треба було пронести. І мати сказала, що міну принесе її дочка. Поклала до кошика міну, а нагору кілька дитячих костюмчиків, плюшеву іграшку, два десятки яєць і масло. І так дівчинка принесла до їдальні міну. Кажуть: материнський інстинкт сильніший за все. Ні, ідея сильніша! І віра сильніша! Я так гадаю... Я навіть у цьому впевнена, що якби не було такої мами, такої дівчинки і вони не пронесли б ту міну, то ми б і не перемогли. Так, життя — це добре. Прекрасно! Але є більш цінні речі...»

*Олександра Іванівна Храмова,
секретар Антопольського
підпільного райкому партії*

«Були в нас у загоні брати Чимуки... Вони наразилися у своєму селі на засідку, відстрілювалися в якомусь сараї, їх підпалили. Доки не скінчилися патрони, вони стріляли... Потім

вийшли обпалені... Їх возили на возі, показували, щоб хтось визнав, чиї вони. Щоб хтось виказав...

Усе село стояло. Стояли їхні батько і мати, ніхто ні звуку не вимовив. Яке серце треба було мати матері, щоб не крикнути. Не відгукнутися. Але вона знала, якщо заплаче, тоді все село сплять. Уб'ють не лише її. Усіх уб'ють. За одного вбитого німецького солдата спалювали село. Вона знала... За різні заслуги існують нагороди, але жодної бракує, найвищої Зірки Героя мало для цієї матері... За її мовчання...»

*Поліна Касперович,
партизанка*

«У партизани ми прийшли удвох із мамою... Вона прала для всіх, готувала. Треба — і на посту стояла. Одного разу я пішла на завдання, а матері передали, що мене повісили. Коли я за кілька днів повернулася, мама побачила мене, її паралізувало, на кілька годин відняло мову. І все треба було пережити...

Ми підібрали на дорозі жінку, вона знепритомніла. Вона не могла йти, вона повзла і думала, що вже мертва. Відчуває: кров по ній тече, але вирішила, що це вона відчуває так на тому світі, а не на цьому. І коли ми її розворушили, вона прийшла трохи до тями, ми почули... Вона розповіла, як їх розстрілювали, вели на розстріл її і п'яťох дітей із нею. Поки вели їх до сараю, дітей убивали. Стріляли і при тому веселилися... Залишився хлопчик, останній, іще немовля. Фашист показує: підкидай, я стрілятиму. Мати кинула хлопчика так,

щоб убити його самій... Свою дитину... Щоб німець не встиг вистрілити... Вона казала, що не хоче жити, не може після того жити на цьому світі, а лише на тому... Не хоче...

Я не хотіла вбивати, я не народилася, щоб убивати. Я хотіла стати вчителькою. Але я бачила, як палили село... Я не могла крикнути, я не могла голосно плакати: ми йшли в розвідку і якраз підійшли до того села. Я могла лише гризти собі руки, у мене на руках залишилися шрами відтоді, я гризла до крові. До м'яса. Пам'ятаю, як кричали люди... Кричали корови... Кричали кури... Мені здавалося, що всі кричать людськими голосами. Усе живе. Горить і кричить.

То не я кажу, то горе моє каже...»

*Валентина Михайлівна Ількевич,
партизанська зв'язкова*

«Ми знали... Усі знали, що ми маємо перемогти...

Потім люди думали, що батька залишили, у нього було завдання від райкому партії. Ніхто його не залишав, ніякого завдання. Ми самі вирішили боротися. Я не пам'ятаю, щоб у нашій родині була паніка. Було велике горе — це так, але паніки не було, всі вірили, що ми здобудемо перемогу. Першого дня, коли увійшли німці до нашого села, батько грав увечері на скрипці "Інтернаціонал". Йому хотілося щось таке здійснити. Якийсь протест...

Два місяці минуло чи три... Чи...

Це був єврейський хлопчик... Німець прив'язав його до велосипеда, і той біг за ним, як собачка: "Шнель! Шнель!" Іде

і сміється. Молодий німець... Невдовзі йому набридло, він зліз із велосипеда і показує хлопчикові: ставай на коліна... На карачки... І повзи, як собачка... Скакай... "Хундік! Хундік!" Кинув ціпок: принеси! Хлопчик підвівся, прибіг і приніс палицю в руках. Німець розлютився... Почав його бити. Лаяти. Показує: скакай рачки і принеси в зубах. Хлопчик у зубах приніс...

Години зо дві німець грався з цим хлопчиком. А потім знову прив'язав до велосипеда, і вони попрямували назад. Хлопчик біг, як собачка... У бік гетто...

А ви питаєте: чому ми стали боротися? Навчилися стріляти...»

*Валентина Павлівна Кожем'якіна,
партизанка*

«Як забути... Поранені їли ложками сіль... У строю називають прізвисьце, боєць виходить і падає разом із гвинтівкою від слабкості. З голоду.

Народ нам допомагав. Якби не допомагав, то партизанський рух не міг би існувати. Народ разом із нами воював. Іноді зі сльозами, але все-таки віддають:

— Діточки, разом станемо горювати. Перемоги чекати.

Останню дрібненьку бульбу висиплють, дадуть хліба. У ліс нам мішки зберуть. Той каже: "Я стільки дам", той — "А я остільки". — "А ти, Іване?" — "А ти, Маріє?" — "Як усі, так і я, але в мене ж діти".

Що ми без населення? Ціла армія в лісі, але без них ми б загинули, вони ж сіяли, орали, дітей та нас виходжували,

одягали всю війну. Уночі орали, поки не стріляють. Я пам'ятаю, як прийшли до одного села, а там ховають літнього чоловіка. Його вночі убили. Жито сіяв. Так затиснув зерно в руці, що розігнути пальців не змогли. Із зернами поклали...

У нас же зброя, ми могли оборонятися. А вони? За те, що хліба дав партизану — розстріл, я переночувала й пішла, а якщо хтось донесе, що я в цій хаті ночувала, — їм усім розстріл. А там жінка сама, без чоловіка, а з нею троє маленьких дітей. Вона ж не проганяла нас, коли прийдемо, і пічку витопить, і випере все... Останнє віддасть: "Їжте, хлопчики". А бульба навесні дрібненька-дрібненька, як горошини. Ми їмо, а діти на печі сидять, плачуть. Горошини ці останні...»

*Олександра Никифорівна Захарова,
партизанський комісар
двісті двадцять п'ятого полку
Гомельської області*

«Перше доручення... Принесли мені листівки. Я зашила їх у подушку. Мама стелила постіль і намацала. Розпорола подушку і побачила ці листівки. Стала плакати. "Ти себе занапастиш і мене". Але потім вона мені допомагала.

До нас часто приїжджали партизанські зв'язкові. Розпряжуть коня, зайдуть. Що ви думаєте, сусіди не бачили? Бачили і здогадувалися. Я казала, що це від брата, з села. Але всі добре знали, що в мене ніякого брата в селі немає. Я їм вдячна,

я всій нашій вулиці маю вклонитися. Єдиного слова стало б, щоб ми загинули, вся сім'я. Досить було лише пальцем ткнути в наш бік. Але ніхто... Жодна людина... У війну я так любила людей, що ніколи не зможу їх розлюбити...

Після визволення... Я йду вулицею й оглядаюся: вже не могла не боятися, не могла спокійно пройти вулицею. Іду й машини лічу, на вокзалі поїзди... Довго відчувалась...»

*Віра Григорівна Сєдова,
підпільниця*

«Я вже плачу... Сльози заливають...

Зайшли ми до хати, а там нічого немає, дві голі обстружені лавки і стіл стоїть. Навіть кухля, здається, не було — води напиться. Усе в людей забрали. І лише ікона в кутку, і рушник на ній висить.

Сидять дід із бабою. Один наш партизан зняв чоботи, онучі такі рвані, він їх згорнути вже не може. А дощ, а багнюка, а чоботи рвані. І ось та бабка підходить до ікони, знімає рушник і віддає йому: "Дитинко, а як же ти підеш?"

А більш нічого в тій хаті немає...»

*Віра Сафронівна Давидова,
партизанка*

«Перші дні... Підібрала я за селом двох поранених... Один був поранений у голову, у другого солдата — осколок у нозі. Сама цей осколок витягла, до рани влила гасу,

не знайшла нічого іншого. А я вже знала... Про гас, що він дезінфікує...

Виходила я їх, підняла на ноги. Спочатку один пішов у ліс, а потім другий. Останній, коли йшов, відразу — мені в ноги. Хотів мені ноги цілувати:

— Сестричко люба! Ти мені життя врятувала.

Не було ні імені, нічого. Лише — сестра і брат.

Жінки зберуться ввечері у мене в хаті:

— Кажуть німці, що Москву взяли.

— Ніколи!!!

Із цими жінками піднімали ми після визволення колгосп, мене поставили головою. Було ще в нас чотири діди і п'ять хлопчиків років по десять-тринадцять. Це мої орачі. Було двадцять коней, у них короста, їх треба лікувати. Ото і все наше господарство. Не було ні коліс, ні хомутів. Лопатами жінки землю піднімали, на коровах і бугаях боронували, бичкам хвости повідкручували, вони ляжуть, і їх не підняти. Хлопчики день боронують, а ввечері вузлики розв'яжуть, у всіх їжа однакова — прісні коржики-праснаки. Ви і не знаєте, що це. Насіння щавлю, калачики... Не знаєте? Така трава є. Конюшину щипали. І все це товкли в ступі. І пекли ці праснаки. Такий хліб... Гіркий-гіркий...

Восени прийшла рознарядка: вісімдесят кубометрів лісу повалити. З ким? Узяла свого хлопчика дванадцяти років і дівчинку десяти років. Й інші жінки так само. Здали ми цей ліс...»

*Віра Митрофанівна Толкачова,
партизанська зв'язкова*

Розповідають

Йосип Георгійович Ясюкевич і його дочка Марія, у війну партизанські зв'язкові загону імені Петракова бригади імені Рокоссовського:

Йосип Георгійович:

— Усе віддав заради перемоги... Найрідніше. Сини мої воювали на фронті. Двох племінників розстріляли за зв'язок із партизанами. Сестру мою, їхню матір, фашисти спалили. У їхній же хаті... Люди переказували, що поки дим не затулив, стояла вона рівненько, як свічка, і ікону тримала. Після війни: сонце заходить — мені здається, щось горить...

Марія:

— Я була дівчинка, тринадцять років. Я знала, що батько допомагає партизанам. Розуміла. Приходили якісь люди вночі. Щось залишали, щось забирали. Часто батько брав мене із собою, посадить на віз: «Сиди і не вставай із цього місця». Коли приїдемо куди треба, він виймає звідти зброю або листівки.

Потім почав мене посилати до станції. Навчив, що треба запам'ятовувати. Я тихенько прокрадуся до кущів і до ночі там, рахую, скільки ешелонів пройшло. Запам'ятовую, що везуть, воно ясно: зброя, танки або солдати їдуть. Два-три рази на день німці прострілювали кущі.

— А не страшно було?

— Я маленька, проберуся завжди так, що мене ніхто не помітить. А той день... Я добре пам'ятаю... Батько два рази намагався виїхати з хутора, де ми жили. Під лісом його чекали партизани. Два рази виїжджав, і два рази його повертали патрулі. Стало темніти. Кличе мене: «Марійко...» А мати в плач: «Не пущу дитя!» Тягне мене від батька...

Але я побігла через ліс, як він велів. Я там усі стежки напам'ять знала, щоправда, темряви боялася. Партизан знайшла, вони чекали, все передала, що батько сказав. А коли поверталася назад, вже світати почало. Як обійти німецьких патрулів? Кружляла лісом, кружляла і провалилася в озеро, піджак батьківський, чоботи, все потонуло. З ополонки вибралася... Бігла по снігу босоніж... Захворіла, і як злягла, так уже з ліжка і не встала. Ноги віднялися. Лікарів і ліків тоді не було. Мама лікувала відварами з трав. Глину прикладала...

Після війни повезли до лікарів. Але вже було пізно. Залишилася я лежати... Можу посидіти, але небагато, лежу і дивлюся у вікно... Війну згадую...

Йосип Георгійович:

— Я її на руках ношу... Сорок років. Як дитя мале... Два роки тому померла дружина. Усе, сказала мені, пробачила. Гріхи молоді... Усе... А Марійку не пробачила. По очах зрозумів... А я вмирати боюся, тоді Марійка сама залишиться. Хто її на руках носитиме? Хто хреститиме на ніч? Бога проситиме...

Про мамок і татків

Село Ратинці Воложинського району Мінської області. Година їзди від столиці. Звичайне білоруське село – дерев'яні будинки, кольорові палісадники, півні та гуси на вулицях. Діти в піску. Літні жінки на лавочках. Я приїхала до однієї з них, а зібралася вся вулиця. Заговорили. Заголосили на весь світ.

Кожна про своє, а разом про одне. Про те, як орали, сіяли, хліб партизанам пекли, як дітей берегли, ходили до ворожок і циганок, розгадували сни і просили Бога заступитися. Чекали з війни чоловіків.

Записала перші три прізвища: Олена Адамівна Величко, Юстина Лук'янівна Григорович, Марія Федорівна Мазуро. А далі вже було не розібрати через плач...

«Ах, донечко! Золота моя, не люблю я День Перемоги. Плачу! Ой, плачу! Як задумаюся, все воно повертається. Щастя за горами, а біда за плечима...

Спалили нас німці, забрали все дочиста. Залишилися ми на одному сірому камені. Прийшли з лісу, нічого немає. Лише коти позалишалися. Що їли? Влітку піду ягід назбираю, грибів. У мене повна хата дітей.

А скінчилася війна, до колгоспу пішли. І жала, і косила, і молотила. Плуг на собі тягали замість коней. Коней не було, і їх убили. Собак постріляли. Мама моя так казала: "Як помру, не знаю, що з душею станеться, а руки — так ті відпочинуть". Дівчинці моїй десять років було, вона зі мною жала. Бригадир приїхав подивитися, як така мала і норму до вечора зробить. А ми жнемо і жнемо, сонце за ліс котиться, а нам щоб воно

вище піднялося. Нам дня мало. Дві норми давали. А платити нам нічого не платили, лише галочки на трудовні ставили. Ходиш ціле літо в поле, а восени й мішка борошна не отримаєш. Лише на бульбощі дітей ростили...»

«От і скінчилася війна. І залишилася я сама. Я корова, я і бик, я і баба, і мужик. Ой-ой-ой...»

«Війна-біда... У моїй хаті тільки діти. Ані лавки, ні скрині. Геть оголилися. Жолуді їли, навесні — траву... Пішла моя дівчинка до школи, лише тоді я їй перші черевички купила. Вона в них спати лягала, не хотіла скидати. Отак жили! Життя закінчується, а згадати нічого. Лише війна...»

«Чутки прокотилися, що до містечка пригнали наших полонених, хто признає там свого, може забрати. Підхопилися, побігли наші жінки! Увечері хто свого, а хто чужого привів, і таке розповідають, що повірити несила: гниють люди живцем, з голоду помирають, на деревах все листя об'їли... Траву їдять... Корінці із землі викопують... Побігла і я наступного дня, свого не знайшла, думаю, сина комусь урятую. Сподобався мені один чорнявенький, Сашком звали, як тепер мого онука. Йому років вісімнадцять... Дала німцеві сала, яєць, божуся: "Брат". Хрещуся. Прийшли ми додому, він жодного яйця не подужає з'їсти, такий слабкий. Місяця не були ці люди у нас, і знайшовся гад. Жив, як усі, жонатий, двоє дітей... Пішов до комендатури і заявив, що ми чужих узяли. Назавтра німці приїжджають на мотоциклах. Просимо, на коліна падаємо, а вони обдурили, що відвезуть їх ближче до дому. Я Сашкові костюм дідів віддала... Гадала, він житиме...

А їх вивели за село... І поклали з автоматів... Усіх. До єдиного... Вони ж молоді-молоді, гарні! І ми вирішили, у кого вони були — дев'ять душ, їх поховаємо. П'ятеро з ями витягують, а четверо озираються, щоб німці не налетіли. Руками ніяк, сама спека, а вони чотири доби лежали... І лопатками посікти боїмося... На настільник покладеш і волочиш. І воду брали, і носи зав'язували. Хоч би собі не впасти... Могилку одну в лісі викопали, поклали в рядок... Простирадлами голови понакривали... Ноги...

Рік ми не вщухали, плакали за ними. І кожна думала: а де мій чоловік чи син? Живі вони? Бо з війни дочекаєшся, а з піску ніколи... Ой-ой-ой...»

«Чоловік у мене був хороший, добрий. Ми з ним встигли пожити лише півтора рочки. Коли він ішов, я дитя під грудьми носила. Але він дівчинки не дочекався, без нього народила. Він улітку пішов, а я її восени народила.

Ще я її біля грудей тримала, майже рочок. Сиджу на ліжку, годую... Стук у вікно: "Олено, папірець принесли... На мужика твого..." (Це жінки листоношу не пустили, самі прийшли сказати.) А я як стояла, як дівчинку тримала, так молоко з мене і вдарило, аж на землю. Дівчинка як закричить — вона злякалася. Груди вже не взяла. Це саме у вербну суботу мені сказали. У квітні... Уже сонечко світило... У папірці я прочитала, що загинув мій Іван у Польщі. Під містом Гданськом його могила. Загинув сімнадцятого березня сорок п'ятого року... Такий маленький тонкий папірець... Уже ми Перемоги чекали, ось-ось наші чоловіки прийдуть. Садки зацвітали...

Дівчинка моя після переляку довго хворіла, аж доки до школи не пішла. Дверима сильно вдарять чи крикне хто — вона вже хвора. Плаче ночами. Я довго з нею мучилася, напевно, сім років не бачила сонечка, воно мені не світило. У мене перед очима було чорно.

Сказали — Перемога! Стали чоловіки додому повертатися. Але повернулося менше, ніж ми відправили. Менше половини. Брат мій Юзик прийшов першим. Щоправда, покалічений. І в нього була така дівчинка, як моя. Чотири роки, потім п'ять... Моя дівчинка гратися до них ходила, а раз біжить і плаче: "Не піду до них". — "А чого ж ти плачеш?" — питаю. "Олечку (а в них дівчинку Олечкою звали) татко на коліна бере, жаліє. А в мене татка нема. У мене лише мамка". Обнялися ми...

І так роки два-три. Прибіжить із вулиці й до мене: "Я вдома погуляю? А то татко йтиме, а я з іншими дітьми на вулиці, він мене не впізнає. Він же мене не бачив". Не можу вигнати її з хати на вулицю до дітей. Цілими днями вдома сиділа. Татка чекала. А татко наш не повернувся...

«Мій, як ішов на війну, так сильно плакав, що дітей маленьких залишає. Жалівся. А діти такі маленькі, що іще не розуміли, що в них татко є. І головне — хлопчики всі. Найменшенького ще на руках носила. Він його як узяв, як притиснув до себе. Я біжу за ним, уже кричать: "У колону всі ставай!" А він відпустити дитя не може, в колону з ним стає... Військовий на нього кричить, а він дитятко сльозами вмиває. Усі пелюшки були мокримі. Бігли ми з дітьми за ним аж за село, кілометрів зо п'ять ще бігли. З нами й інші жінки. Діти мої вже

падають, і я цього маленького ледве несучу. А Володя, це мій чоловік, обертається, і я біжу й біжу. Остання залишилася... Дітей десь на дорозі покинула. Лише з маленьким його наздоганяю...

А через рік прийшов папірець: загинув ваш чоловік Володимир Григорович у Німеччині, під самим Берліном. Я і могилки його не бачила. Один сусід повернувся, цілком здоровий, другий повернувся без ніжки. Такий жаль мене взяв: нехай би і мій повернувся, нехай би без ніжок, але живий. Я б на руках його носила...»

«У мене троє синочків залишилося... І снопи на собі тягала, і дрова з лісу, бульбочку й сіно. Усе сама... Плуг самотужки, на горбу своєму, волокла і борону. А що ж?! У нас через хату-дві — вдова або солдатка. Позалишалися ми без мужиків. Без коней. Коней теж на війну позабирали. Так я... Я ще в передовиках ходила. Дві почесні грамоти мені дали, а одного разу так і десять метрів ситцю. Ото радість була! Моїм хлопчикам, усім трьом, сорочки пошила».

«Після війни... Сини тих, хто загинув, щойно піднялися. Виростали. Тринадцять-чотирнадцять років хлопчикам, а вони вже вважали, що дорослі. Хотіли одружитися. Мужиків немає, а жінки всі молоді...

І от якщо б сказали: віддай корівку — і війни не буде. Віддала б! Щоб мої діти не спізнали того, що зі мною було. Дняю й ночую, а біду свою чую...»

«Гляну у вікно, так ніби він сидить... Буває, під вечір щось здається... Я вже стара, а його завжди молодим бачу. Таким,

яким я його відправила. Якщо присниться, то теж молодий. Там і я молода...

Жінкам усім похоронки прислали, а в мене папірець — "пропав безвісти". Синім чорнилом написано. Перші десять років чекала щодня. І тепер чекаю. Поки людина живе, на все можна сподіватися...»

«А як жінці самій жити? Людина прийшла, допомогла мені або не допомогла. Одна біда. Кожен слово кине... Люди наговорилися, собаки набрехалися... Але подивився би мій Іван на своїх п'яťох онуків. Я часом стану біля його портрета, фотокартки їхні покажу. Поговорю з ним...»

«Ой-ой-ой... Божечку наш... Милосердний...»

«Приснився мені відразу після війни сон: виходжу у двір, а мій по двору ходить... У військовому... І так кличе мене, прикликає. Вихопилася з-під ковдри, відчинила вікно... Тихо-тихо. Навіть птахів не чути. Сплять. Вітер листочками ворушить... Посвистує...

Уранці взяла десяток яєць і пішла до циганки. "Його вже немає, — кинула вона карти. — Не чекай даремно. То його душа біля хати ходить". А ми з ним зійшлися, бо кохали одне одного. Так кохали...»

«Мене одна ворожка навчила: "Як усі позасинають, надінь чорну хустку і сядь біля великого дзеркала. І ось він з'явиться... Торкатися не слід ні до його самого, ні його одягу. Лише говори з ним..." Я всю ніч просиділа... Під самий ранок він прийшов... Нічого не казав, мовчав і сльози текли. Разів зо три так з'являвся. Покличу — прийде. Плаче. І я перестала його викликати. Шкодую...»

«І я зі своїм зустрічі чекаю... День і ніч йому розповіда-
тиму. Мені нічого від нього не треба, лише — нехай послухає.
Він, напевно, теж там постарів. Як і я».

«Моя ти земелько... Копаю бульбочку, буряки... Ось він
десь там, і я незабаром до нього прийду... Сестра мені каже:
"Ти не в землю, а на небо дивися. Угору. Вони — там". Ось моя
хатка... Поряд... Залишайся у нас. Як переночуєш, то більше
дізнаєшся. Кров не вода, розливати шкода, а вона ллється.
Я по телевізору бачу... Щоднини...

Можеш і не писати про нас... А краще запам'ятай... Ось ми
з тобою разом поговорили. Поплакали. І ти, коли простишся
з нами, обернися на нас і на наші хати. Не один раз озирнися,
як чужа, а двічі. Як своя. І більше нічого не треба. Озирнися...»

Про маленьке життя і велику ідею

«Я завжди вірила... Я вірила Сталіну... Вірила комуністам.
Я сама була комуністкою. Вірила в комунізм... Жила зара-
ди цього, вижила заради цього. Після доповіді Хрущова на
XX з'їзді, коли він розповів про помилки Сталіна, я захворі-
ла, в ліжко злягла. Я не могла повірити, що то правда. У вій-
ну я теж кричала: "За Батьківщину! За Сталіна!" Мене ніхто
не змушував... Я вірила... Це — моє життя...

Ось воно...

У партизанах воювала два роки... В останньому бою мене
поранило в ноги, я знепритомніла, а мороз був сильний,
коли прокинулася, відчула, що відморожені руки. Тепер живі,

хороші руки, а тоді чорні... І ноги, звісно, теж були відморожені. Якщо б не мороз, напевно, ноги врятували б, а вони були в крові, і я довго лежала. Коли знайшли мене, поклали разом з іншими пораненими, звезли до одного місця, багато нас, а тут німці знову оточують. Загін іде... Проривається... Нас, як дрова, на сани покидали. Нема коли дивитися, жаліти, всіх відвозять глибше до лісу. Ховають. Так відвозили й відвозили, а потім повідомили до Москви про моє поранення. Адже я була депутатом Верховної Ради. Шанована людина, мною пишалися. А я із самих низів, проста селянка. Із селянської родини. Я рано вступила в партію...

Ноги пропали... Ноги відрізали... Рятували мене там же, в лісі... Операція проходила в найпримітивніших умовах. Поклали на стіл оперувати, і навіть йоду не було, простою пилкою пиляли ноги, обидві ноги... Поклали на стіл, і немає йоду. За шість кілометрів до іншого загону поїхали за йодом, а я лежу на столі. Без наркозу. Без... Замість наркозу — пляшка самогонки. Нічого не було, крім звичайної пилки... столярної...

Зв'язалися з Москвою, щоб прислали літак. Літак тричі прилітав, покружляв-покружляв, а опуститися не може. Кругом обстрілювали. На четвертий раз сів, але в мене обидві ноги вже були ампутовані. Потім в Іванові, в Ташкенті чотири рази робили реампутацію, чотири рази знову починалася гангрена. По шматочку щоразу різали, і вийшло дуже високо. Спочатку плакала... Ридала... Уявляла, як по землі повзатиму, ходити не зможу, а повзатиму. І сама не знаю, що мені допомогло, утримало... Як я себе вмовила... Звісно, добрих людей зустріла. Багато хороших людей. У нас був хірург, він сам теж без

ніг, він казав про мене, це інші лікарі передали: "Я схиляюся перед нею. Я стільки чоловіків оперував, але таких не бачив. Не скрикне". Я трималася... Я звикла бути на людях сильною...

Потім приїхала назад, до Дісни. Свого містечка. Повернулася з милиціями.

Це я тепер погано ходжу, бо стара, а тоді бігала містом і всюди пішки. На протезах бігала. І до колгоспів їздила. Поставили мене на посаду заступника голови райвиконкому. На велику роботу. У кабінеті не сиділа. Усе по селах, по полях. Навіть ображалася, якщо поблажку відчувала. Грамотних колгоспних голів тоді було небагато, і якщо якась важлива кампанія, посилали на місце представників із району. І ось по понеділках викликали нас до райкому і давали завдання, кому куди. Сиджу вранці, дивлюся у вікно — всі йдуть і йдуть до райкому, а мені не телефонують. І мені якось болісно, мені хотілося бути, як усі.

І нарешті дзвінок, телефонує перший секретар: "Фекло Федорівно, зайдіть". Яка я тоді щаслива, хоча мені дуже й дуже важко було їздити по селах, мене посилали і за двадцять, і за тридцять кілометрів, де, бувало, під'їдеш, а де і пішки. Іду десь у лісі, упаду, а встати не можу. Сумку покладу, щоб опертися, або за дерево зачеплюся, встану і далі йду. А пенсію отримувала, могла б жити для себе, для самої себе. Але я хотіла жити для інших. Я — комуністка...

Нічого в мене свого немає. Лише ордени, медалі та почесні грамоти. Будинок держава побудувала. Будинок великий, але дітей у ньому немає, ось він і здається таким великим... А стелі такими високими... Живемо в ньому вдвох із сестрою.

Вона — моя сестра, моя мама, моя нянька. Я тепер стара...
Уранці сама не підведуся...

Живемо вдвох, живемо минулим. У нас — гарне минуле.
Важко жили, але гарно й чесно, і мені за себе не прикро.
За своє життя... Я жила чесно...»

*Фекла Федорівна Струй,
партизанка*

«Нас час створив такими, якими ми були. Показали себе.
Такого часу вже не буде. Не повториться. А тоді — ідея наша
була молода, і ми молоді. Ленін помер нещодавно. Сталін
живий... З якою гордістю я носила піонерський галстук. Ком-
сомольський значок...

І ось — війна. І ось ми такі... Звісно, у нас у Житомирі швидко
з'явилося підпілля. Я була там спочатку, це навіть не обго-
ворювали: йти чи не йти, страшно чи не страшно? Це навіть
не обговорювали...

За кілька місяців нашу підпільну групу вистежили. Групу
зрадили. Мене схопило гестапо... Звісно, було страшно. Мені
це навіть страшніше, ніж померти. Я боялася тортур. Тортур
боялася... А раптом не витримаю? Кожен із нас так думав...
Наодинці... Я, наприклад, змалку ледве витримувала будь-
який біль. Але ми ще не знали себе, не знали, які ми сильні...

На останньому допиті, після якого втретє я була занесена
до списку на розстріл, у третього за ліком слідчого, який ска-
зав, що він історик за освітою, було так... Цей фашист хотів
зрозуміти, чому ми такі люди, чому для нас такі важливі наші

ідеї. "Життя понад ідеї", — казав він. Я, звісно, не погоджувалася з цим, він кричав, бив. "Що? Що змушує вас бути такими? Спокійно сприймати смерть? Чому комуністи вважають, що комунізм має перемогти в усьому світі?" — запитував. Він чудово розмовляв російською. І я вирішила йому все сказати, все одно знала, що вб'ють, так хоч недарма, і нехай знає, що ми сильні. Близько чотирьох годин він запитував, а я відповідала, як знала, як встигла на той час вивчити марксизм-ленінізм у школі та університеті. О, що з ним діялося! Хапався за голову, бігав по кімнаті, ставав як укопаний і дивився-дивився на мене, але вперше не бив...

Я стояла перед ним... Половина волосся в мене вирвана, а доти були дві товсті коси. Голодна... Спочатку мріяла: шматочок би хліба малесенький, потім — ну бодай би скоринку, потім — аби хоч крихітки знайти... Я перед ним стою така... Очі палають... Він слухав довго мене. Слухав і не бив... Ні, ще не злякався, ще лише сорок третій рік. Але вже щось відчув... якусь небезпеку. Захотів дізнатися — яку? Я йому відповіла. Але коли я пішла, вніс мене до списків на розстріл...

У ніч перед розстрілом я згадувала своє життя, своє коротке життя...

Мій найщасливіший день у житті, коли батько з матір'ю, від'їхавши під бомбардуваннями кілька десятків кілометрів від дому, вирішили повернутися. Не йти. Залишитися вдома. Я знала — ми будемо боротися. Нам здавалося, що так швидше настане перемога. Неодмінно! Найперше, за що ми взялися, — шукати й рятувати поранених. Вони лежали на полі, в траві, в канавах, у хлів заповзуть до когось. Я вийшла накопати

вранці картоплі й одного знайшла на нашому городі. Він помирав... Молодий офіцер, він не мав сили навіть сказати мені своє ім'я. Шепотів якісь слова... Не розібрати... Я пам'ятаю свій відчай. Але мені здається, що зроду я не була така щаслива, як у ті дні... Я знайшла батьків удруге. До того часу я вважала, що мій тато далекий від політики, а він був безпартійний більшовик. Моя мама — малограмотна селянка, вона вірила в Бога. Вона молилася протягом усієї війни. Але як? Падала перед іконою на коліна: "Спаси народ! Врятуй Сталіна! Врятуй комуністичну партію від цього ірода Гітлера". Щодня на допиті в гестапо я очікувала, що відчиняться двері і увійдуть рідні. Тато з мамою... Я знала, куди я потрапила, і я щаслива, що нікого не зрадила. Більше ніж померти, ми боялися зрадити. Коли мене заарештували, я зрозуміла, що настав час мук. Я знала, що дух мій сильний, а тіло?

Не пам'ятаю першого допиту... Я не втрачала пам'яті... Лише раз зомліла, коли якимось колесом викручували руки. Здається, не кричала, хоча перед тим мені показали, як кричать інші. На наступних допитах уже втрачала почуття болю, тіло дерев'яніло. Фанерне тіло. Єдина думка: ні! Перед їхніми очима я не помру. Ні! І лише коли все скінчиться, вкинуть до камери, я починала відчувати біль, я ставала раною. Суцільною раною. Усе тіло... Але витримати. Витримати! Щоб мама дізналася, що я вмираю людиною, нікого не зрадила. Мама!

Били, підвішували. Завжди зовсім роздягнутою. Фотографували. Руками можеш затулити лише груди... Я бачила, як божеволіли... Бачила, як маленький Миколка, йому не було й року, ми його вчили слову "мама", як він, коли його забирали

від матері, зрозумів у надприродний спосіб, що втрачає її назавжди, і закричав уперше за своє життя: "Мамо!" То було не слово або не лише слово... Я хочу вам розповісти... Усе розповісти... О, яких людей я там зустріла! Вони помирили в підвалах гестапо, і про їхню мужність знали лише стіни. І тепер, коли минуло сорок років, я подумки опускаюся перед ними на коліна. "Померти — найпростіше", — казали вони. А ось жити... Як хотілося жити! Ми вірили: перемога прийде, лише в тому сумнівалися — чи доживемо ми до того великого дня?

У нас у камері було маленьке віконце, на ньому ґрати, треба було, щоб хто-небудь тебе підсадив, і тоді побачиш — і то навіть не шматочок неба, а шматочок даху. А ми всі такі слабкі, що підсадити одне одного не могли. Але була в нас Аня, парашутистка. Її схопили, коли їх закидали в тил із літака, група потрапила до засідки. І ось вона, вся закривавлена, побита, раптом попросила: "Підштовхніть мене, я вигляну на волю. Хочу туди!"

Хочу — та й край. Ми всі разом її підняли, вона скрикнула: "Дівчата, там квіточка..." І тоді кожна стала проситися: "І мене...", "І мене..." І звідкілясь взялися сили допомогти одна одній. А то була кульбаба, як її занесло на цей дах, як вона там втрималася, збагнути не можу. Кожна щось загадала на цю квітку. Тепер думаю, кожна загадала: чи вийде вона живою з того пекла?

Я так любила весну... Любила, коли цвітуть вишні й біля бузкових кущів пахне бузковими духами... Ви не дивуйтеся моєму стилю, я вірші писала. А тепер я весну не люблю.

Це війна стала між нами, між мною і природою. Коли цвіли вишні, я бачила фашистів у рідному Житомирі...

Залишилася я жива дивом... Урятували мене люди, які хотіли віддячити моєму батькові. Мій батько — лікар, на ті часи то було великим ділом. Мене виштовхнули з колони, виштовхнули в темряві, коли нас вели на розстріл. А я нічого не пам'ятала з болю, йшла, як уві сні... Йшла, куди вели... Потім везли... Привезли додому, я вся була в ранах, відразу висипала нервова екзема. Я навіть голосу людського чути не могла. Почую — відразу мені боляче. Мама і тато розмовляли пошепки. Я постійно кричала, замовкала лише в гарячій воді. Маму ні на секунду не відпускала від себе, вона просилася: "Донечко, мені треба ж до печі. На город..." А я трималася за неї... Щойно я відпускала її руку, на мене все знову навалювалося. Усе, що зі мною було. Щоб чимось мене відволікти, мені приносили квіти. Мої улюблені дзвіночки... Листя каштана... Запахи відволікали... Сукню, в якій я була в гестапо, мама тримала в себе. І коли вмирала, вона в неї під подушкою була. До її останньої години...

Уперше я підвелася, коли побачила наших солдатів. Раптом я, яка лежала понад рік, підхоплююсь і вибігаю на вулицю: "Рідні мої! Ріднесенькі... Ви повернулися..." Солдати на руках внесли мене до нашої хати. З піднесенням я на другий і на третій день побігла до військкомату: "Дайте мені роботу!" Батькові сказали, він прийшов за мною: "Дитинко, як ти прийшла? Хто тобі допоміг?" У мене стало сили на кілька днів... І знову почалися болі... Муки... Я кричала цілими днями. Люди йшли повз нашу хату і просили:

"Господи, чи прийми її душу, чи допоможи, щоб вона не мучилася".

Урятували мене цілющі грязі Цхалтубо. Урятувало бажання жити. Жити, жити і — більше нічого. Я ще жила. Жила, як усі... Жила... Чотирнадцять років працювала в бібліотеці. То були радісні роки. Найкращі. А тепер життя перетворилося на суцільну боротьбу з хворобами. Старість, що не кажіть, річ кепська. Ще самотність, я залишилася сама-самісінька. Тата й мами давно немає. Ці довгі ночі без сну... Багато років минуло, а мій найстрашніший сон, я прокидаюся в холодному поту. Я не пам'ятаю прізвища Ані... Я не пам'ятаю, чи то вона з Брянщини, чи то зі Смоленщини. Я пам'ятаю, як вона не хотіла вмирати! Закладе білі повні руки за голову й у вікно крізь ґрати кричить: "Я жити хочу!"

Я не знайшла її рідних... Я не знаю, кому про це розповісти...»

*Софія Миронівна Верещак,
підпільниця*

«Після війни ми дізналися про Освенцим, Дахау... Як після цього народжувати? А я вже вагітна...

Тут мене посилають до села організовувати передплату позики. Державі потрібні гроші, треба відновлювати заводи, фабрики.

Приїхала — села немає, всі в землі... У землянках живуть... Вийшла жінка, який там на ній одяг, страшно дивитися.

Я залізла до землянки, сидять троє дітей, вони всі голодні.
Вона їм щось товкла в ступці, якусь траву.

Вона спитала у мене:

— Ти прийшла по передплату позики?

Я кажу:

— Так.

Вона:

— У мене грошей немає, але маю курку. Піду спитаю, якщо сусідка — вона вчора просила у мене — купить, я тобі віддам.

І зараз розповідаю, у мене клубок у горлі. Які були люди! Які люди! У неї чоловіка вбили на фронті, залишилося троє дітей, і нічого немає, лише ця курка, і вона її продає, щоб віддати мені гроші. Ми тоді збирали готівкою. Вона готова все віддати, щоб тільки мир був, щоб діти її залишилися живі. Пам'ятаю її обличчя. І всіх дітей її...

Як вони вирости? Я б хотіла знати... Хотіла б знайти і зустрітися...»

*Клара Василівна Гончарова,
зенітниця*

«МАМО, ЯК ЦЕ — ТАТО?»

Не бачу кінця цього шляху. Зло мені здається нескінченним. Я вже не можу ставитися до нього як до історії. Хто б мені відповів: з ким я маю справу — з часом чи з людиною? Часи змінюються, а людина? Думаю про тупу повторюваність життя.

Вони розповідали як солдати. Як жінки. Багато з них були матерями...

Про купання дитини і про маму, схожу на тата

«Я біжу... Нас кілька людей біжать. Тікаємо... За нами жонуться. Стріляють. А там моя мама вже стоїть під автоматами. Але вона бачить, як ми біжимо... І я чую її голос, вона кричить. Мені потім люди розповідали, як вона кричала. Вона кричала: "Добре, що ти сукню білу надягла...Донечко... Тебе вже нікому буде одягнути..." Вона була впевненою, що мене вб'ють, і раділа, що я буду лежати вся в білому... А перед тим ми налагодилися гостювати до ближнього села. На Великдень... До наших родичів...

Була така тиша... Перестали стріляти. Лише моя мама кричала... А може, стріляли? Я не чула...

За війну вся наша сім'я загинула. Скінчилася війна, а мені чекати нікого...»

*Любов Ігорівна Рудковська,
партизанка*

«Почали бомбити Мінськ...

Я кинулася бігом до дитячого садка за сином, а дочка в мене була за містом. Їй саме виповнилося два роки, вона була в яслах, а ясла виїхали за місто. Я вирішила забрати сина й відвести додому, а потім бігти за нею. Хотілося швидше зібрати всіх докупи.

Підходжу до дитсадка, а літаки над містом, десь бомблять. Чую за парканом голос синопка, йому було неповних чотири роки:

— Ви не бійтеся, мама сказала, німців розіб'ють.

Заглядаю у хвіртку, а їх там багато, і це він так заспокоює решту. А побачив мене, почав тремтіти, плакати, виявляється, він страшно боявся.

Привела його додому, попросила свекруху доглянути, а сама пішла за дівчинкою. Бігом! На тому місці, де мають бути ясла, нікого не знайшла. Сільські жінки підказали, що дітей кудись повели. Куди? Хто? Кажуть, що, напевно, до міста. Було з ними дві виховательки, машини вони не дочекалися і пішли пішки. До міста десять кілометрів... Але це ж такі маленькі діти — від одного до двох. Люба моя, я шукала їх два тижні... По різних селах... Коли зайшла до будинку і мені сказали, що це саме ці ясла, ці діти, я не повірила. Вони лежали, вибачте, у випорожненнях, з температурою. Як мертві... Завідувачка ясел дуже молода жінка, вона стала сива. Вони, виявляється, весь шлях до міста пройшли пішки, губилися дорогою, померло декілька дітей.

Ходжу між ними і не впізнаю свою дочку. Завідувачка мене заспокоює:

— Не впадайте у відчай, шукайте. Вона має бути тут. Я її пам'ятаю.

Я знайшла свою Елочку за єдиним черевичком... Інакше б я її зроду не впізнала...

Потім згорів наш будинок... Ми залишилися на вулиці, залишилися в чому були. Це вже німецькі частини увійшли до міста. Нам було нікуди подітися, кілька днів я ходила з дітьми по вулиці. Зустрічаю Тамару Сергіївну Синицю, до війни ми з нею були трохи знайомими. Вона вислухала мене й каже:

— Ходімо до мене.

— Мої діти на кашлюк хворіють. Як я можу до вас іти?

У неї теж були маленькі діти, вони могли заразитися. А то ж такий час... Ліків немає, лікарні вже не працюють.

— Ні, ходімо.

Люба моя, таке хіба забудеш? Вони картопляним лушпинням із нами ділилися. Зі своєї старої спідниці я пошила синові штанці, щоб хоч щось йому подарувати на день народження.

Але ми мріяли про боротьбу... Дошкуляла бездіяльність... Яке щастя було, коли з'явилася можливість виконувати завдання підпільників, не сидіти, склавши руки. Чекати. Сина — він більший, він старший — я про всяк випадок відправила до свекрухи. Вона поставила мені умови: "Візьму онука, але щоб твоєї ноги тут більше не було. Через тебе і нас усіх уб'ють". Три роки я не бачила сина, боялася до будинку підійти. А дочку, коли за мною вже почали стежити, німці напали на слід, я взяла із собою, разом із нею пішла в партизани. Я несла її на руках п'ятдесят кілометрів. П'ятдесят кілометрів... Ми йшли два тижні...

Більше року вона була там зі мною... Часто думаю: як ми з нею все пережили? Спитайте мене — не скажу. Люба моя, таке витримати неможливо. Від слова "партизанська блокада" у мене й сьогодні всередині все дрижить.

Травень сорок третього... Мене відправили з друкарською машинкою до сусідньої партизанської зони. Борисівської. У них була наша машинка, з нашим шрифтом, а знадобилася з німецьким шрифтом, така була лише в нас. То була машинка, яку я за завданням підпільного комітету винесла з окупованого Мінська. Коли я прийшла туди, до озера Палик, за кілька днів почалася блокада. Ось куди я потрапила...

А я прийшла не сама, я прийшла з донькою. Коли йшла на операцію на день-два, я її залишала на чужих людей, а залишити її на тривалий час не було де. І, звісно, дитину я взяла із собою. І ми потрапили з нею в блокаду... Німці оточили партизанську зону... З неба бомблять, із землі розстрілюють... Якщо чоловіки йшли тільки з гвинтівкою, то я несла гвинтівку, друкарську машинку й Еллочку. Йдемо, я спіткнулася, вона через мене — і в болото. Пройдемо — і знову летить... І так два місяці! Я клялася, що, якщо виживу, то не підійду до болота, я його більше бачити не можу.

— Я знаю, чому ти не лягаєш, коли стріляють. Ти хочеш, щоб нас разом убили. — Це дитина мені казала, чотири рочки. А я не мала сил лягти, якщо я ляжу, то вже і не встану.

Партизани іноді пожаліють:

— Досить. Давай ми доньку понесемо.

А я нікому не довіряла. Раптом почнеться обстріл, раптом без мене її вб'ють, і я не почую? Раптом загубиться...

Зустрів мене комбриг Лопатін.

— Ну й жінка! — Був він приголомшений. — За таких умов дитину несла і машинку не покинула. То ж не кожен чоловік зміг би.

Узяв Еллочку на руки, обіймає, цілує. Вивернув всі свої кишені — висипав їй хлібні крихти. Вона запила болотною водою. І за його прикладом решта з партизанів вивернули свої кишені і висипали їй крихти.

Коли ми вийшли з блокади, я була дуже хвора. Уся у фурункулах, шкіра сповзала з мене. А на руках дитина... Чекали літак із Великої землі, сказали, якщо він прилетить, відправлять найважчих поранених і можуть взяти мою Еллочку. І ось я пам'ятаю цю хвилину, коли її відправляла. Поранені тягнуться до неї: "Еллочко, до мене". — "Давай до мене. Тут досить місця..." Вони всі її знали, вона в госпіталі співала їм: "Эх как бы дожить бы до свадьбы-женитьбы".

Льотчик запитує:

- Ти з ким тут, дівчинко?
- З мамою. Вона за кабінкою залишилася...
- Поклич маму, щоб вона летіла з тобою.
- Ні, мама не може відлітати. Вона має бити фашистів.

Ось такими вони були, наші діти. А я дивлюся на її личко, і в мене судоми — чи побачу я її коли-небудь?

Я вам ще розповім, як ми із сином зустрілися... Це вже після визволення. Іду до будинку, де свекруха жила, а ноги — як не мої. Жінки в загоні, старші, попередили:

— Ти, якщо побачиш його, нізачо не признавайся відразу, що ти його мати. Ти уявляєш, чого він без тебе зазнав?

Біжить сусідська дівчинка:

— Ой! Мама Льоні. А Льоня живий...

У мене ноги не йдуть далі: син живий. Вона розповіла, що свекруха померла від тифу, а Льоню взяла сусідка.

Заходжу до них у двір. У чому я? У німецькій гімнастерці, в заштопаних чорних ватниках, в чоботях старих. Сусідка мене одразу впізнала, але мовчить. А син сидить, босий, обірваний.

— Як тебе звати, хлопчику? — запитую.

— Льоня...

— А з ким ти живеш?

— Жив раніше з бабусею. Коли вона померла, я її поховав. Я приходив до неї кожного дня і просив, щоб вона забрала мене до могилки. Я боявся один спати...

— А де твої тато з мамою?

— Тато живий, він на фронті. А маму вбили фашисти. Так бабуся казала...

Зі мною було двоє партизанів, вони ховали своїх товаришів. І вони слухають, як він мені відповідає, і плачуть.

Тут я не витримала:

— Чому ж ти свою маму не впізнаєш?

Він кинувся до мене:

— Тату!!! — Я в чоловічому одязі, в шапці. А потім обійняв із криком: — Мамо!!!

Це був такий крик. Така істерика... Він місяць мене нікуди не відпускав, навіть на роботу. Я брала його із собою. Йому мало було бачити мене, що я поруч, треба було за мене триматися. Ось ми сядемо за стіл, він однією рукою тримається

за мене, а другою їсть. Називав тільки: "Мамочко". І тепер так зве... Мамочко... Мамуленько...

Коли ми зустрілися з чоловіком, тижня було замало, щоб все розповісти. Я йому і вдень, і вночі розповідала...»

*Раїса Григорівна Хосеневич,
партизанка*

«Війна — це весь час похорон... Ховати партизанів доводилося часто. То на засідку наткнеться група, то в бою загинуть. Я вам розповім про один похорон...

Був дуже важкий бій. У тому бою ми втратили багато людей, в тому бою і я була поранена. І ось після бою похорон. Зазвичай над могилою говорили стислі промови. Спочатку виступали командири, потім друзі. А тут між загиблими був один місцевий хлопець, і на похорон прийшла його мати. Стала вона оплакувати: "А мій же ти синочку! А ми ж тобі хаточку будували! А ти ж обіцяв, що нам молоду приведеш! А ти ж вінчався із землею..."

Стрій стоїть, всі мовчать, її не чіпають. Потім вона підвела голову і побачила, що вбитий не лише її син, а багато молодих лежить, і вона за тими, чужими синами стала плакати: "А мої ж ви синочки рідні! А ваші ж матусі не бачать вас, вони не знають, що вас у земельку кладуть! А земелька така холодна. А надворі зима люта. Так поплачу я замість них, всіх вас пожалію. Мої ви рідні... Рідненькі..."

Вона тільки сказала: "всіх вас пожалію" і "мої ви рідні" — всі чоловіки вголос почали плакати. Ніхто стриматися не міг,

були не в змозі. Стрій ридає. І тоді командир крикнув: "Салют!" І салют усе заглушив.

І ось мене вразило, я й тепер про це думаю, велич серця матері. У такому великому горі, коли ховають її сина, у неї стало серця, щоб оплакати й інших синів... Оплакати, як рідних...»

*Лариса Леонтіївна Коротка,
партизанка*

«Повернулася я до свого села...

Граються коло нашого будинку діти. Я дивлюся й думаю: "Яке ж моє?" Всі однакові. І стрижені, як раніше овець стригли — рядами. Свою дочку я не впізнала, запитала, хто з них Люся. І дивлюся, один із малюків у довгій сорочці підходився і побіг до будинку. Важко було розібрати, хто дівчинка, а хто хлопчик, так вони були всі одягнені. Я знову запитую:

— Так хто ж із вас Люся?

Вони показують пальцем, що, мовляв, побігла. І я зрозуміла, що це була моя дочка.

За якусь хвилину веде її за руку бабуся, це вже моєї матері мати. Вона веде її мені назустріч:

— Йдемо, йдемо. Ми зараз цій мамі дамо за те, що вона нас покинула.

Була я в чоловічому військовому одязі, у пілотці й на коні, а маму дочка, звісно, уявляла, як бабусю, як інших жінок. А тут приїхав солдат. Довго вона до мене не йшла на руки, лякалася. І тут хоч ображайся, хоч не ображайся, а я ж її не ростила, вона росла з бабусями.

У подарунок я привезла із собою мило. На ті часи то був розкішний подарунок, і коли почала її мити, вона кусала його зубами. Хотіла його спробувати і з'їсти. Так вони жили. Матір свою я пам'ятала молодою жінкою, а зустріла мене старенька. Їй сказали, що донька приїхала, вона вибігла з городу на вулицю. Побачила мене, руки розпростерла і біжить. І я її впізнала, біжу до неї. Вона не добігла до мене кілька кроків, впала без сил. Я поруч упала. Цілую матір. Цілую землю. І така в серці любов, і така ненависть.

Я пам'ятаю, як лежить поранений німець і руками хапається за землю, йому боляче, а наш солдат підійшов до нього: "Не чіпай, це моя земля! Твоя там, звідки ти прийшов..."»

*Марія Василівна Павловець,
партизанський лікар*

«Я пішла на війну слідом за чоловіком...

Дочку свою я залишила у свекрухи, але та невдовзі померла. У чоловіка була сестра, і вона взяла дівчинку. А після війни, коли я демобілізувалася, вона не хотіла мені віддавати мою дитину. Казала щось подібне до того, що в тебе не може бути дочки, раз ти покинула її маленьку й пішла воювати. Як це мати може покинути свою дитину, та ще таку безпорадну? Я повернулася з війни, моїй дочці вже було сім років, а я її залишила на три роки. Мене зустріла доросла дівчинка. Маленька, вона недоїдала, недосипала, поряд був шпиталь, вона ходила туди, виступала, танцювала, їй давали хліба. Вона мені потім розповіла... Чекала

спочатку тата й маму, а потім — лише маму. Тато загинув... Вона розуміла...

Я часто доньку згадувала на фронті, я про неї ані на хвилиночку не забувала, вона мені снилася. Дуже сумувала. Плакала, що не я їй казки на ніч читаю, вона засинає і встає без мене... Хтось їй кіски заплітає... І я не образилася на зовицю. Розуміла... Вона дуже любила брата, він був сильний, гарний, важко повірити, що такого можуть убити. А загинув відразу, в перші місяці війни... Їхні літаки розбомбили вранці на землі. Перші місяці й навіть, напевно, весь перший рік війни — подарями в небі були німецькі льотчики. І він загинув... Їй не хотілося віддавати те, що від нього залишилося. Останнє. І вона була з тих жінок, для яких сім'я, діти — найголовніше в житті. Бомбардування, обстріл, а в неї єдина думка: як це дитину сьогодні не купали? Я не можу її засуджувати...

Вона казала, що я жорстока... Що в мене немає жіночої душі... А ми ж на війні дуже страждали... Без сім'ї, без дому, без дітей... У багатьох діти залишилися вдома, не лише в мене. Сидимо під парашутом, чекаємо завдання. Чоловіки курять, грають у доміно, а ми, поки ракети немає для вильоту, сидимо, вишиваємо хусточки. Ми залишалися жінками. Знаєте, ось мій штурман. Вона хотіла фотографію додому послати, так ми їй — у когось знайшлася хустка — пов'язали ту хустку, щоб погони сховати, закрили гімнастерку ковдрою. І вона ніби в сукні... І ось так сфотографувалася. Це була її улюблена фотографія...

З дочкою ми подружилися... Дружимо все життя...»

*Антоніна Григорівна Бондарева, гвардії
лейтенант, старший льотчик*

Про Червону Шапочку і про радість зустріти на війні kota

«Я довго до війни звикала...

Пішли в наступ. І коли в пораненого пішла артеріальна кров — раніше я такого не бачила — б'є фонтаном,— я кинулася по лікаря. А сам поранений кричить: "Куди? Ти куди? Перев'язуй ременем!" І лише тоді я прийшла до тями...

Про що шкодую? Одного хлопчика... Семирічний хлопчик без мамки залишився. Мамку вбили. Хлопчик сидів на дорозі біля мертвої матері. Він не розумів, що її вже немає, він чекав, коли вона прокинеться, і просив їсти...

Командир наш не відпустив цього хлопчика, взяв до себе: "У тебе немає мами, синку, але буде багато тат". Так він із нами й ріс. Як син полку. З семи років. Набивав патрони до диска автомата ППШ.

От ви підете, а мій чоловік буде мене сварити. Він не любить таких розмов. Війну не любить. Але він на війні не був, молодий, молодший за мене. У нас дітей немає. Я все згадую того хлопчика. Міг би бути моїм сином...

Мені після війни всіх було шкода. І людину... І півня, й собаку... Я й тепер не можу чужого болю перетерпіти. Працювала в лікарні, хворі мене любили, бо ласкава. У нас садок великий. Жодного яблука жодного разу не продала, жодної ягідки. Так роздам — роздам людям... З війни це в мене і залишилося... Таке серце...»

*Любов Захарівна Новик,
медсестра*

«Тоді я не плакала...

Я боялася одного... Як схоплять товаришів — кілька днів нестерпного очікування: витримають тортури чи ні? Якщо не витримають, почнуться нові арешти. Через якийсь час стає відомо, що їх страчуватимуть. Дають завдання: йти подивитися, кого сьогодні будуть вішати. Ідеш вулицею, бачиш: уже готують мотузку... Плакати не можна, затриматися й на секунду не можна, бо скрізь шпики. І скільки треба було, нехороше тут слово — мужності, скільки треба сили душевної, щоб мовчати. Без сліз пройти мимо.

Тоді я не плакала...

Я знала, на що йду, але зрозуміла, відчула все, коли мене заарештували. Забрали до в'язниці. Били і чобітьми, і батогами. Дізналася, що означає фашистський "манікюр". Руки твої кладуть на стіл, і якась така машинка встромляє тобі під нігті голки... Водночас під кожен ніготь... Пекельний біль! Відразу знепритомнієш. Навіть не пам'ятаю, знаю, що біль страшний, а не пам'ятаю. Мене розтягували на колодах. Може, це не точно, може, неправильно. Але я пам'ятаю ось що: тут така колода і тут, а тебе між ними кладуть... І якась машинка починає працювати... І ти чуєш, як у тебе хрускотять-вивертаються кістки... Довго це? Теж не пам'ятаю... Мене катували на електричному стільці... Це коли я плюнула одному з катів в обличчя... Молодий, старий — нічого не пам'ятаю. Вони роздягнули мене догола, і цей підійшов і взяв мене за груди... Я могла тільки плюнути... Я більше нічого не могла. І я плюнула йому в обличчя. Вони посадили мене на електричний стілець...

Я відтоді дуже погано переношу електрику. Пам'ятаю, що ось тебе починає кидати... І тепер навіть білизну прасувати не можу... На все життя це в мене — починаю прасувати, і по всьому тілу відчуваю струм. Нічого робити не можу, що пов'язано з електрикою. Може, потрібна була якась психотерапія після війни? Не знаю. Але вже прожила життя так...

Не знаю, чого це я сьогодні розплакалася. Тоді я не плакала...

Засудили мене до страти через повішення. Помістили до камери смертників. Там були ще дві жінки. Знаєте, ми не плакали, не впадали в розпач: адже ми знали, йдучи до підпілля, що нас чекає, і тому трималися спокійно. Розмовляли про поезію, згадували улюблені опери... Багато говорили про Анну Кареніну... Про любов... Ми навіть не згадували про своїх дітей, ми про них боялися згадувати. Навіть усміхалися, один одного підбадьорювали. Так ми провели дві з половиною доби... Третьої доби вранці мене викликали. Ми попрощалися, розцілювалися без сліз. Страху не було: мабуть, я так звикла до думки про смерть, що страх уже зник. І сльози теж. Якась порожнеча була. Уже ні про кого не думалося...

Довго ми їхали, я навіть не пам'ятаю скільки, адже я прощалася з життям... Але машина стала, і ми — нас було душ із двадцять — не могли злізти з машини, такими понівеченими були. Нас, як мішки, скинули на землю, і комендант наказав повзти до бараків. Підганяв батогом... Стоїть біля одного барака жінка і годує грудьми дитину. І якось знаєте... І собаки тут, і охорона, всі остовпіли,

стоять і не чіпають. Комендант побачив цю картину... Підскочив. Вихопив із рук матері дитину... І, знаєте, там була колонка, колонка – воду качати, так він дитину б'є об це залізо. Мізки потекли... Молоко... І я бачу: мати падає, я розумію, адже я лікар... Я розумію, що в неї розірвалося серце...

...Нас ведуть на роботу. Ведуть містом, знайомими вулицями. Тільки почали спускатися, в одному місці був великий підйом, і раптом я почула голос: "Мамо, мамочко!" І бачу: стоїть моя тітка Даша, а з тротуару біжить моя донька. Вони випадково йшли по вулиці й побачили мене. Донька як бігла, так відразу кинулася мені на шию. І ви уявіть, там собаки, вони спеціально навчені кидатися на людей, але жоден собака не рушив з місця. Підійдеш, він же розриває, вони на це навчені, а тут жоден не рушив з місця. Донька кинулася до мене, я не плакала, тільки казала: "Доню! Наталочко, не плач. Я невдовзі буду вдома". І охорона стояла, і собаки. І ніхто її не зайняв...

І тоді я не плакала...

Моя дочка в п'ять років читала молитви, а не вірші. Тьотя Даша вчила, як треба молитися. Вона молилася за тата і маму, щоб ми залишилися живі.

У сорок четвертому, тринадцятого лютого, мене відправили на фашистську каторгу... Потрапила до концтабору Кроазет на березі Ла-Маншу.

Навесні... У День Паризької комуни французи влаштували нам втечу. Я пішла в "маки".

Нагороджена французьким орденом "Бойовий хрест"...

Після Перемоги повертаюся додому... Я пам'ятаю... Перша зупинка на нашій землі... Ми всі повихоплювалися з вагонів, ми цілували землю, обіймали... Пам'ятаю: я була в білому халаті, впала на землю, цілую її, і за пазуху жменями кладу. Невже, думаю, я ще коли-небудь із нею розлучатимусь, з такою рідною...

Приїхала до Мінська, а чоловіка вдома немає. Дочка в тітки Даші. Чоловіка заарештувало НКВС, він — у в'язниці. Я йду туди... І що я там чую... Мені кажуть: "Ваш чоловік — зрадник". А ми разом із чоловіком працювали в підпіллі. Удвох. Це мужній, чесний чоловік. Я розумію, що на нього донос... Наклеп... "Ні, — кажу, — мій чоловік не може бути зрадником. Я вірю йому. Він — справжній комуніст". Його слідчий... Він як закричить на мене: "Мовчати, французька повія! Мовчати!" Жив у окупації, потрапив у полон, відвезли до Німеччини, сидів у фашистському концтаборі — до всіх була підозра. Єдине запитання: як живий залишився? Чому не загинув? Навіть мертві були під підозрою... І вони теж... І до уваги не брали, що ми боролися, всім жертвували заради перемоги. Перемогли... Народ переміг!!! А Сталін все одно народу не довіряв. Ось так нам віддячила Батьківщина. За нашу любов, за нашу кров...

Я ходила... Писала до всіх інстанцій. Чоловіка звільнили через півроку. Йому зламали одне ребро, відбили нирку... Фашисти, коли він потрапив до них у в'язницю, розбили йому голову, зламали руку, він там посивів, а в сорок п'ятому в НКВС його остаточно зробили інвалідом. Я виходжувала його роками, витягала з хвороб. Але я нічого не могла сказати проти,

він слухати не хотів... "Це була помилка", — та й годі. Головне, вважав він, ми перемогли. І кінець — годі. І я йому вірила. Не плакала. Тоді я не плакала...»

*Людмила Михайлівна Кашечкіна,
підпільниця*

«Як пояснити дитині? Як їй пояснити смерть...

Я йду з сином вулицею, а лежать убиті — і по сей бік і по той. Я йому про Червону Шапочку розповідаю, а довкола убиті. То коли ми з біженців поверталися. Приходимо до матері, і з ним негаразд: залазить під ліжко і сидить там цілими днями. П'ять років йому було, на вулицю його не вигнати...

Рік я з ним мучилася. Ніяк не могла домогтися: у чому ж річ? А ми жили в підвалі — коли хто йде вулицею, то бачиш лише чоботи. І ось він якось виліз з-під ліжка, побачив чийсь чоботи у вікні і як закричить... Потім я згадала, що фашист ударив його чоботом...

Ну, якось так у нього минуло. Грається надворі з дітьми, прийде ввечері додому і питає:

— Мамо, як це — тато?

Я йому пояснюю:

— Він біленький, гарний, він воює в армії.

А коли Мінськ визволяли, то першими до міста увірвалися танки. І ось мій син прибігає додому і плаче:

— Мого тата немає! Там усі чорні, немає білих...

Це був липень, танкісти всі молоді, засмаглі.

Чоловік повернувся з війни інвалідом. Прийшов не молодий, а старий, і в мене біда: син звик думати, що батько — біленький, гарний, а прийшов хворий старий чоловік. І син довго не визнавав його за батька. Не знав, як називати. Мені довелося їх привчати один до одного.

Чоловік приходить пізно з роботи, я його зустрічаю:

— Що ж ти так пізно? Діма хвилювався: "Де мій татко?"

Адже він теж за шість років війни (він був ще на японській) відвик від сина. Від дому.

А коли щось куплю, синові кажу:

— Це татко купив, він про тебе піклується...

Незабаром вони подружилися...»

*Надія Вікентіївна Хатченко,
підпільниця*

«Моя біографія...

З двадцять дев'ятого року я працювала на залізниці. Помічником машиніста. Тоді жінок-машиністів не було ніде в Радянському Союзі. А я мріяла. Начальник паровозного депо руками розводив: "От, дівчисько, неодмінно їй потрібна чоловіча професія". А я домагалася. І в тридцять першому році стала першою... Я була першою жінкою-машиністом. Ви не повірите, коли я їхала на паровозі, на станціях збиралися люди: "Дівчинка веде паровоз".

У нас паровоз саме стояв на продувці, тобто в ремонті. Ми з чоловіком їздили по черзі, тому що в нас вже була дитина, і ми влаштувалися так: якщо він поїхав — я з дитиною,

я поїхала — він удома сидить. Якраз того дня чоловік повернувся, а я мала їхати. Уранці прокинулася, чую: щось ненормальне на вулиці, шумно. Увімкнула приймач: "Війна!"

Я до чоловіка:

— Льоню, вставай! Війна! Вставай, війна!

Він побіг до депо, приходять весь у сльозах:

— Війна! Війна! Ти знаєш, як це — війна?

Що робити? Куди подіти дитину?

Евакуювали мене із сином до Ульяновська, в тил. Дали двокімнатну квартиру, квартира була добра, у мене такої й тепер немає. Сина влаштували до дитячого садка. Усе добре. Любили всі мене. Іще б пак! Жінка-машиніст, та ще й перша... Ви не повірите, пожила я там недовго, півроку не прожила. І не можу: як же, всі Батьківщину боронять, а я вдома сиджу!

Приїхав чоловік:

— Що, Марусю, в тилу будеш сидіти?

— Ні,— кажу,— поїдемо.

Саме в той час організовувалася колона особливого резерву для обслуговування фронту. Ми з чоловіком попросилися туди. Чоловік був старшим машиністом, а я машиністом. Чотири роки в теплушці їздили, і син разом із нами. Він у мене за всю війну навіть кота не бачив. Коли спіймав під Києвом кішку, наш ешелон страшно бомбили, налетіло п'ять літаків, а він обійняв її: "Кицюню мила, як я радий, що я тебе побачив. Я не бачу нікого, ну, посидь зі мною. Дай я тебе поцілую". Дитина... У дитини все має бути дитяче... Він засинав зі словами: "Мамо, у нас

є киця. У нас тепер справжній дім". Таке не придумаєш, не вигадась... Ти не пропусти... Неодмінно запиши про кішку...

Нас завжди бомбили, обстрілювали з кулеметів. І стріляють якось по паровозу, їм головне — вбити машиніста, знищити паровоз. Літаки опускалися низько і били по теплушці й по паровозу, а в теплушці мій син сидить. Я найбільше боялася за сина. Не описати... Коли бомбили, брала його з теплушки із собою на паровоз. Схоплю його, притисну до серця: "Нехай уб'є одним осколком". Але хіба так уб'є! Тому, напевне, і живі залишилися. І це ти запиши...

Паровоз — моє життя, моя молодість, моє найкрасивіше в житті. Я б і тепер хотіла водити поїзди, але мене не пускають — стара...

Як страшно мати одну дитину. Як нерозумно... Ось ми тепер живемо... Я живу із сім'єю сина. Він — лікар, завідувач відділення. У нас невелика квартира. Але я нікуди не їду у відпустку, ніколи путівок не беру... Не описати... Я не хочу розлучатися із сином, із онуками. Мені на один день страшно з ними розлучитися. І син мій нікуди не їздить. Ось уже буде двадцять п'ять років, як він працює, і жодного разу нікуди не їздив за путівкою. На роботі всі дивуються, що він жодного разу не попросив путівки. "Мамочко, я краще побуду з тобою", — ось що він каже. І невістка у мене така. Не описати... Ми дачі не маємо тільки через те, що не можемо розлучитися навіть на кілька днів. Я не можу жити без них ані хвилини.

Хто був на війні, той знає, як воно — розлучитися на день.
На один лише день...»

*Марія Олександрівна Арестова,
машиніст*

Про мовчання тих, хто вже може говорити

«Я й тепер кажу пошепки... Про... Це... Пошепки. Через сорок із гаком років...

Війну забула... Бо й після війни я жила в страхів. Я жила в пеклі.

Уже — Перемога, уже — радість. Ми вже цеглу збирали, залізо, почали чистити місто. Працювали вдень, працювали вночі, я не пам'ятаю, коли ми спали і що ми їли. Працювали й працювали.

Вересень... Вересень був теплий, я пам'ятаю багато сонця. Пам'ятаю фрукти. Багато фруктів. На базарі відрами продавали антонівку. І цей день... Я розвішувала білизну на балконі... Запам'ятала все до дрібниць, бо з цього дня в моєму житті все змінилося. Усе луснуло. Перевернулося. Розвішую білизну... Білу білизну — вона завжди в мене була білою. Мама навчила, як піском замість мила прати. За піском ходили до річки, я там місце одне знала. І ось... Білизна... Сусідка знизу кличе, кричить не своїм голосом: "Валю!!! Валю!!!" Я швидше — вниз, перша думка: а де син? А тоді, знаєте, хлопчак

бігали серед руїн, грали у війну і знаходили справжні гранати, справжні міни. Підривалися... Залишалися без рук, без ніг... Я пам'ятаю, як ми не відпускали їх від себе, а це — хлопчачки, їм цікаво. Накричиш: сиди вдома — а за п'ять хвилин його вже немає. Їх тягнуло до зброї... Після війни найпаче... Я — швидше вниз. Спускаюся у двір, а у дворі мій чоловік... Мій Іван... Чоловіче мій коханий... Іванко!!! Повернувся... Повернувся з фронту! Живий! Я його цілую, я його торкаюся. Гладжу гімнастерку, руки його. Повернувся... У мене ноги підкошуються... А він... Стоїть, як кам'яний, ну, картонний стоїть. І не усміхнеться, не обійме мене. Заморожений якийсь. Я злякалася: напевно, думаю, контужений. Може, глухий. Ну, нічого, головне — повернувся. Виходжу його, виняньчу. Уже надивилася, як інші жінки живуть із такими чоловіками, але їм все одно всі заздрили. Усе це вмить у моїй голові промайнуло, в одну секунду. Ноги у мене від щастя підкошуються. Тремтять. Живий! Ох, любя моя, наша жіноча доля...

Сусіди відразу зібралися. Усі раді, усі обіймаються. А він — кам'яний. Мовчить. Усі помітили.

Я:

— Ваню... Іванку...

— Ходімо в дім.

Гаразд, ходімо. На його плечі повисла... Щаслива! Вся я в радості і в щасті. Горда! Сів він удома на табуретку і мовчить.

— Ваню... Іванку...

— Розумієш... — і не може говорити. Заплакав.

— Ваню...

У нас була одна ніч. Усього одна ніч.

Наступного дня за ним прийшли, постукали у двері вранці. Він курив і чекав, вже знав, що придуть. Мені розповідав мало... Не встиг... Проїшов він Румунію, Чехію, нагороди привіз, а повертався в страхові. Його вже допитували, вже було дві держперевірки. Поставили тавро — перебував у полоні. У перші тижні війни... Під Смоленськом потрапив у полон, а зобов'язаний був застрелитися. Він хотів, я знаю, він хотів... У них патрони швидко скінчилися, де там воювати, застрелитися було нічим. Його поранило в ногу, він пораненим потрапив у полон. Перед його очима комісар розбив собі голову каменем... Останній патрон дав осічку... Перед його очима... Радянський офіцер у полон не здається, у нас немає полонених, у нас є зрадники. Так сказав товариш Сталін, він від рідного сина відмовився, який був у полоні. Мій чоловік... Мій... Слідчі йому кричали: "Чому живий? Чому живим залишився?" З полону він утік... Біг у ліс до українських партизанів, коли визволили Україну, попросився на фронт. У Чехії зустрів День Перемоги. Висунули на нагороду...

У нас була єдина ніч... Якби я знала... Я ще хотіла народити, дівчинку хотіла...

Уранці його відвели... Підняли з ліжка... Я сіла за стіл на кухні й чекала, коли прокинеться наш син. Синові виповнилося одинадцять років. Я знала, що він прокинеться і питає, перше, про що він питає: "Де наш татко?" Що я йому відповім? Як пояснити сусідам? Мамі?

Чоловік повернувся через сім років... Ми чекали його із сином чотири роки з війни, а після Перемоги ще сім років із Колими. З табору. Одинадцять років чекали. Син виріс...

Навчилася мовчати... Де ваш чоловік? Хто твій батько? У будь-якій анкеті запитання: чи був хто-небудь із родичів у полоні? Мене до школи технічною не взяли, коли я написала, підлогу не довірили мити. Я стала ворогом народу, дружиною ворога народу. Зрадника. Усе моє життя марно... Була до війни вчителькою, педучилище закінчила, а після війни цеглу на будівництві тягала. Ех, моє життя... Пробачте, що недоладно, плутано в мене виходить. Я поспішаю... Я, бувало, вночі... Скільки ночей я лежала сама і комусь своє життя розповідала й розповідала. А вдень мовчала.

Тепер можна про все говорити. Я хочу... Запитати: хто винен, що в перші місяці війни мільйони солдатів і офіцерів потрапили в полон? Я хочу дізнатися... Хто зітнув голову армії перед війною, розстрілявши і оббрехавши — німецький шпигун, японський шпигун — червоних командирів? Я хочу... Хто вірив у кінноту Будьонного, тоді як Гітлер озброювався танками й літаками? Хто нас запевняв: "Наш кордон на замку..." А в перші дні армія вже рахувала патрони...

Я хочу... Можу вже запитати... Де моє життя? Наше життя? Але я мовчу, і мій чоловік мовчить. Нам і сьогодні страшно. Ми боїмося... Так і помremo в страху. Гірко й соромно...»

*Валентина Євдокимівна М-ва,
партизанська зв'язкова*

«І ВОНА ПРИКЛАДАЄ РУКУ ТУДИ, ДЕ СЕРЦЕ...»

І нарешті — Перемога...

Якщо раніше життя було розділеним для них на світ і війну, то тепер — на війну і Перемогу.

Знову — два різних світи, два різні життя. Навчившись ненавидіти, треба було знову навчитися любити. Згадати забуті почуття. Забуті слова.

Людина війни мала стати людиною не війни...

Про останні дні війни, коли вбивати противно

«Ми були щасливі...

Перейшли кордон — Батьківщина визволена. Наша земля... Я не впізнавала солдатів, це були інші люди. Усі усміхалися. Надягнули чисті сорочки. Звідкись квіти в руках, таких щасливих людей я не знала. Раніше не бачила. Я думала, що коли ми увійдемо до Німеччини, то в мене жалості до них не буде, ні до кого пощади не буде. Так багато ненависті назбиралося в грудях! Образи! Чому я маю пожаліти його дитину? Чому повинна пожаліти його матір? Чого б не зруйнувати його будинок? Він не жалів... Він убивав... Палив... А я? Я... я... я... Чому? Чом-му-у? Хотілося побачити їхніх дружин, матерів, які народили таких синів.

Як вони дивитимуться нам у вічі? Я хотіла подивитися їм у вічі...

Я думала: що ж воно буде зі мною? З нашими солдатами? Ми все пам'ятаємо... Як ми це витримаємо? Які потрібні сили, щоб це витримати? Прийшли до якогось селища, діти бігають — голодні, нещасні. Бояться нас... Ховаються... Я, яка клялася, що їх усіх ненавиджу... Я збирала у своїх солдатів все, що в них є, що залишалося від пайка, будь-який шматочок цукру, і віддавала німецьким дітям. Зрозуміло, я не забула... Я все пам'ятала... Але дивитися спокійно в голодні дитячі очі я не могла. Рано-вранці вже стояла черга німецьких дітей побіля наших кухонь, давали перше і друге. У кожної дитини через плече перекинута сумка для хліба, на поясі бідончик для супу і щось для другого — каші, гороху. Ми їх годували, лікували. Навіть гладили... Я вперше погладила... Злякалася... Я... Я! Гладжу німецьку дитину... У мене пересохло в роті від хвилювання. Але невдовзі звикла. І вони звикли...»

*Софія Адамівна Кунцевич,
санінструктор*

«Дійшла до Німеччини... Від Москви йшла...

Я була старшим фельдшером у танковому полку. У нас "тридцятьчетвірки", вони швидко горіли. Дуже страшно. Я до війни не чула навіть пострілу з гвинтівки. Якось десь далеко-далеко бомбили, коли ми їхали на фронт, так мені здавалося: вся земля дрижить. Сімнадцять років було, щойно

технікум закінчила. І так сталося, що я приїхала і відразу в бій. Вилізла з танка... Вогонь... Небо горить... Земля горить... Залізо горить... Тут мертві, а там волають: "Врятуйте... Допоможіть"... Такий мене жах пойняв! Я не знаю, як я не побігла. Як я не втекла з поля бою? Це ж так страшно, що слів таких немає, лише почуття. Я раніше не витримувала, а тепер вже можу переглядати стрічки про війну, але все одно плачу.

Дійшла до Німеччини...

Перше, що побачила на німецькій землі, – саморобний плакат біля самої дороги: "Ось вона – проклята Німеччина!"

Ми увійшли до селища... Ставні у всіх зачинені. Вони все кидали і тікали на велосипедах. Геббельс їх переконав, що росіяни прийдуть, будуть рубати, колоти, різати. Відчиняєш двері до будинку: нікого немає або всі лежать убиті, отруєні. Діти лежать. Вони стрілялися, труїлися... Що ми відчували? Радість, що ми перемогли і їм тепер боляче, як і нам. Почуття помсти. А дітей було шкода...

Знайшли одну стару.

Я їй кажу:

— Ми перемогли.

Вона заплакала:

— У мене два сини в Росії загинуло.

— А хто винен? Скільки у нас загинуло!

Вона відповідає:

— Гітлер...

— Гітлер сам не вирішував. Це ж ваші діти, чоловіки...

Вона тоді мовчить.

Дійшла до Німеччини...

Хотіла мамі розповісти... А моя мати померла під час війни з голоду, в них ні хліба, ні солі, нічого не було. А брат лежав у госпіталі важко поранений. Лише сестра чекала мене. Вона писала, що, коли увійшли наші війська в Орел, то вона всіх військових дівчат за шинель хапала. Їй здавалося, що я неодмінно буду там. Я мала повернутися...»

*Ніна Петрівна Сакова,
лейтенант, фельдшер*

«Дороги Перемоги...

Ви уявити собі не можете доріг Перемоги! Йшли звільнені в'язні — з візками, з вузлами, з національними прапорами. Росіяни, поляки, французи, чехи... Усі перемішалися, кожен ішов у свій бік. Усі обіймали нас. Цілували.

Зустріли російських дівчат. Я заговорила з ними, і вони розповіли... Одна з них була вагітна. Найгарніша. Її зґвалтував господар, у якого вони працювали. Змусив із ним жити. Вона йшла і плакала, била себе в живіт: "Ну, фрица додому не повезу! Не понесу!" Вони її вмовляли... Але вона повісилася... Разом зі своїм маленьким фрицем...

Ось тоді треба було слухати — слухати і записувати. Шкода, що нікому не спало на думку нас вислухати, всі повторювали слово "Перемога", а решта здавалося неважливим.

Ми з подругою їхали одного разу на велосипедах. Іде німкеня, як я пам'ятаю, троє дітей у неї — двоє в колясці, один поруч із нею, за спідницю тримається. Вона така змучена. І ось, ви розумієте, вона порівнялася з нами — стала на коліна

і кланяється. Ось так... До землі... Ми не розуміємо, що вона каже. А вона прикладає руку туди, де серце, і на дітей показує. Загалом, ми зрозуміли, вона плаче, кланяється і дякує нам, що її діти залишилися живі...

То ж була дружина чиясь. Її чоловік, напевно, воював на Східному фронті... У Росії...»

*Анастасія Василівна Воропаєва,
єфрейтор, прожектористка*

«У нас один офіцер закохався в німецьку дівчину...

Дійшло до начальства... Його розжалували й відправили в тил. Якби згвалтував... Це... Звісно, було... У нас мало пишуть, але це — закон війни. Чоловіки так довго без жінок обходилися, і, звісно, ненависть. Увійдемо до містечка чи села — перші три дні на грабіж і... Ну, звісно не озвучували... Самі розумієте... А через три дні вже можна було й під трибунал потрапити. Під гарячу руку. А три дні пили й... А тут — любов. Офіцер сам зізнався в особовому відділі — любов. Звісно, це — зрада... Закохатися в німкеню — в дочку чи дружину ворога? Це... І... Ну, якщо коротко, забрали в нього фотографії, її адресу. Звісно...

Я пам'ятаю... Звичайно, я пам'ятаю згвалтовану німкеню. Вона лежала гола, граната засунута між ніг... Тепер соромно, а тоді я сорому не відчувала. Почуття, звісно, змінювалися. Одне ми відчували в перші дні, а інше — пізніше... За кілька місяців... До нашого батальйону... До нашого командира прийшли п'ятеро німецьких дівчат. Вони плакали... Гінеколог

оглянув: у них там — рани. Рани рвані. Усі труси в крові... Їх усю ніч гвалтували. Солдати стояли в черзі...

Не записуйте... Вимкніть магнітофон... Правда! Усе — правда! Вишикували наш батальйон... Цим німецьким дівчатам сказали: йдіть і шукайте, якщо когось упізнаєте — розстріляємо на місці. Без огляду на звання. Нам соромно! Але вони сиділи і плакали. Вони не хотіли... Вони вже не хотіли крові. Так і сказали... Тоді їм кожній дали по буханці хліба. Звісно, все це війна... Звісно...

Гадаєте, легко було пробачити? Бачити цілі... білі... будиночки під черепичним дахом. З трояндами... Я сама хотіла, щоб їм було боляче... Так... Хотіла бачити їхні сльози... Стати хорошою відразу неможливо. Правильною й доброю. Такою хорошою, як ви тепер. Жаліти їх. Для цього мені треба було, щоб десятки років минуло...»

*А. Раткіна,
молодший сержант,
телефоністка*

«Рідна земля визволена... Помирати стало зовсім нестерпно, ховати стало зовсім нестерпно. Умирили за чужу землю, ховали в чужій землі. Нам пояснювали, що ворога треба добити. Ворог ще небезпечний... Усі розуміли... А вмирати так шкода... Уже нікому не хочеться...

Я запам'ятала багато плакатів уподовж доріг, вони були схожі на хрести: "Ось вона — проклята Німеччина!" Цей плакат запам'ятали всі...

І всі чекали цього моменту... Ось зараз ми зрозуміємо... Ми побачимо... Звідки вони? Яка в них земля, які будинки? Невже це звичайні люди? І вони жили звичайним життям? На фронті я не уявляла собі, що зможу знову читати вірші Гейне. Свого улюбленого Гете. Я вже не могла б слухати Вагнера... До війни — а я виросла в сім'ї музикантів — я любила німецьку музику — Баха, Бетховена. Видатного Баха! Усе це я викреслила зі свого світу. Потім ми бачили, нам показали крематорії... Табір Освенцим... Гори жіночого одягу, дитячих черевичків... Сіра зола... Її на поля вивозили, під капусту. Під салати... Я не могла більше слухати німецьку музику... Багато води сплигло, поки я повернулася до Баха. Стала грати Моцарта.

Нарешті ми на їхній землі... Перше, що нас здивувало, — гарні дороги. Великі селянські будинки... Горщики з квітами, ошатні фіранки на віконцях навіть у сараях. У будинках білі скатертини. Цінний посуд. Фарфор. Я там уперше побачила пральну машину... Ми не могли зрозуміти: навіщо їм було воювати, якщо вони так добре жили? У нас люди в землянках туляться, а в них білі скатертини. Кава в маленьких чашках... А я лише в музеї їх бачила. Ці чашечки... Я забула розповісти про одне потрясіння, всіх нас потрясло... Ми пішли в наступ, і ось перші німецькі окопи, які ми захопили... Заскакуємо туди, а там у термосах ще гаряча кава. Запах кави... Галети. Білі простирадла. Чисті рушники. Туалетний папір... У нас усього цього не було. Які простирадла? Спали ми на соломі, на гілках. Іноді по два-три дні жили без гарячого. І наші солдати розстрілювали ці термоси... Цю каву...

А в німецьких будинках я бачила розстріляні кавові сервізи. Горщики з квітами. Подушки... Дитячі коляски... Але все одно ми не здатні були сподіяти їм те саме, що вони нам накоїли. Змусити їх страждати так, як ми страждали.

Нам важко було збагнути, звідки їхня ненависть? Наша зрозуміла. А їхня?

Дозволили посилати додому посилки. Мило, цукор... Хтось взуття посилав, у німців міцне взуття, годинники, шкіряні речі. Усі шукали годинники. Я не могла, мені було огидно. Я нічого не хотіла в них брати, хоча я знала, що мама з моїми сестричками живуть у чужій хаті. Нашу спалили. Коли повернулася додому, розповіла мамі, вона обійняла мене: "Я теж нічого не могла б у них узяти. Вони вбили нашого тата".

Томик Гейне я взяла в руки за десятки років після війни. І платівки з німецькими композиторами, які любила до війни...»

*Аглая Борисівна Нестерук,
сержант, зв'язкова*

«Це вже в Берліні... Зі мною був такий випадок: йду вулицею, а назустріч мені вискакує хлопчисько з автоматом — фолькштурм, уже кінець війни. Останні дні. У мене рука на автоматі. Напоготові. Він на мене подивився, закліпав і заплакав. І я не вірю собі — і в мене сльози. Мені так його шкода стало, стоїть пацан із цим автоматом безглуздим. І я його пхаю до зруйнованого будинку в підвороттє, кажу: ховайся. А він злякався, що я його пристрелю зараз — у мене шапка

на голові, незрозуміло, дівчина чи хлопець. За руку мене хапає. Реве! Я погладила його по голові. Він онімів. Війна — як не як... Так, я сама оніміла! Я ж їх усю війну ненавиділа! Справедливо-несправедливо, а все одно противно вбивати, особливо в останні дні війни...»

*Альбіна Олександрівна Гантімурова,
старший сержант, розвідниця.*

«Шкодную... Я не виконала одного прохання...

Привезли до нашого госпіталю одного німецького пораненого. Мені здається, це був льотчик. У нього було перебите стегно, і почалася гангрена. Якось так шкода мені його стало. Лежить і мовчить.

Я трохи німецьку мову розуміла. Питаю його:

— Пить хочеш?

— Ні.

Поранені знали, що в палаті німецький поранений. Він окремо лежав. Я йду, вони обурюються:

— Так ви ворогові воду несете?

— Він помирає... Я повинна йому допомогти...

Нога вся в нього синя, нічого вже не зробиш. Зараження моментально зжирає людину, людина згоряє за добу.

Даю я йому воду, а він на мене дивиться і раптом каже:

— Гітлер капут!

А це сорок другий рік. Ми під Харковом в оточенні.

Я питаю:

— Чому?

— Гітлер капут!

Тоді я йому у відповідь:

— Ти так думаєш і говориш тепер, бо ти тут лежиш. А там ви вбиваєте...

Він:

— Я не стріляв, я не вбивав. Мене змусили. Але я не стріляв...

— Усі так виправдовуються, коли в полон потрапляють.

І раптом він мене просить:

— Я дуже... дуже... прошу, фрау... — і дає мені пакет із фотографіями. Показує, що ось його мама, він, його брати, сестри... Гарна така фотографія. На звороті він пише адресу: — Ви будете там. Будете! — І це говорив німець у сорок другому році під Харковом. — Так ви киньте, будь ласка, це в поштову скриньку.

Він написав адресу на одній фотографії, а там був повний конверт. І я ці фотографії довго із собою возила. Переживала, коли під час сильного бомбардування загубила їх. Конверт пропав, коли ми вже увійшли до Німеччини..»

*Лілія Михайлівна Бутко,
хірургічна медсестра*

«Пам'ятаю бій...

У тому бою ми захопили дуже багато німецьких полонених. Були з-поміж них поранені. Ми перев'язували їх, вони стогнали, як наші хлопці. А сонце пражить... Спекота! Знайшли

чайник, дали попити. Місце голе. Нас обстрілюють. Наказ: терміново окопатися, замаскуватися.

Ми почали копати окопи. Німці дивляться. Їм пояснили: допоможіть, мовляв, копати, попрацюйте. Вони, коли зрозуміли, чого ми від них хочемо, з жахом на нас озиралися, вони так зрозуміли, що, коли викопають ями, ми їх поставимо біля цих ям і розстріляємо. Вони цього ждали... Треба було бачити, з яким жахом вони копали... Їхні обличчя...

А коли побачили, що ми їх перев'язали, напоїли водичкою і сказали їм, щоб ховалися в окопах, які самі вирили, вони не могли прийти до тями, вони розгубилися... Один німець заплакав... Це був літній чоловік, він плакав і ні від кого не ховав своїх сліз...»

*Ніна Васиївна Іллінська,
медсестра*

Про твори з дитячими помилками і кінокомедії

«Війна підходила до кінця...

Викликає замполіт:

— Віро Йосипівно, доведеться вам працювати з німецькими пораненими.

А на той час уже були вбиті два брати.

— Не буду.

— Але, розумієте, треба.

— Я не можу: в мене загинули два брати, очі мої їх би не бачили, я готова їх різати, а не лікувати. Зрозумійте ж мене...

— Це наказ.

— Якщо наказ, тоді я підкоряюся. Я — військова людина.

Я лікувала цих поранених, робила все, що треба, але мені було важко. Торкатися до них, полегшувати біль. Тоді я знайшла в себе перше сиве волосся. Саме тоді. Я їм робила все: оперувала, годувала, знеболювала — все, як годиться. Лише єдине я не могла робити — це вечірній обхід. Уранці ти перев'язуєш пораненого, слухаєш пульс, словом, дієш, як медик, а під час вечірнього обходу треба поговорити з хворими, запитати, як вони почуваються. Ось цього я не могла. Перев'язати, прооперувати — могла, а говорити з ними — ні. Я так і замполіта відразу попередила:

— Вечірнього обходу їм я не робитиму...»

*Віра Йосипівна Хорева,
військовий хірург*

«У Німеччині... У наших госпіталях вже з'явилося багато німецьких поранених...

Пам'ятаю свого першого німецького пораненого. У нього почалася гангрена, йому ампутували ногу... І він лежав у моїй палаті...

Увечері мені кажуть:

— Катю, йди подивися свого німця.

Я пішла. Може, кровотеча чи ще що. Він прокинувся, лежить. Температури немає, нічого.

Він так дивиться-дивиться, потім витягає маленький такий пістолетик:

— На...

Він говорить німецькою, я вже не пам'ятаю, але я зрозуміла, наскільки стало запасу шкільних уроків.

— На... — каже, — я хотів вас убивати, але тепер ти вбий мене.

Мовляв, що його врятували. Він нас убивав, а ми його врятували. А я не можу сказати йому правду, що він помирає...

Іду з палати і несподівано помічаю в себе сльози...»

*Катерина Петрівна Шалигіна,
медсестра*

«У мене могла бути зустріч... Я боялася цієї зустрічі...

Коли я навчалася в школі, а я навчалася в школі з німецьким ухилом, до нас приїжджали німецькі школярі. До Москви. Ми ходили з ними до театру, разом співали. Я в одного німецького хлопчика... Він так гарно співав. Ми з ним подружилися, я навіть у нього закохалася... І ось усю війну думала: а що, коли зустріну його і пізнаю? Невже він теж із-поміж цих? Я така емоційна, з дитинства надзвичайно вразлива. Дуже!

Якось іду полем, щойно бій прокотився... Своїх убитих ми підібрали, залишилися німці... Мені здалося, що він лежав... Ну, такий схожий молодий хлопець... На нашій землі... Я довго над ним стояла...»

*Марія Анатоліївна Флеровська,
політпрацівник*

«Хочете дізнатися правду? Я її сама лякаюся...

Один наш солдат... Як вам пояснити? У нього всі родичі загинули. Він... Нерви... Може, п'яний? Що ближче була перемога, то більше пили. У будинках і підвалах завжди можна було знайти вино. Шнапс. Пили і пили. Він узяв автомат і кинувся до німецького будинку... розрядив обойму... Ніхто за ним не встиг. Побігли... А в будинку вже самі трупи... Діти лежать... Забрали в нього автомат, зв'язали. Він матюками: "Дайте я сам застрелюсь".

Його заарештували і судили — розстріл. Я його жаліла, всі його жаліли. Він усю війну провоював. До Берліна дійшов...

А чи можна про це писати? Раніше не можна було...»

*А. С-ва,
зенітниця*

«Війна на мене чекала...

Як виповнилося мені вісімнадцять років... Принесли повістку: з'явитися до райвиконкому, взяти з собою на три доби продуктів, пару білизни, кухоль, ложку. Це називалося: мобілізація на трудфронт.

Привезли нас до міста Новотроїцьке Оренбурзької області. Стали ми працювати на заводі. А морози стояли такі, що пальто в кімнаті замерзло, візьмеш, воно важке, як поліно. Чотири роки без відпусток, без вихідних працювали.

Чекали і чекали, коли війні настане кінець. Остання крапка. О третій годині ночі шум у гуртожитку, прийшли директор заводу і решта начальства: "Перемога!" А я встати з ліжка

не в змозі, мене посадять, а я назад падаю. Цілий день підняти не могли. Від радості, від сильного почуття мене паралізувало. Лише наступного ранку я встала... Вийшла на вулицю, мені хотілося кожного обійняти і поцілувати...»

*Ксенія Климентіївна Белко,
боєць трудфронту*

«Яке гарне слово — перемога...

Я розписалася на рейхстазі... Написала вугіллям, тим, що до рук потрапило: "Перемогла вас російська дівчина із Саратов". Усі щось залишали на стіні, якісь слова. Свідчення і прокльони...

Перемога! У мене подруги запитують: "Ти ким будеш?" А ми під час війни так наголодувались... Несила... Хотіли наїстися бодай один раз досхочу. У мене мрія була — отримаю першу післявоєнну зарплату і куплю ящик печива. Ким буду після війни? Звісно, кухарем. І досі працюю в громадському харчуванні.

Друге запитання: "Коли заміж?" Якогома швидше... Я мріяла, як буду цілуватися. Страшенно хотілося цілуватися... Ще хотілося — співати. Співати! Ну ось...»

*Олена Павлівна Шалова,
комсорг стрілецького батальйону*

«Я навчилася стріляти, кидати гранати... Ставити міни. Надавати першу медичну допомогу...

Але за чотири роки... Протягом війни я забула всі правила граматики. Усю шкільну програму. Могла розібрати автомат із заплющеними очима, але твір під час вступу до інституту написала з дитячими помилками і майже без ком. Урятували мене мої бойові нагороди — до інституту зарахували. Почала навчатися. Читаю книжки — і не розумію, читаю вірші — і не розумію. Я забула ці слова...

Ночами діймали кошмари: есесівці, гавкіт собак, останні крики... Умираючи, людина часто щось шепоче, це страшніше, ніж крик. Усе до мене поверталось... Людину ведуть на розстріл... В очах страх... І ясно, що не вірить, до останньої хвилини не вірить. І цікавість теж, і цікавість є. Стоїть перед автоматом і в останню хвилину затуляється руками. Обличчя затуляє... Уранці моя голова розпухала від крику...

Під час війни я не замислювалася, а тут почала думати. Прокручувати... Усе це повторювалося і повторювалося... Я не спала... Лікарі заборонили мені навчатися. Але дівчата — сусідки по кімнаті в гуртожитку — сказали, щоб забула про лікарів, і взяли наді мною шефство. Щовечора вони почергово тягли мене до кіно, на комедію. "Ти маєш навчитися сміятися. Багато сміятися". Хотіла чи ні — вели. Комедій було мало, і кожну я дивилася по сто разів, разів сто — мінімум. Спочатку сміялася, як плакала...

Але кошмари відступили. Змогла вчитися...»

*Тамара Устимівна Воробейкова,
підпільниця*

Про Батьківщину, Сталіна і червоний ситець

«Була весна...

Гинули молоді хлопці, вони гинули навесні... У березні, квітні... Запам'ятала, що навесні, на ту пору, коли садки цвіли і всі чекали на перемогу, ховати людей було найтяжче. Навіть якщо про це вам уже казали, ще раз запишіть. Міцно вкарбувалося...

Два з половиною роки я була на фронті. Тисячі перев'язок зробили мої руки, тисячі ран промили... перев'язувала й перев'язувала... Якось пішла перемінити косинку, притулилася до віконної рами і відключилася. Спохопилася і почуваюся відпочилою. Зустрічає мене лікар і починає ляяти. Я нічого не розумію... Він пішов, але перед цим дав мені два наряди поза чергою, і моя напарниця мені пояснила, в чім річ: мене не було понад годину. Отже, я заснула.

Тепер здоров'я мало, нерви погані. А коли запитують: "Які у вас нагороди", — соромлюся зізнатися, що немає в мене нагород, не встигли мене нагородити. І, мабуть, тому не встигли, що багато нас було на війні й кожен робив, що міг... Що було йому під силу... Хіба можна було нагородити всіх? Але всі ми отримали найбільшу нагороду — 9 травня. День Перемоги!

Я пам'ятаю незвичайну смерть... Ніхто тоді не розібрався, не під пору було... А я згадую... У нас помер один капітан першого дня, коли ми ступили на німецьку землю. У нього, ми знали, вся сім'я загинула в окупації. Це був хоробрий чоловік, він так чекав... Він боявся загинути раніше. Не дожити до того

дня, коли він побачить їхню землю, їхнє лихо, їхнє горе. Як вони плачуть, як вони страждають... Побачить розбите камінюччя замість їхніх будинків... Помер він просто так, не поранений, нічого. Дійшов, подивився — і помер.

Я й тепер іноді згадаю: чому він помер?»

*Тамара Іванівна Кураєва,
медсестра*

«Я попросилася на передову з поїзда... Відразу... Йшла частина — я до неї. Тоді в мене було таке поняття, що з передової я хоч на день, але раніше додому прийду, ніж із тилу. Маму вдома залишила. Наші дівчата й тепер згадують: "Вона не хотіла в санроті бути". І справді, прийду до санроті, помиюся, білизну якусь візьму — і назад до свого окопу. На передові позиції. Про себе не думала. Повзеш, біжиш... От лише запах крові... До запаху крові я звикнути не могла...

Після війни до пологового відділення влаштувалася акушеркою — але мало там затрималася. Мало... Коротко... У мене алергія на запах крові, просто не сприймав її організм. Стільки я цієї крові на війні бачила, що вже не витримувала. Більше організм її не сприймав. Пішла з "родилки", пішла на "швидку допомогу". У мене кропив'янка була, я задихалася.

А пошила якось із червоної матерії блузку, по руках у мене за день розповзлися якісь плями. Пухирі. Ні червоного ситцю, ні червоних квітів — троянд чи гвоздик, мій організм не сприймав. Нічого червоного, нічого кольору крові... У мене й тепер нічого червоного в домі немає. Не знайдеш. Людська

кров дуже яскрава, ні в природі, ні в художників на картинах я не бачила такого яскравого кольору. Сік граната трохи схожий, і то не дуже. Стиглого граната...»

*Марія Яківна Єжова, гвардії лейтенант,
командир санвзводу*

«Ох-ох-ох... Ха-ха-ха... Усе охають та охають, яка я розмалювана. Розцяцькована. Я й на війні була такою. Не військовою. Різні дрібнички на мені... Добре, що командир у нас був, як тепер би сказали, демократ. Не з казарми, а з університету. Уявіть собі, доцент. З хорошими манерами. За тих часів... Рідкісний птах... Рідкісний птах до нас залетів...

Я люблю каблучки, нехай не коштовні, але щоб багато, на обох руках. Люблю гарні парфуми. Модні. Усякі брязкальця. Різні й багато. У нашій родині завжди сміялися: "Що нашій божевільній Оленці подарувати на день народження? Звісно, - каблучку". Після війни першу каблучку брат випиляв мені з консервної банки. А кулон точив-точив і виточив із пляшкового скла, із зеленого шматочка. Ще один — із світло-коричневого.

Усе на себе чіпляю, як сорока, все блискуче. Ніхто не вірить, що я була на війні. Сама вже не вірю. І в оцю хвилину, коли з тобою сидимо й розмовляємо, не вірю. А в скриньці лежить орден Червоної Зірки... Найошатніший орден... Справді, гарний? Його мені спеціально дали. Ха-ха-ха... Якщо серйозно... Для історії, так? Ця штука у тебе пише... Значить, для історії... Скажу так: якщо не бути жінкою, то на війні не виживеш.

Я зроду не заздрила чоловікам. Ні в дитинстві, ні в юності. Ні на війні. Я завжди раділа, що я жінка. Кажуть, що зброя — автомат, пістолет — гарне, в ньому багато людської думки, пристрасті, а мені воно ніколи не здавалося гарним. Я бачила, з яким захопленням чоловіки дивляться на хороший пістолет, мені це було незрозуміло. Я жінка.

Чому я залишилася одна? Женихи в мене були. Вистачало женихів... Але ось одна... Сама себе звеселяю. Усі подруги в мене молоді. Я люблю молодість. Я старості боюся більше, ніж війни. Ти пізно прийшла... Я тепер про старість думаю, а не про війну...

А штука твоя пише, так? Для історії, так?»

*Олена Борисівна Звягінцева,
рядова, зброяр*

«Я — вдома... Удома всі живі... Мама врятувала всіх: дідуся з бабусею, сестричку і брата. І я повернулася...

За рік приїхав наш тато. Тато повернувся з великими нагородами, я привезла орден і дві медалі. Але в нашій родині було так: головна героїня — мама. Вона всіх урятувала. Урятувала сім'ю, врятувала будинок. У неї була найстрашніша війна. Тато ніколи не надягав ні ордену, ні орденські колодки, він вважав, що козиряти йому перед мамою соромно. Ніяково. У мами ж нема нагород...

Нікого так у житті я не любила, як свою маму...»

*Рита Михайлівна Окуневська,
рядова, мінер*

«Я повернулася іншою... У мене довго тривали ненормальні стосунки зі смертю. Дивні, я б так сказала...

У Мінську пустили перший трамвай, і я в тому трамваї їхала. І раптом трамвай став, усі кричать, жінки плачуть: "Людину вбило! Людину вбило!" А я єдина сиджу у вагоні, я зрозуміти не можу, чому всі плачуть. У мене не з'являлося такого відчуття, що це страшно. Стільки вбитих на фронті бачила... Я не реагувала. Я звикла жити серед них. Убиті завжди поруч... Біля них курять, їдять. Розмовляють. Вони не десь там, не в землі, як у мирному житті, а завжди тут. З нами.

А потім повернулося це почуття, знову стало страшно, якщо побачу мертву людину. У труні. Через кілька років до мене це почуття повернулося. Я стала нормальна... Схожа на інших...»

*Белла Ісааківна Енштейн,
сержант, снайпер*

«Випадок довоєнний...

Я була в театрі. Під час антракту, коли загорілося світло, я побачила... Усі його побачили... Піднявся шквал оплесків. Грім! В урядовій ложі сидів Сталін. Мій батько був заарештований, зник у таборах старший брат, незважаючи на це, я була в такому захваті, що у мене ринули сльози з очей. Я завмирала від щастя! Весь зал... Весь зал устав! Стояв і аплодував десять хвилин.

Така я приїхала на війну. Воювати. А на війні я почула тихі розмови... Уночі поранені курять у коридорі. Хтось

спить, а хтось не спить. Розмовляли про Тухачевського, про Якіра... Зникли тисячі! Мільйони людей! Куди? Українці розповідали... Як їх до колгоспів заганяли. Утихомирювали... Як Сталін улаштував голод, називали вони його самі — голодомор. Збожеволілі матері їли своїх дітей... А земля там така багата, що посадиш прутик, верба виросте. Полонені німці її в посилки насипали і додому відправляли. Така вона жирна, та земля. Метр чорнозему. Родючого шару. Розмови були тихими... Напівголосно... ніколи таких розмов не було в групі, а завжди, якщо двоє. Третій зайвий, третій донесе...

Анекдот розповім... Розповім, щоб не заплакати. Отже, так... Ніч. Барак. Ув'язнені лежать і розмовляють. Питають один одного: "За що посадили?" Перший каже — за правду, другий — через батька... А третій відповідає: "Через лінощі". Як?! Усі дивуються. Розповідає: "Сиділи ввечері в одній компанії і розповідали анекдоти. Додому повернулися пізно. Дружина запитує: "Зараз підемо донесемо чи вранці?" — "Давай уранці. Спати хочу". А вранці за нами прийшли..."

Смішно. А сміятися не хочеться. Плакати треба. Плакати.

Після війни... Усі чекали рідних із війни, а ми з мамою чекали їх із табору. Із Сибіру... Як же! Ми перемогли, ми довели свою вірність, свою любов. Тепер нам повірять.

Брат повернувся в сорок сьомому, а тата ми не знайшли... Нещодавно я їздила до своїх фронтових подруг на Україну. Живуть вони у великому селі під Одесою. Стоять посеред села

два обеліски: півсела померло з голоду, а всі мужики загинули під час війни. А як у Росії порахувати? Ще люди живі, йдіть і питайте. Таких, як ти, моя дівчинко, на нашу історію треба сотні. Щоб описати всі наші страждання. Море наших сліз. Моя ти дівчинко...»

*Наталія Олександрівна Купріянова,
хірургічна медсестра*

«РАПТОМ СТРАШЕННО ЗАХОТИЛОСЯ ЖИТИ...»

Телефон дзвонить і дзвонить. Нотую нові адреси, отримую нові листи. І не можна зупинитися, бо щоразу правда нестерпна.

Тамара Степанівна Умнягіна, гвардії молодший сержант, санінструктор:

«Ох, моя ти діамантова...

Усю ніч згадувала, збирала в пам'яті...

Прибігла я до військкомату: спідничка в мене з рожекки, на ногах прогумовані білі тапочки, вони, як черевички, із застібкою, це було наймодніше. Ось на мені ця спідничка, тапочки — попросилася на фронт, направили. Сіла на якусь машину. Дісталася до частини, це стрілецька дивізія, вона під Мінськом стояла, а мені кажуть, що дуже потрібна ти тут, мовляв, соромно чоловікам, якщо сімнадцятирічні дівчата воюватимуть. І так далі, що ворога невдовзі розіб'ємо, йди, дівчинко, до мами. Я, звісно, засмутилася, що не беруть на війну. І що я роблю? Іду до начальника штабу, а в нього сидить той полковник, який мені відмовив, і я кажу: "Товаришу начальнику ще вищий, дозвольте не послухатися товариша полковника. Я все одно додому не повернуся, з вами відступатиму. Куди я піду — німці вже близько". Так мене всі і звали потім: "Товариш начальник

ще вищий". Це був сьомий день війни. Почали ми відступати...

Незабаром кров'ю вмилися. Поранених було дуже багато, але вони такі тихі, вони так терпіли, вони так хотіли жити. Усі хотіли дожити до дня перемоги. Чекали: ось-ось... Пам'ятаю, у мене все просочувалося кров'ю — до, до, до... Капці мої порвалися, вже йшла босоніж. Що я бачила? Під Могильовом бомблять станцію. І там ешелон із дітьми. Їх стали викидати у вікна вагонів, маленькі діти — три-чотири роки. Недалеко ліс, ось вони біжать до того лісу. Відразу ж пішли німецькі танки, і танки пішли по дітях. Нічого від цих дітей не залишилося... Із цієї картини і сьогодні можна збожеволіти. Але під час війни люди витримували, з розуму вони спадали після війни. Хворіли після війни. А під час війни виразки шлунка зарубцьовувались. У снігу спиш, шинелька слабка, а зранку навіть нежиті немає.

Потім потрапила наша частина в оточення. У мене стільки поранених, і жодна машина не хоче зупинятися. А німці йдуть слідом, ось-ось замкнуть нас кільцем. Тоді один поранений лейтенант дає мені свій пістолет: "Умієш стріляти?" Звідки я вмію? Я лише бачу, як стріляють. Але я взяла пістолет і пішла з ним на дорогу зупиняти машини. Там уперше вилаялася. Як мужик. Добрячим матюком у кілька поверхів... Усі машини мимо... Спочатку вистрілила в повітря... Знаю, що поранених на руках не зможемо забрати. Не заберемо. Вони просять: "Хлопці, добийте. Не залишайте нас так". Другий постріл... Прошила кузов... "Дурна!!! Ти навчися спочатку стріляти". Загальмували. Допомогли розміститися.

Але найстрашніше було попереду, найстрашніше — це Сталінград. Яке там поле бою? Це місто — вулиці, будинки, підвали. Спробуй витягнути звідти пораненого! У мене тіло було — суцільний синець. І штани в мене всі закривавлені. Повністю. Старшина нас лаяв: "Дівчата, більше немає штанів, і не просіть". А в нас штани засохнуть і стоять, від крохмалю так не стоять, як від крові, порізатися можна. Плямочки чистої немає, навесні здавати нічого. Горіло все, на Волзі, наприклад, горіла навіть вода. Навіть узимку річка не замерзала, а горіла. Усе горіло... У Сталінграді не було жодного грама землі, який не просочений людською кров'ю. Російською та німецькою. І бензином... мастилом... Там усі зрозуміли, що відступати далі нікуди, не можна нам відступати: або загинемо всі — країна, весь народ — або переможемо. Це всім стало зрозуміло, настав такий момент. Уголос не говорили, але кожен розумів. Генерал і солдат розумів...

Прибуває поповнення. Молоді такі, гарні хлопці. Перед боєм дивишся на них і вже знаєш, що їх уб'ють. Я боялася нових людей. Боялася їх запам'ятовувати, з ними розмовляти. Тому що ось вони приїхали, і ось їх уже немає. Два-три дні... Дивишся, дивишся на них перед боєм... То ж сорок другий рік — найважчий, найважчий момент. Був випадок, коли з трьохсот душ нас залишилося наприкінці дня десять. І коли нас стільки залишилося, коли стихло, ми стали цілуватися, плакати, що ми наразі живі. Рідні всі одне одному. Поріднилися.

Перед твоїми очима людина помирає... І ти знаєш, бачиш, що нічим не можеш їй допомогти, у неї хвилини залишилося. Цілуєш її, гладить її, ласкаві слова їй кажеш. Прощаєшся

з нею. Ну, нічим ти їй більше не можеш допомогти... Ті обличчя в мене ось і тепер в пам'яті. Я бачу їх — усіх-усіх хлопців. Чомусь ось роки минули, а хоча б когось забула, бодай одне обличчя. Адже нікого не забула, всіх пам'ятаю... Усіх бачу... Нам хотілося самим їм могилки вибрати, своїми руками, але це теж не завжди виходило. Ми йшли, а вони залишалися. Бувало, забинтуєш всю голову, а він у тебе під бинтами помер. І його ховають із забинтованою головою. Інший, якщо він на полі бою загинув, він хоча б на небо дивився. Або помирає і просить: "Замкни мені очі, сестричко, тільки акуратно". Місто зруйноване, будинки — це, звісно, страшно, але коли люди лежать, молоді чоловіки... Ти не можеш віддихатися, ти біжиш... Рятуюєш... Здається, що сил уже немає, більше ніж на п'ять хвилин їх у тебе вже не вистачить... Але ти біжиш... березень, перша вода під ногами... У валянки взуватися не можна, а я натягла і пішла. Цілий день в них повзала, до вечора вони стали такі мокрі, що не могла їх зняти. Довелося різати. І не захворіла... повіриш, моя діамантова?

Коли в Сталінграді скінчилися бої, нам дали завдання вивозити найважчих поранених на пароплавах, баржах до Казані, до Горького. Це вже весна,десь березень—квітень. Але стільки ще знаходили поранених, вони були в землі — в окопах, землянках, підвалах... Їх було так багато, я передати не можу. Це був жах! Ми завжди думали, коли виносили поранених із поля бою, що їх уже не залишилося, всіх відправили, в Сталінграді самому їх немає, а коли все скінчилося, то їх виявилось так багато, що не вірилось... Не можна уявити... На тому пароплаві, де я їхала, зібрали тих, хто без рук, без ніг,

сотні хворих на туберкульоз. Ми мали їх лікувати, умовляти тихими словами, заспокоювати усмішкою. Коли нас посиляли, то обіцяли, що ось відпочинете, казали, від боїв, це неначе за подяку, навіть за нагороду було. А виявилось, що це навіть страшніше, ніж сталінградське пекло. Там із поля бою ти витягла людину, надала їй якусь допомогу, віддала — у тебе впевненість: тепер добре, її відвезли. Ідеш, повзеш за наступною. А тут вони весь час перед твоїми очима... Там вони хочуть жити, вони рвуться жити: "Швидше, сестричко! Швидше, любя!" А тут вони відмовляються їсти, хочуть померти. Вони викидалися з пароплава. Ми їх стерегли. Охороняли. Я біля одного капітана навіть ночами сиділа — у нього не було обох рук, він хотів покінчити самогубством. І якось іншу сестричку не попередила, на кілька хвилин вийшла, і він кинувся за борт...

Привезли ми їх до Усоля, це під Перм'ю. Там уже стояли нові чистенькі будиночки, все спеціально для них. Як піонерський табір... Ми їх на ношах несемо, а вони землю зубами рвуть. Здається, ну взяла б будь-кого за чоловіка. На руках би його носила. Повертаємося на пароплаві назад, порожні, відпочити можна, а ми не спимо. Дівчата лежать-лежать, а потім як закиють. Ми сиділи і кожного дня писали їм листи. Розподілили, хто кому пише. Три-чотири листи на день.

І ось така дрібниця. Я після цієї поїздки стала ховати в бою своє обличчя й ноги. У мене були гарні ноги, я так боялася, що їх спотворять. І за обличчя боялася. Ось така деталь...

Після війни я кілька років не могла позбутися запаху крові, він переслідував мене довго-довго. Стану прати білизну — чую цей запах, стану готувати обід — знову чую. Подарував

мені хтось червону блузочку, а тоді ж це така рідкість, матеріалу було мало, але я її не носила, бо вона червона. Ось цей колір я сприймати вже була не в змозі. Не могла ходити до магазину за продуктами. До м'ясних відділів. Найпаче влітку... І бачити куряче м'ясо, розумієш, воно дуже схоже... Таке ж біле, як людське... Чоловік мій ходив... Улітку зовсім не могла залишатися в місті, намагалася хоч кудись виїхати. Як літо, мені здається, що зараз почнеться війна. Коли сонце нагрівало все: дерева, будинки, асфальт — все це мало запах, все пахло для мене кров'ю. Хоч би що їла, пила, не могла звільнитися від цього запаху! Навіть чисту білизну постелю, а воно мені кров'ю пахне...

...Травневі дні сорок п'ятого... Пригадую, що ми багато фотографувалися. Були дуже щасливі... Дев'ятого травня — всі кричать: "Перемога! Перемога!" Солдати качалися по траві — Перемога! Били чечітку. Ай-да-я-я-я...

Стріляли... Що в кого було, з того стріляли...

— Зараз же припинити стріляти! — наказує командир.

— Усе одно патрони залишаться. Навіщо вони? — не розуміли ми.

Хоч би що хто говорив, я чула лише слово — Перемога! І раптом страшно захотілося жити! А як гарно ми всі почнемо тепер жити! Надягла всі свої нагороди і попросила, щоб мене сфотографували. Чомусь хотілося серед квітів. Сфотографувалася на якійсь клумбі.

Сьомого червня в мене було щастя, було моє весілля. Частина улаштувала нам велике свято. Чоловіка я знала давно: він був капітан, командував ротою. Ми з ним поклялися, якщо

залишимося жити, то одружимося після війни. Дали нам місяць відпустки...

Ми поїхали до Кінешми, це Івановська область, до його батьків. Я їхала героїнею, я аніяк не гадала, що так можна зустріти фронтову дівчину. Ми ж стільки пройшли, стільки врятували матерям дітей, дружинам чоловіків. І раптом... Я зазнала образи, я почула образливі слова. Доти ж, крім як "сестричко рідна", "сестричко люба", нічого іншого не чула. А я не якоюсь там була, я була гарненькою. Мені дали нову форму.

Сіли ввечері пити чай, мати відвела сина на кухню і плаче: "З ким ти одружився? З фронтовою... У тебе ж дві молодші сестри. Хто їх тепер заміж візьме?" І тепер, коли про це згадую, плакати хочеться. Уявляєте: привезла я платівочку, дуже любила її. Там були такі слова: "И тебе положено по праву в самых модных туфельках ходить..." Це про фронтову дівчину. Я її поставила, старша сестра підійшла і перед моїми очима розбила, казала: у вас немає ніяких прав. Вони знищили всі мої фронтові фотографії... Ох, моя ти діамантова, слів для того немає. Не маю я слів...

Харчувалися тоді по літерах, такі картки. Ми з чоловіком склали свої літери і поїхали їх отоварювати. Прийшли, це склад спеціальний, там уже черга, ми стали і чекаємо. І ось підходить моя черга, як раптом чоловік, який стояв за прилавком, перескакує через нього — і до мене, цілувати мене, обіймати і кричить: "Хлопці! Хлопці! Я її знайшов. Я її побачив. Так хотів зустріти, так хотів знайти. Хлопці, це вона мене врятувала!" І чоловік мій поруч стоїть. А це поранений, я його з вогню витягла. З-під обстрілу. Він мене запам'ятав, а я? Я хіба

всіх запам'ятаю, їх скільки було! Якось на вокзалі інвалід зустрів: "Сестро! — впізнав. І плаче: — Гадав, зустріну, на коліна стану..." А ноги однієї в нього немає...

Набралися ми лиха, фронтові дівчата. І після війни перепало, після війни у нас була ще одна війна. Теж страшна. Якось чоловіки залишили нас. Не прикрили. На фронті по-іншому було. Повзеш — летить осколок або куля... Хлопці оберігають... "Лягай, сестричко!" — гукне хтось і сам на тебе падає, собою закриває. І куля вже його... Він — мертвий або поранений. Мене три рази так рятували.

З Кінешми ми повернулися знову до частини. Приїжджаємо і дізнаємося, що наша частина не розформовується, ми розміновуватимемо поля. Колгоспам треба дати землю. Для всіх війна скінчилася, а для саперів ще тривала. А матері вже знають, що Перемога... І трави стоять високі-високі, а кругом міни, бомби. Але людям потрібна земля, і ми поспішали. І щодня гинуть твої товариші. Кожного дня після війни мали ховати... Так багато людей ми залишили там, на полях... Так багато... Уже здамо землю колгоспу, піде трактор, деь одна міна сховалася, були і протитанкові, і трактор підривається, і тракторист підривається. А тракторів не так багато. І чоловіків не так багато залишилося. І бачити оті сльози в селі вже після війни... Жінки ридають... Діти ревуть... Пригадую, був у нас солдат... Під Старою Русою, забула село, він був сам звідти, пішов розміновувати свій колгосп, своє поле і там загинув. Усе село його там ховало. Він усю війну провоював, чотири роки, а після війни загинув на своїй Батьківщині, на рідному полі.

Я, було, як стану розповідати, так перехворію. Розповідаю, а всередині дрижачка, все тремтить. Знову все бачу, уявляю: як лежать убиті — у них роти розкриті, щось кричали і не докричалися, кишки вивернуті. Дров менше бачила, ніж убитих... А як страшно! Як страшно в рукопашному бою, де людина на людину з багнетом іде... Голим багнетом. Починаєш заїкатися, кілька днів правильно слова вимовити не можеш. Мову відбирає. Хіба це зрозуміє той, хто там не був? А як розповісти? З якими очима? Ну, скажи мені — з якими очима це треба згадувати? Інші якось можуть... Здатні... А я — ні. Плачу. А це треба, треба, щоб залишилося. Треба передати. Десь у світі має зберегтися наш крик. Наш крик...

Я завжди чекаю нашого свята. День Перемоги... Чекаю і боюся його. Кілька тижнів спеціально збираю білизну, щоб багато було білизни, і цілий день перу. Щоби щось робити, я повинна весь день чимось відволікатися. А коли ми зустрічаємося, нам носовичків замало — ось які наші фронтові зустрічі. Море сліз... Я не люблю військових іграшок, дитячих військових іграшок. Танки, автомати... Хто це вигадав? Мені перевертає душу. Я ніколи не купувала і не дарувала дітям військових іграшок. Ні своїм, ні чужим. Якось додому хтось приніс військовий літачок і пластмасовий автомат. Відразу ж викинула на смітник. Негайно! Тому що людське життя — це такий дар... Великий дар! Сама людина не господар цього дару.

Знаєте, яка у війну була в нас усіх думка? Ми мріяли: "От, хлопці, дожити б... Та якими ж щасливими люди стануть після війни! Яке щасливе, яке гарне настане життя. Люди, які такого

зазнали, вони жалітимуть одне одного. Любитимуть. То будуть інші люди". Ми не сумнівалися в тому. Ані трошечки.

Моя ти діамантова... Люди, як і раніше, ненавидять один одного. Знову вбивають. Оцього я не розумію... І хто це? Ми... Ми це...

Під Сталінградом... Тягну я двох пораниених. Одного протягну — залишаю, потім — другого. І так тягну їх по чергово, бо дуже важкі поранені, їх не можна залишати, і в цього, і в того, як це просто пояснити, високо відбиті ноги, вони стікають кров'ю. Тут хвилина дорога, кожна хвилина. І раптом, коли я подалі від бою відповзла, менше стало диму, раптом я виявляю, що тягну одного нашого танкіста і одного німця... Я сама собі жахалася: там наші гинуть, а я німця рятую. Я запанікувала... Там, у диму, не розібралася... Бачу: людина вмирає, людина кричить... А-а-а... Вони обидва обгорілі, чорні. Однакові. А тут я розгледіла: чужий медальйон, чужий годинник, все чуже. Ця форма проклята. І що тепер? Тягну нашого пораненого і думаю: "Повертатися за німцем чи ні?" Я розуміла, якщо я його залишу, то він невдовзі помре. Від утрати крові... І я поповзла за ним. Я продовжувала тягти їх обох...

Це ж Сталінград... Найстрашніші бої. Найстрашніші. Моя ти діамантова... Не можна мати одне серце для ненависті, а друге — для любові. У людини воно одне, і я завжди думала, як врятувати своє серце.

Після війни довго боялася неба, навіть звести голову до неба. Боялася побачити зорану землю. А по ній уже спокійно ходили граки. Птахи швидко забули про війну...»

1978–2004

ЗМІСТ

ЛЮДИНА БІЛЬША ЗА ВІЙНУ (ЗІ ЩОДЕННИКА-КНИЖКИ).....	7
Через сімнадцять років.....	24
Із того, що викинула цензура.....	27
Із того, що викинула я сама.....	34
«НЕ ХОЧУ ЗГАДУВАТИ...».....	41
«ПІДРОСТІТЬ, ДІВЧАТКА... ВИ ЩЕ ЗЕЛЕНІ...».....	58
Про клятви і молитви.....	59
Про запах страху і валізи цукерок.....	74
Про побут і буття.....	95
«ОДНА Я ПОВЕРНУЛАСЯ ДО МАМИ...».....	113
«У НАШІЙ ХАТІ ДВІ ВІЙНИ ЖИВУТЬ...».....	135
«ТЕЛЕФОННА ТРУБКА НЕ СТРІЛЯЄ...».....	144
«НАС НАГОРОДЖУВАЛИ МАЛЕНЬКИМИ МЕДАЛЯМИ...».....	160
Про ляльки і гвинтівки.....	164
Про смерть і подив перед смертю.....	169
Про коней і птахів.....	173
«ЦЕ БУЛА НЕ Я...».....	177

«Я ЦІ ОЧІ І ТЕПЕР ПАМ'ЯТАЮ...»	188
«МИ НЕ СТРІЛЯЛИ...»	208
Про черевички і прокляту дерев'янку	208
Про спеціальне мило «К» і гауптвахту	217
Про розплавлені підшипники і російський мат	227
«БУВ ПОТРІБЕН СОЛДАТ... А ХОТИЛОСЯ БУТИ ЩЕ Й ВРОДЛИВОЮ...»	236
Про чоловічі чоботи й жіночі капелюшки	237
Про дівочий дискант і матроські забобони	250
Про безмовність жаху і красу вигадки	261
«ПАНЯНКИ! А ВИ ЗНАЄТЕ: КОМАНДИР САПЕРНОГО ВЗВОДУ ЖИВЕ ЛИШЕ ДВА МІСЯЦІ...»	265
«ЛИШЕ ОДИН РАЗ ПОГЛЯНУТИ...»	281
Про бісову бабу і травневі троянди	281
Про дивну тишу перед небом і загублену каблучку	297
Про самотність кулі й людини	306
«ПРО БУЛЬБУ ДРІБНЕНЬКУ...»	310
Про кошик із міною і плюшевою іграшкою	312
Про мамок і татків	325
Про маленьке життя і велику ідею	331

«МАМО, ЯК ЦЕ – ТАТО?»	341
Про купання дитини і про маму, схожу на тата	341
Про Червону Шапочку і про радість зустріти на війні kota	351
Про мовчання тих, хто вже може говорити	360
«І ВОНА ПРИКЛАДАЄ РУКУ ТУДИ, ДЕ СЕРЦЕ...»	364
Про останні дні війни, коли вбивати противно	364
Про твори з дитячими помилками і кінокомедії	374
Про Батьківщину, Сталіна і червоний ситець	380
«РАПТОМ СТРАШЕННО ЗАХОТІЛОСЯ ЖИТИ...»	387

Літературно-художнє видання

АЛЕКСІЄВИЧ Світлана

У війни не жіноче обличчя

Головний редактор *О. С. Кандиба*

Провідний редактор *Л. О. Кратенко*

Редактор *О. М. Уліщенко*

Технічний редактор *І. В. Бойко*

Дизайнери і верстальники *В. В. Котенджу,*

А. Ю. Жога , В. О. Верхолаз

Підписано до друку 29.02.2016. Формат 60х84/16

Папір офсетний. Гарнітура PT Sans. Друк офсетний

Ум.-друк. арк. 23,33. Наклад 3000 прим. Зам. № 2084

ТОВ «Видавництво “Віват”»

Свідоцтво ДК 4601 від 20.08.2013

Придбати книжки за видавничими цінами

та подивитися детальну інформацію

про інші видання можна на сайті

www.vivat-book.com.ua

Замовити книжку можна листом

Поштова адреса: 61037, Україна,

м. Харків, вул. Гомоненка, 10

e-mail: zakaz@vivat.factor.ua

З питань оптових поставок звертатися:

тел. (057) 714-91-73

Поштова адреса: 61037, Україна,

м. Харків, вул. Гомоненка, 10

e-mail: zakaz@vivat.factor.ua

Віддруковано згідно з наданим

оригінал-макетом у друкарні «Фактор-Друк»

61030, Україна,

м. Харків, вул. Саратовська, 51,

тел. +38 (057) 717-53-55

Світлана Алексієвич

Російськомовна білоруська письменниця, лауреатка Нобелівської премії з літератури 2015 року за художньо-документальний цикл «Голоси Утопії» — п'ятикнижжя про формування людини нового типу, «homo soveticus».

Книга-сповідь, документ людської пам'яті, запис історій жінок, яким війна дала в руки зброю для захисту рідної землі від фашизму. Написана 1983 року, скорочена радянською цензурою, вона видавалася мільйонними накладами, була екранізована й неодноразово поставлена в театрі. Перекладена понад 20 мовами. У новій авторській редакції, підготовленій 30 років по тому, письменниця поновила порізаний цензурою текст і додала нові епізоди.

Мені дісталася власна війна... Я пройшла тернистий шлях укупі зі своїми героїнями. Як і вони, довго не вірила, що наша Перемога має два обличчя — перше вродливе, а друге страшне, у рубцях — нестерпно в нього дивитися.

ISBN 978-617-690-568-4

Інтернет-магазин
www.vivat-book.com.ua

Vivat
PUBLISHING